سلطان را ازین سخن دل بهم برآمد و آب در دیده بگردانید و گفت هلاک من اولی تر که خون چنین بیگناهے ریختن۔ سر و چشمش ببوسید و در کنار گرفت و نعمت بے اندازه بخشید و آزادش کرد۔ گویند که هم در آن روز ملک شفا یافت۔

قطعه

همچنان در فکر این بیتم که گفت | پیلبانے بر لب دریاے نیل
زیر پایت گر بدانی حال مور | همچو حال تست زیر پاے پیل

حکایت ۲۴

یکے از بندگان عمرو لیث گریخته بود۔ کسان در عقبش رفتند و باز آوردند۔ وزیر را با وے غرضے بود۔ اشارت بکشتن کرد تا دیگر بندگان چنین حرکت نکنند۔ بنده پیش عمرو لیث سر بر زمین نهاد و گفت

بیت

هر چه رود بر سرم چون تو پسندی رواست | بنده چه دعوے کند حکم خداوند راست

لیکن بموجب آن که پروردهٔ نعمت این خاندانم نخواهم که در قیامت بخون من گرفتار آئی۔ اگر بیگناه بنده را خواهی کشت بارے بتاویل شرعی بکش تا بقیامت ماخوذ نباشی۔ گفت تاویل چگونه کنم؟ گفت اجازت ده تا من وزیر را بکشم۔ آنگه بقصاص او کشتن بفرما تا بحق کشته باشی۔ ملک بخندید و وزیر را گفت مصلحت چه بینی؟ گفت اے خداوند این شوخ دیده را بصدقهٔ گور پدرت آزاد کن تا مرا

ہم در بلا نیفگند ۔ گناہ از من است کہ قول حکمارا معتبر ندا شتم کہ گفتہ اند

قطعہ

چو کردی با کلوخ انداز پیکار سر خود را بنادانی شکستی
چو تیر انداختی بر روے دشمن حذر کن کاندر آماجش نشستی!

حکایت ۲۵

ملک زوزن را خواجۂ بود کریم النفس و نیک محضر کہ ہمگنان را در مواجہ حرمت داشتے و در غیبت نیکو گفتے ۔ اتفاقاً از وے حرکتے صادر شد کہ در نظر سلطان ناپسندیدہ آمد۔ مصادرہ فرمود و عقوبت کرد۔ سرہنگان پادشاہ بسوابق انعام معترف بودند و بشکر آن مرتہن۔ در مدت توکیل او رفق و ملاطفت کردندے وزجر و معاتبت روا نداشتندے ۔

قطعہ

صلح با دشمن خود کن وگرت روزے او در قفا عیب کند در نظرش تحسین کن
سخن آخر بدہان میگذرد موذی را سخنش تلخ نخواہی دہنش شیرین کن

تا آنچہ مضمون خطاب ملک بود از عہدۂ بعضے از آن بدر آمد و بقیت در زندان بماند۔

یکے از ملوک نواحی در خفیہ پیامش فرستاد کہ ملوک آن طرف قدر چنان بزرگوار ندانستند و بیعزتی کردند۔ اگر خاطر عزیز فلان احسن اللہ خلاصہ

درویش بسلطانِ روے زمین بر تو گذر کرد چرا خدمت نکردی و شرطِ ادب بجا نیاوردی؟ گفت سلطان را بگو توقعِ خدمت از کسے دار کہ توقعِ نعمت از تو دارد۔ دیگر آنکہ ملوک از بہرِ پاسِ رعیت اند نہ رعیت از بہرِ طاعتِ ملوک۔

قطعات

پادشہ پاسبانِ درویش است ۱ گرچہ نعمت بفرِّ دولتِ اوست
گوسپند از براے چوپان نیست بلکہ چوپان براے خدمتِ اوست
گر یکے را تو کامران بینی ۲ دیگرے را دل از مجاہدہ ریش
روز کے چند باش تا بخورد خاک مغزِ سرِ خیال اندیش
فرقِ شاہی و بندگی برخاست چون قضاے نبشتہ آمد پیش
گر کسے خاکِ مردہ باز کند نشناسد توانگر از درویش

ملک را گفتارِ درویش استوار آمد۔ گفت از من چیزے بخواہ۔ گفت آن میخواہم کہ دیگر بار زحمتم ندہی۔ گفت مرا پندے دہ۔ گفت

بیت

دریاب کنون کہ نعمت ہست بدست کین دولت و ملک میرود دست بدست

حکایت ۳۰

وگفت اگر من خدا را چنین پرستیدمے کہ تو سلطان را، از جملۂ صدیقان بودمے۔"

قطعہ

گر نبودے امید راحت و رنج پائے درویش بر فلک بودے
ور وزیر از خدا بترسیدے ہمچنان کز ملک ملک بودے

حکایت ۳۱

پادشاہے بکشتن بیگناہے اشارت کرد۔ گفت "اے ملک! بموجب خشمے کہ ترا بر من است آزار خود مجوے۔" گفت "چگونہ"؟ گفت "این عقوبت بر من بیک نفس بسر آید و بزہ آن بر تو جاوید بماند۔"

رباعی

دوران بقا چو باد صحرا بگذشت تلخی و خوشی و زشت و زیبا بگذشت
پنداشت ستمگر کہ جفا بر ما کرد بر گردن او بماند و بر ما بگذشت

ملک را نصیحت او سودمند آمد و از سر خون او در گذشت۔

حکایت ۳۲

وزرائے نوشیروان در مہمے از مصالح مملکت اندیشہ ہمیکردند و ہر یک [illegible] دانش خود رائے میزد۔ ملک نیز ہمچنین تدبیرے اندیشہ کرد۔ [illegible]ے ملک اختیار آمد۔ وزیران دیگر در نہانش گفتند کہ رائے

ملک را چه مزیت دیدی بر فکر چندین حکیم؟ گفت بموجب آنکه انجام کار معلوم نیست و راے همگنان در مشیت است که صواب آید یا خطا۔ پس موافقت راے ملک اولی تر است تا اگر خلاف صواب آید بعلت متابعت او از معاتبت ایمن باشیم که گفته اند

مثنوی

خلاف راے سلطان راے جستن
بخون خویش باید دست شستن
اگر شه روز را گوید شب است این
بباید گفت اینک ماه و پروین

حکایت ۳۳

سیاحے گیسوان بتافت و گفت که من علویم و با قافلۂ حجاز بشہرے در آمد و چنان نمود که از حج می آیم و قصیدۂ پیش ملک برد و دعوے کرد که من گفته ام۔ یکے از ندماے ملک دراں سال از سفر دریا آمده بود۔ گفت من اورا در عید اضحی ببصره دیده ام۔ حاجی چگونه باشد؟ دیگرے گفت من می شناسم۔ پدرش نصرانی بود در ملاطیه۔ علوی چگونه باشد وشعرش در دیوان انوری یافتند۔ ملک فرمود تا بزنندش و نفی کنند تا چندین دروغ چرا گفت؟ گفت اے خداوند روے زمین یک سخن دیگر دارم۔ اگر راست نباشد ہر عقوبت که فرمائی سزاوارم۔ گفت آن چیست؟ گفت

قطعہ

"غریبے گرت ماست پیش آورد دو پیمانہ آب است و یک چمچہ دوغ
گر از بندہ لغوے شنیدی مرنج جہاندیدہ بسیار گوید دروغ"

ملک بخندید و گفت "ازین راست تر سخنے نگفتی"۔ بفرمود تا آنچہ مامولِ او بود مہیا داشتند۔

حکایت ۳۴

یکے از وزرا بر زیر دستان رحمت آوردے و اصلاحِ ہمگنان بخیر توسط کردے اتفاقاً بخطابِ ملک گرفتار آمد۔ ہمگنان در استخلاصِ او سعی کردند۔ و موکلان بمعاقبتش ملاطفت نمودند و بزرگانِ دیگر سیرتِ نیکِ او در افواہ گفتند ملک از سرِ خطاے او در گذشت۔ صاحبدلے برین حال اطلاع یافت و گفت

قطعہ

"تا دلِ دوستان بدست آری بوستانِ پدر فروختہ بہ
پختنِ دیگِ نیک خواہان را ہر چہ رخت سراست سوختہ بہ
با بد اندیش ہم نکوئی کن دہنِ سگ بلقمہ دوختہ بہ"

حکایت ۳۵

یکے از پسرانِ ہارون الرشید پیشِ پدر آمد خشم آلودہ و گفت "فلان سرہنگ زادہ مرا دشنامِ مادر داد"۔ ہارون الرشید ارکانِ دولت را گفت "جزاے

چنین کس چه باشد"؟ یکے اشارت بکشتن کرد و دیگرے بزبان بریدن و دیگرے بمصادره- هارون گفت اے پسر اکرم آن است که عفو کنی و اگر نتوانی تو نیزش دشنام مادر ده - نه چندان که انتقام از حد بگذرد- آنگاه ظلم از طرف تو باشد و دعوے از قبل خصم"۔

مثنویات

نه مرد است آن بنزدیک خردمند ۱ که با پیل دمان پیکار جوید
بلے مرد آنکس است از روے تحقیق که چون خشم آیدش باطل نگوید
یکے را زشت خوئے داد دشنام ۲ تحمل کرد و گفت اے نیک فرجام
بتر زانم که خواهی گفت "آنی" که دانم عیب من چون من ندانی

حکایت ۳۶

با طائفهٔ بزرگان در کشتی نشسته بودم- زورقے در پے ما غرق شد- دو برادر در گردابے افتادند- یکے از بزرگان ملاح را گفت که بگیر این هر دو غریق را که پنجاه دینارت بهر یک میدهم- ملاح یکے را برهانید و آن دیگرے جان بحق تسلیم کرد- گفتم "بقیت عمرش نمانده بود- ازان در گرفتن تقصیر کردی"- ملاح بخندید و گفت "آنچه تو گفتی یقین است و دیگر میل خاطر من برهانیدن این بیشتر بود- بسبب آنکه وقتے در راهے مانده بودم- این مرا بر شترے خود نشانده و از دست آن دیگر تازیانه خورده بودم"- گفتم صدق الله العظیم

مَنْ عَمِلَ صَالِحًا فَلِنَفْسِهٖ وَمَنْ اَسَاءَ فَعَلَيْهَا۔"

قطعہ

تا توانی درونِ کس مخراش! کاندرین راہ خارہا باشد
کارِ درویشِ مستمند برآر کہ ترا نیز کارہا باشد

حکایت ۳۷

دو برادر بودند۔ یکے خدمتِ سلطان کردے و دیگرے بسعیِ بازو نان خوردے بارے آن توانگر درویش را گفت کہ چرا خدمت نکنی تا از مشقتِ کار کردن برہی؟ گفت "تو چرا کار نکنی تا از مذلّتِ خدمت رستگاری یابی؟ کہ خردمندان گفتہ اند۔ نانِ جو خوردن و بر زمین نشستن بہ از کمرِ زرّین بستن و بخدمت ایستادن"۔

بیت

بدست آہکِ تفتہ کردن خمیر بہ از دست بر سینہ پیشِ امیر

قطعہ

عمرِ گرانمایہ درین صرف شد تا چہ خورم صیف و چہ پوشم شتا
اے شکمِ خیرہ بنانے بساز! تا نکنی پشت بخدمت دوتا

حکایت ۳۸

یکے مژدہ پیشِ نوشیروانِ عادل برد و گفت کہ فلاں دشمنِ ترا خدائے عزّوجلّ برداشت۔ گفت "ہیچ شنیدی کہ مرا فرو خواہد گذاشت؟"

فرد

مرا بمرگِ عدو جائے شادمانی نیست | کہ زندگانیِ ما نیز جاودانی نیست

حکایت ۳۹

گروہے از حکما در بارگاہِ کسرے بمصلحتے سخن ہمیگفتند۔ بزرجمہر خاموش بود۔ گفتند "چرا درین بحث با ما سخن نگوئی؟" گفت "وزرا بر مثالِ اطبا اند و طبیب دارو ندہد مگر بسقیم۔ پس چون بینم کہ رائے شما بر صواب است مرا در آن سخن گفتن حکمت نباشد"۔

قطعہ

چو کارے بے فضولِ من بر آید | مرا در وے سخن گفتن نشاید
وگر بینم کہ نابینا و چاہ است | اگر خاموش بنشینم گناہ است

حکایت ۴۰

ہارون الرشید را چون مُلکِ مصر مسلّم شد۔ گفت "بخلافِ آن طاغی کہ بغرورِ مُلکِ مصر دعویِ خدائی کردے نبخشم این مملکت را مگر بخسیس ترینِ بندگانِ خویش"۔ سیاہے داشت نامِ او خُصَیب۔ مُلکِ مصر بوے ارزانی داشت۔ آوردہ اند کہ عقل و فراستِ او بحدّے بود کہ سالے طائفۂ از حُراثِ مصر شکایت بنزدیکِ او آوردند کہ پنبہ کاشتہ بودیم بر کنارِ رودِ نیل۔ باران بیوقت آمد۔ جملہ تلف شد۔ گفت "پشم بایستے کاشتن تا تلف نشدے"۔ حکیمے

بشنید بخندید و گفت

مثنویات

اگر روزی بدانش بر فزودے ۱ ز نادان تنگ تر روزی نبودے
بنادان آنچنان روزی رساند که دانا اندر آن حیران بماند
بخت دولت بکاردانی نیست ۲ جز بتائید آسمانی نیست
اوفتادست در جهان بسیار بے تمیز ارجمند و عاقل خوار
کیمیاگر بغصه مرده و رنج ابله اندر خرابه یافته گنج

حکایت ۴۱

اسکندر را پرسیدند که دیار مشرق و مغرب را بچه گرفتی که ملوک پیشین را خزائن و عمر و لشکر بیش از تو بود و چنین فتحے میسر نشد۔ گفت بعون الله تعالٰی هر مملکت را که گرفتم رعیتش را نیازردم و نام پادشاهان پیشین جز بنیکوئی نبردم۔

بیت

بزرگش نخوانند اهل خرد که نام بزرگان بزشتی برد

قطعه

این همه هیچ است چون می بگذرد بخت و تخت و امر و نهی و گیرودار
نام نیک رفتگان ضائع مکن تا بماند نام نیکت برقرار

باب چہارم
در فوائدِ خاموشی

حکایت ۱

یکے را از دوستان گفتم کہ امتناعِ سخن گفتنم بعلتِ آن اختیار آمدہ است کہ غالب اوقات در سخنِ نیک و بد اتفاق می افتد و دیدۂ دشمنان جز بر بدی نمی آفتد گفت "دشمن آن بہ کہ نیکی نہ بیند۔"

ابیات

وَاَخُوالعَدَاوَۃِ لَایَمُرُّ بِصَالِحٍ ۱ اِلَّا وَیَلْمِزُہٗ بِکَذَّابٍ اَشِرٍ

ہنر بچشمِ عداوت بزرگتر عیبے ست ۲ گلست سعدی و در چشمِ دشمنان خارست

نورِ گیتی فروزِ چشمۂ ہور ۳ زشت باشد بچشمِ موشکِ کور

حکایت ۲

بازرگانے را ہزار دینار خسارت افتاد۔ پسر را گفت "نباید کہ با کسے این سخن درمیان نہی۔" گفت "اے پدر! فرمان تراست نگویم ولیکن باید کہ مرا بر فائدۂ این مطلع گردانی کہ مصلحت در نہان داشتن چیست۔" گفت "تا مصیبت دو نشود۔ یکے نقصان مایہ و دوم

پوستینی برآن مزید کرد و درمے چند بداد۔

حکایت ۱۱

خطیبی کریہ الصوت خود را خوش آواز پنداشتے و فریادِ بیہودہ برداشتے۔ گفتی نعیقِ غرابِ البین در پردۂ الحانِ اوست۔ یا آیتِ اِنَّ اَنْکَرَ الْاَصْوَاتِ لَصَوْتُ الْحَمِیْرِ در شانِ او۔

بیت

اِذَا نَهَقَ الْخَطِیْبُ اَبُو الْفَوَارِسِ   لَهٗ صَوْتٌ یَهُدُّ اِصْطَخْرَ فَارِسِ

مردمِ قریہ بعلتِ جاہے کہ داشت۔ بلیتش ہمیکشیدند و اذیتش مصلحت نمیدیدند تا یکے از خطباے آن اقلیم کہ با او عداوتِ نہانی داشت بارے بپرسش آمدہ بودش۔ گفت "ترا خوابے دیدہ ام"۔ گفت "خیر باد چہ دیدۂ؟" گفت "چنان دیدہ ام کہ آوازِ خوش داشتی و مردم از انفاسِ تو در راحت بودند"۔ خطیب لختے اندیشید وگفت "مبارک خوابست کہ دیدی کہ مرا بر عیبِ خود واقف گردانیدی۔ معلوم شد کہ آوازِ ناخوش دارم وخلق از من در رنجند۔ عہد کردم کہ پس ازین خطبہ نخوانم۔"

قطعہ

از صحبتِ دوستان برنجم   کاخلاقِ بدم حسن نمایند
عیبم ہنر و کمال بینند   خارم گل و یاسمن نمایند

دلیر و بیباک

کو دشمنِ شوخ چشمِ بی باک تا عیبِ مرا بمن نماید

حکایت ۱۲

یکے در مسجدِ سنجار بانگِ نماز گفتے بآوازے کہ مستمعان ازو نفرت آمدے و صاحبِ آن مسجد امیرے بود عادل و نیک سیرت۔ نخواستش کہ دل آزردہ گردد۔ گفت "اے جوانمرد! این مسجد را مؤذنانِ قدیمند کہ ہر یکے را پنج دینار مرسوم مقرر داشتہ ام۔ اکنون ترا دہ دینار میدہم تا بجاے دیگر بر دی۔" برین اتفاق افتاد و برفت۔ بعد از مدتے پیشِ امیر باز آمد و گفت "اے خداوند! بر من حیف کردی کہ ازان بقعہ ام بدہ دینار بیرون کردی۔ آنجا کہ اکنون رفتہ ام بست دینارم میدہند تا جاے دیگر روم۔ قبول نمی کنم۔" امیر بخندید وگفت "زِنہار نستانی کہ زود باشد کہ بہ پنجاہ دینار راضی گردند۔"

بیت

بہ تیشہ کس نخراشد ز روے خارا گِل چنانکہ بانگِ درشتِ تو میخراشد دل

حکایت ۱۳

ناخوش آوازے ببانگِ بلند قرآن میخواند۔ صاحبدلے برو بگذشت وگفت "ترا مشاہرہ چند است؟" گفت "ہیچ۔" گفت "پس چرا این ہمہ خود را زحمت میدہی؟" گفت "از براے خدا

میخوانم" گفت "از بہرِ خدا مخوان"!

بیت

گر تو قرآن بدین نمط خوانی ‏ ‏ ‏ ببری رونقِ مسلمانی

باب ہشتم
در آدابِ صحبت

نصیحت

مال از برائے آسایشِ عمر است نہ عمر از بہرِ گرد کردنِ مال۔ عاقلے را پُرسیدند کہ نیکبخت کیست و بدبخت کدام؟ گفت "نیکبخت آنکہ خورد و کِشت و بدبخت آنکہ مُرد و ہشت"۔

بیت

مکن نماز بران ہیچکس کہ ہیچ نکرد ‏ ‏ ‏ کہ عمر در سرِ تحصیلِ مال کرد و نخورد

حکمت

موسیٰ علیہ السّلام قارون را نصیحت کرد کہ "اَحْسِنْ کَمَا اَحْسَنَ اللہُ اِلَیْکَ" ۔ نشنید و عاقبتش شنیدی کہ چہ دید۔

قطعه

آنکس که بدینار و درم خیر نیندوخت — سر عاقبت اندر سر دینار و درم کرد
خواهی متمتع شوی از نعمت دنیا — با خلق کرم کن که خدا با تو کرم کرد

عرب گوید- "جُدْ وَلَا تَمْنُنْ لِاَنَّ الْفَائِدَةَ اِلَیْکَ عَائِدَةٌ" یعنی بخش و منت منه که نفع آن بتو بازگردد۔

قطعات

درختِ کرم هرکجا بیخ کرد ۱ گذشت از فلک شاخ و بالاے او
گر امید داری کز و بر خوری — بمنت منه اره بر پاے او
شکرِ خداے کن که موفق شدی بخیر ۲ ز انعام و فضل او نه معطل گذاشتت
منت منه که خدمتِ سلطان همی کنی — منت شناس از و که بخدمت بداشتت

حکمت

دو کس رنجِ بیهوده بردند و سعیِ بیفائده کردند- یکے آنکه مال اندوخت و نخورد و دیگرے آنکه علم آموخت و عمل نکرد۔

مثنوی

علم چندانکه بیشتر خوانی — چون عمل در تو نیست نادانی
نه محقق بود نه دانشمند — چارپائے برو کتابے چند
آن تہی مغز را چه علم و خبر — که برو هیزم است یا دفتر

حکمت

علم از بہرِ دین پروردنست نہ از برائے دُنیا خوردن۔

بیت

ہر کہ پرہیز و علم و زہد فروخت — خرمنے گرد کرد و پاک بسوخت

پند

عالِم ناپرہیزگار کورِ مشعلہ داراست "یَھْدِیْ بِہٖ وَھُوَ لَا یَھْتَدِیْ"۔

بیت

بیفائدہ ہر کہ عُمر درباخت — چیزے نخرید و زر بینداخت

حکمت

مُلک از خردمندان جمال گیرد و دین از پرہیزگاران کمال پذیرد۔ پادشاہان بہ نصیحتِ خردمندان از آن محتاج تر ند کہ خردمندان بقربتِ پادشاہان۔

قطعہ

پند اگر بشنوی اے پادشاہ! — در ہمہ دفتر بہ ازین پند نیست
جُز بہ خردمند مفرما عمل — گرچہ عمل کارِ خردمند نیست

حکمت

سہ چیز بے سہ چیز پایدار نماند۔ مال بے تجارت و علم بے بحث و مُلک بے سیاست۔

قطعه

وقتے بلطف گوے و مدارا و مردمی		باشد که در کمندِ قبول آوری دلے
وقتے بقهر گوے که صد کوزهٔ نبات		گه گه چنان بکار نیاید که حنظلے

حکمت

رحم آوردن بر بدان ستم است بر نیکان و عفو کردن از ظالمان جور است بر مظلومان۔

بیت

خبیث را چو تعهد کنی و بنوازی		بدولتِ تو گنه می کند بانبازی

حکمت

بر دوستیِ پادشاهان اعتماد نباید کرد و بر آوازِ خوشِ کودکان غرّه نباید شد که این بهوائی متبدل گردد و آن بخوابے متغیر۔

بیت

معشوقِ هزار دوست را دل ننهی		ور می‌نهی آن دل بجدائی بنهی

پند

هر آن سرّے که داری با دوست درمیان منه۔ باشد که وقتے دشمن شود و هر بدے که توانی بدشمن مرسان۔ باشد که وقتے دوست گردد رازے که نهان خواهی با هیچکس مگوے اگرچه دوست

مخلص باشد که مر آن دوست را نیز دوستان باشند۔

قطعہ

خامشی بہ کہ ضمیرِ دلِ خویش ‌ ‌ ‌ با کسے گفتن و گفتن کہ مگوے
اے سلیم آب ز سرچشمہ ببند ‌ ‌ ‌ کہ چو پر شد نتوان بستن جوے

فرد

سخنے در نہان نباید گفت ‌ ‌ ‌ کہ بر انجمن نشاید گفت

حکمت

دشمنِ ضعیف کہ در طاعت آید و دوستی نماید مقصودِ وے جز آن نیست کہ دشمنِ قوی گردد و گفتہ اند کہ بر دوستیِ دوستان اعتماد نیست تا بتملقِ دشمنان چہ رسد؟

بیت

دوستانم ز دشمنان بترند ‌ ‌ ‌ دشمنان خود علامت دگرند

پند

ہر کہ دشمنِ کوچک را حقیر شمارد بدان ماند کہ آتشِ اندک را مہمل میگذارد۔

قطعہ

امروز بکش کہ میتوان کشت ‌ ‌ ‌ کآتش کہ بلند شد جہان سوخت
مگذار کہ زہ کند کمان را ‌ ‌ ‌ دشمن کہ بہ تیر میتوان دوخت

حکمت

سخن در میانِ دو دشمن چنان گوے کہ اگر دوست گردند شرمندہ نباشی۔

مثنوی

میانِ دو تن جنگ چون آتش است   سخن چینِ بد بخت ہیزم کش است
کنند این و آن خوش دِگر بارہ دِل   وَے اندر میان کور بخت و خجل
میانِ دو کس آتش افروختن   نہ عقلست و خود در میان سوختن

قطعہ

در سخن با دوستان آہستہ باش   تا ندارد دشمنِ خونخوار گوش
پیشِ دیوار آنچہ گوئی ہوشدار   تا نباشد در پسِ دیوار گوش

حکمت

ہر کہ با دشمنان صُلح میکند سرِ آزارِ دوستان دارد۔

بیت

بشوَاے خردمند زان دوست دست   کہ با دُشمنانت بُود ہم نشست

پند

چون در امضاے کارے مُتردّد باشی آن طرف اختیار کن کہ بے آزار باشد۔

بیت

با مَردُمِ سَہل خُوے دُشوار گوے   با آنکہ درِ صُلح زند جنگ مجُوے

حکمت

تا کار بزرگان برآید جان در خطر افگندن نشاید۔ عرب گوید "اٰخِرُ الحِیَلِ السَّیفُ"۔

بیت

چو دست از ہمہ حیلتے در گسست　　حلالست بُردن بشمشیر دست

حکمت

بر عجزِ دشمن رحمت مکن کہ اگر قادِر شود بر تو نبخشاید۔

بیت

دشمن چو بینی ناتوان لاف از بروتِ خود مزن　　مغزیست در ہر استخوان مردیست در ہر پیرہن

حکمت

ہر کہ بدے را بکُشد خلق را از بلاے بزرگ برہاند و او را از عذابِ خُدا۔

قطعہ

پسندیدست بخشایش ولیکن　　منہ بر ریشِ خَلق آزار مرہم
ندانست آنکہ رحمت کرد بر مار　　کہ این ظُلمست بر فرزندِ آدم

حکمت

نصیحت از دشمن پذیرفتن خطاست ولیکن شنیدن رواست تا بخلافِ آن کارکنی و آن عَین صواب است۔

مثنوی

حذر کن ز آنچه دشمن گوید آن کن ! که بر زانو زنی دست تغابن
گرت راہے نماید راست چون تیر از و برگرد و راہِ دستِ چپ گیر

حکمت

خشم بیحد وحشت آرد و لطفِ بیوقت ہیبت ببرد۔ نہ چندان دُرشتی کن که از تو سیر گردند و نہ چندان نرمی که بر تو دلیر شوند۔

مثنویات

درشتی و نرمی بہم در بہ است ۱ چو رگ زن که جرّاح و مرہم نہ است
درشتی نگیرد خردمند پیش نہ سستی که ناقص کند قدرِ خویش
نہ مر خویشتن را فزونی نہد نہ یکبارہ تن در زبونی دہد
شبانے با پدر گفت اے خردمند ۲ مرا تعلیم کن پیرانہ یک پند
بگفتا نیک مردی کن نہ چندان که گردد خیرہ گرگِ تیز دندان

حکمت

دو کس دشمنِ ملک و دین اند۔ پادشاہِ بے حلم و زاہدِ بے علم۔

بیت

بر سرِ ملک مباد آن ملکِ فرمان دہ
که خدا را نبود بندۂ فرمان بردار

حکمت

پادشاہ را باید کہ خشم بر دشمنان تا بحدے نراند کہ دوستان را برو اعتماد نماند کہ آتشِ خشم اوّل در خداوندِ خشم اُفتد۔ پس آنگہ زبانہ بخصم رسد یا نرسد۔

مثنوی

نشاید بنی آدمِ خاک زاد
کہ در سر کند کبر و تندی و باد

ترا با چنین تُندی و سرکشی
نہ پندارم از خاکی از آتشی

قطعہ

در خاکِ بیلقان برسیدم بعابدے
گفتم مرا بتربیت از جہل پاک کن

گفتا برو چو خاک تحمّل کن اے فقیہ
یا ہرچہ خواندۂ ہمہ در زیرِ خاک کن

حکمت

بدخوے بدستِ دشمنے گرفتار است کہ ہر کجا کہ رود از چنگِ عقوبتِ او خلاص نیابد۔

بیت

اگر ز دستِ بلا بر فلک رود بدخوے
ز دستِ خوے بدِ خویش در بلا باشد

حکمت

چو بینی کہ در سپاہِ دشمن مفارقت اُفتاد تو جمع باش و اگر جمع اند از پریشانیِ خود اندیشہ کن۔

قطعه

بِرَو با دوستان آسوده بِنشین — چو بینی در میانِ دشمنان جنگ
وگر دانی که با هم یک زبانند — کمان زِه کُن و بر باره بر سنگ

حکمت

دشمن چون از همه حیلها در ماند سلسلهٔ دوستی بجنباند۔ آنگه بدوستی کارها کند که هیچ دشمن نتواند۔

پند

سرِ مار بدستِ دشمن بکوب که از اِحدَی الحَسَنَیَین خالی نباشد۔ اگر دشمن غالب آمد مار کشتی وگرنه از دشمن برستی۔

بیت

بروزِ معرکه ایمن مشو زخصمِ ضعیف — که مغزِ شیر برآرد چو دل زجان برداشت

حکمت

خبرے که دانی که دلے بیازارد۔ تو خاموش باش تا دیگرے بیارد۔

بیت

بلبلا مژدهٔ بهار بیار — خبرِ بد ببوم شوم گذار

حکمت

بادشاه را بر خیانتِ کسے واقف مگردان مگر آنگه که بر قبولِ کلّی واثق باشی

وگرنہ در ہلاکِ خود میکوشی۔

بیت

بسیچ سخن گفتن آنگاہ کن چو دانی کہ در کار گیرد سخن

حکمت

ہر کہ نصیحتِ خود رائے میکند او خود بہ نصیحت گرے محتاج است۔

پند

فریبِ دشمن مخور و غرورِ مداح مخر کہ آن دامِ زرق نہادہ است واین کامِ طمع کشادہ۔ احمق راستایش خوش آید۔ چون لاشۂ کہ در کعبش دمی فربہ نماید۔

قطعہ

آلا تانشنوی مدح سخن گوے! کہ اندک مایہ نفعے از تو دارد

اگر روزے مرادش بر نیاری دو صد چندان عیوبت بر شمارد

حکمت

متکلم را تا کسے عیب نگیرد سخنش صلاح نپذیرد۔

بیت

مشو غرّہ بر حسنِ گفتارِ خویش

بتحسینِ نادان و پندارِ خویش

حکمت

همه کس را عقل خود بکمال نماید و فرزند خود بجمال۔

قطعه

یکی جهود و مسلمان خلاف می جستند — چنانکه خنده گرفت از نزاع ایشانم
بطنز گفت مسلمان گر این قبالهٔ من — درست نیست خدایا جهود میرانم
جهود گفت بتوریت میخورم سوگند — وگر خلاف کنم همچو تو مسلمانم
گر از بسیط زمین عقل منعدم گردد — بخود گمان نبرد هیچکس که نادانم

حکمت

ده آدمی بر سفرهٔ بخورند و دو سگ بر مرداری باهم بسر نبرند۔ حریص باجهانی گرسنه است و قانع بنانی سیر۔ حکما گویند "درویشی بقناعت به از توانگری ببضاعت"۔

بیت

رودهٔ تنگ بیک گردهٔ نان پر گردد — نعمت روی زمین پر نکند دیدهٔ تنگ

مثنوی

پدر چون دور عمرش منقضی گشت — مرا این یک نصیحت کرد و بگذشت
که شهوت آتش است از وی بپرهیز — بخود بر آتش دوزخ مکن تیز
در آن آتش نداری طاقت سوز — بصبر آبی برین آتش زن امروز

حکمت

هر که در حالتِ توانائی نیکی نکند در وقتِ ناتوانی سختی بیند۔

بیت

بد اختر تر از مردم آزار نیست — که روزِ مصیبت کسش یار نیست

پند

هر چه زود بر آید دیر نپاید۔

قطعات

خاکِ مشرق شنیده ام که کنند ۱ — بچهل سال کاسهٔ چینی
صد بروزے کنند در مردشت — لاجرم قیمتش همی بینی

مرغک از بیضه برون آید و روزی طلبد ۲ — آدمی زاده ندارد خبر از عقل و تمیز
آنکه ناگاه کسے گشت بچیزے نرسید — وین بتمکین و فضیلت بگذشت از همه چیز
آبگینه همه جا یابی از آن قدرش نیست — لعل دشوار بدست آید از آنست عزیز

حکمت

کارها بصبر بر آید و مستعجل بسر در آید۔

مثنوی

بچشمِ خویش دیدم در بیابان — که مرد آهسته بگذشت از شتابان
سمندِ بادپا از تگ فرو ماند — شتربان همچنان آهسته میراند

حکمت

نادان را بهتر از خاموشی نیست و اگر این مصلحت بدانستی نادان نبودی۔

قطعات

چون نداری کمال فضل آن به ۱ که زبان در دهان نگهداری
آدمی را زبان فضیحت کرد جوز بی‌مغز را سبکساری
خری را ابلهی تعلیم میداد ۲ برو بر صرف کردے سعی دائم
حکیمی گفتش اے نادان چہ کوشی درین سودا بترس از لوم لائم
نیاموزد بہائم از تو گفتار تو خاموشی بیاموز از بہائم
ہر کہ تأمل نکند در جواب ۳ بیشتر آید سخنش ناصواب
یا سخن آرای چو مردم بہوش یا بنشین ہمچو بہائم خموش

حکمت

ہر کہ با داناتر از خود مجادلہ کند تا بدانند کہ داناست۔ بدانند کہ نادان است۔

بیت

چون در آید بہ از توئی بسخن گرچہ بہ دانی اعتراض مکن

حکمت

ہر کہ با بدان نشیند نیکی نبیند۔

مثنوی

گر نشیند فرشتهٔ با دیو — وحشت آموزد و خیانت و ریو
از بدان جز بدی نیاموزی — نکند گرگ پوستین دوزی

حکمت

مردمان را عیبِ نهانی پیدا مکن که مر ایشان را رسوا کنی و خود را بے اعتماد۔

حکمت

هر که علم خواند و عمل نکرد بدان ماند که گاو راند و تخم نیفشاند۔

حکمت

از تنِ بیدل طاعت نیاید و پوستِ بے مغز بضاعت را نشاید۔

حکمت

نه هر که در مجادله چست در معامله درست۔

بیت

بس قامتِ خوش که زیرِ چادر باشد — چون باز کنی مادرِ مادر باشد

حکمت

اگر شبها همه شبِ قدر بودے شبِ قدر بیقدر بودے۔

بیت

گر سنگ همه لعلِ بدخشان بودے — پس قیمتِ لعل و سنگ یکسان بودے

حکمت

نہ ہر کہ بصورتِ نیکوست سیرتِ زیبا دروست۔

قطعہ

توان شناخت بیک روز در شمائلِ مرد ... کہ تا کجاش رسیدست پایگاهِ علوم
ولے ز باطنش ایمن مباش و غرّہ مشو ... کہ خبثِ نفس نگردد بسالہا معلوم

حکمت

ہر کہ با بزرگان ستیزد خونِ خود بریزد۔

قطعہ

خویشتن را بزرگ می بینی ... راست گفتند یک دو بیند لوچ
زود بینی شکستہ پیشانی ... تو کہ بازی کنی بقوچ

پند

پنجہ افگندن با شیر و مشت زدن بر شمشیر کارِ خردمندان نیست۔

بیت

جنگ و زور آوری مکن با مست ... پیشِ سر پنجہ در بغل نہ دست

حکمت

ضعیفے کہ با قوی دلاوری کند یارِ دشمن است در ہلاکِ خویش۔

قطعه

سایه پرورده را چه طاقتِ آن   که رَوَد با مُبارِزان بہ قتال
سست بازو بجهل می فگند   پنجه با مردِ آهنین چنگال

حکمت

ہر کہ نصیحت نشنود سرِ ملامت شنیدن دارد۔

بیت

چون نیاید نصیحتت در گوش   اگرت سرزنش کنم خاموش

حکمت

بے ہنران ہنرمندے را نتوانند دید چنانکہ سگانِ بازاری سگانِ صیدرا۔ مشغلہ برآرند و پیش آمدن نیارند۔ یعنی سفلہ چون بہ ہنر با کسے برنیاید بخبثش در پوستین افتد۔

بیت

کند ہر آئینہ غیبت حسودِ کوتہ دست   کہ در مقابلہ گنگش بُوَد زبانِ مقال

حکمت

اگر جورِ شکم نبودے ہیچ مُرغ در دام نیفتادے۔ بلکہ صیّاد خود دام ننہادے۔

بیت

شکم بندِ دست و زنجیرِ پاے   شکم بندہ نادر پرستد خُداے

حکمت

حکیمان دیر دیر خورند و عابدان نیم سیر و زاهدان تا سدِ رمق و جوانان تا طبق برگیرند و پیران تا عرق کنند۔ اما قلندران چندان خورند که در معده جای نفس نماند و بر سفره روزی کس۔

بیت

اسیر بندِ شکم را دو شب نگیرد خواب   شبی ز معدهٔ سنگی شبی ز دلتنگی

و عظ

مشورت با زنان تباه است و سخاوت با مفسدان گناه۔

بیت

ترحّم بر پلنگِ تیز دندان   ستمگاری بُوَد بر گوسفندان

حکمت

هرکرا دشمن در پیش است گر نکشد دشمنِ خویش است۔

بیت

سنگ در دست و مار بر سر سنگ   نکند مردِ هوشیار درنگ

و گروهی برخلاف این مصلحت دیده و گفته اند که در کشتنِ بندیان تأمّل اولیٰ تر است۔ بحکم آنکه اختیار باقی است۔ توان کشت و توان
هشت بخشید۔ اما اگر بی تأمّل کشته شود محتمل است که مصلحتی فوت شود که تدارکِ آ

مثلِ آن ممتنع باشد۔

مثنوی

نیک سہل است زندہ بیجان کرد — کشتہ را باز زندہ نتوان کرد
شرطِ عقل است صبر تیر انداز — کہ چو رفت از کمان نیاید باز

حکمت

حکیمے کہ با جاہلے در افتد باید کہ توقعِ عزت ندارد۔ اگر جاہل بزبان آوری بر حکیم غالب آید عجب نیست کہ سنگے است کہ گوہر را ہمی شکند۔

بیت

نہ عجب گر فرو رود نفسش — عندلیبے غراب ہم قفسش

قطعہ

گر ہنرمند ز اوباش جفائے بیند — تا دلِ خویش نیازارد و درہم نشود
سنگِ بد گوہر اگر کاسۂ زرین بشکست — قیمتِ سنگ نیفزاید و زر کم نشود

حکمت

خردمندے کہ در زمرۂ اوباش سخن بہ بند د شگفت مدار کہ آوازِ بربط اوباش: ابلہان
از غلبۂ دہل بر نیاید و بوئے عبیر از بوئے سیر فرو ماند سیر: گندہ

مثنوی

بلند آواز نادان گردن افراخت — کہ دانا را بہ بے شرمی بینداخت

نمی داند که آهنگِ حجازی — فرو ماند ز بانگِ طبلِ غازی

حکمت

جوہر اگر در خلاب اُفتد ہمان نفیس است و غبار اگر بر فلک رود ہمچنان خسیس۔ استعدادِ بے تربیت دریغ و تربیتِ نا مستعد ضائع۔ خاکستر نسبتے عالی دارد کہ آتش جوہرِ عُلویست ولیکن چون بنفسِ خود ہُنرے ندارد با خاک برابر است۔ قیمتِ شکر نہ از نَے است کہ آن خود خاصیتِ وَے است۔

مثنوی

چو کنعان را طبیعت بے ہُنر بُود — پیمبر زادگی قدرش نیفزود
ہُنَر بنما اگر داری نہ گوہر — گل از خارست و ابراہیم از آزر

حکمت

مشک آنست کہ خود ببوید نہ آن کہ عطّار بگوید۔ دانا چون طبلۂ عطّار است خاموش و ہنر نمائے و نادان چون طبلِ غازی است بلند آواز و میان تہی۔

قطعہ

عالم اندر میانۂ جُہّال — مثلے گفتہ اند صدّیقان
شاہدے در میانِ کوران است — مصحفے در کُنشتِ زندیقان

حکمت

دوستے را کہ بعمرے فراچنگ آرند نشاید کہ بیک نفس بیازارند۔

بیت

سنگے بچند سال شود لعل پارۂ | زنہار تا بیک نفسش نشکنی بسنگ!

حکمت

عقل در دستِ نفس چنان گرفتار است کہ مردِ عاجز بدستِ زنِ گربز۔

بیت

درِ خرّمی بر سرائے ببند | کہ بانگِ زن از وے برآید بلند

حکمت

رائے بے قوّت مکر و فسون است و قوّت بے رائے جہل و جنون۔

بیت

تمیز باید و تدبیر ورائے وانگہ ملک | کہ ملک و دولتِ نادان سلاحِ جنگِ خود ست

حکمت

جوانمردے کہ بخورد و بدہد بہ از عابدے کہ روزہ دارد و بنہد۔ ہر کہ ترکِ شہوت از بہرِ قبولِ خلق دادہ است از شہوتِ حلال در شہوتِ حرام افتادہ است۔ بیت

عابد کہ نہ از بہرِ خدا گوشہ نشیند | بیچارہ در آئینۂ تاریک چہ بیند

حکمت

اندک اندک خیلے شود و قطرہ قطرہ سیلے گردد یعنی آنانکہ دستِ قدرت ندارند سنگ خُردہ نگاہ دارند تا بوقتِ فُرصت دمار از دماغِ خصم برآرند۔

ابیات

وَقَطْرٌ عَلٰی قَطْرٍ اِذَا اتَّفَقَتْ نَهْرٌ ۱ وَنَهْرٌ اِلٰی نَهْرٍ اِذَا اجْتَمَعَتْ بَحْرٌ

اندک اندک بہم شود بسیار ۲ دانہ دانہ است غلّہ در انبار

حکمت

عالم را نشاید کہ سفاہت از عامی بحلم درگذارد کہ ہر دو طرف را زیان دارد کہ ہیبت این کم شود و جہلِ آن مُحکم۔

بیت

چو با سِفلہ گوئی بلُطف و خوشی ۔ فزون گرددش کبر و گردن کشی

حکمت

معصیت از ہر کہ صادر شود ناپسندیدہ است و از عُلما ناخوب تر کہ علم سلاحِ جنگِ شیطان است و خداوندِ سلاح را چون باسیری برند شرمساری بیشتر برد۔

مثنوی

عامیِ نادانِ پریشان روزگار ۔ بہ ز دانشمندِ ناپرہیزگار

کان بنا بدنیائی از راه اوفتاد   وین دو چشمش بود و در چاه اوفتاد

حکمت

جان در حمایت یکدم است و دنیا وجودے میان دو عدم- دین بدنیا مفروش که دین بدنیا فروشان خرانند- یوسف بفروشند تا چه خرند؟ اَلَمۡ اَعۡهَدۡ اِلَیۡکُمۡ یٰبَنِیۡۤ اٰدَمَ اَنۡ لَّا تَعۡبُدُوا الشَّیۡطٰنَ اِنَّهٗ لَکُمۡ عَدُوٌّ مُّبِیۡنٌ-

بیت

بقول دشمن پیمان دوست بشکستی   ببین که از که بریدی و با که پیوستی

حکمت

شیطان با مخلصان برنمی آید و سلطان با مفلسان-

مثنوی

وامش مده آنکه بے نماز است   گرچه دهنش ز فاقه باز است
کو فرض خدا نمی گذارد   از قرض تو نیز غم ندارد
امروز دو مرده پیش گیرد   فردا که همه زینده سپرد

حکمت

هرکه در زندگی نانش نخورند چون بمیرد نامش نبرند- لذت انگور بیوه داند نه خداوند میوه- یوسف صدیق علیه السلام در خشک سالی مصر

سیر نخوردے تا گرسنگانرا فراموش نکند۔

مثنوی

آنکہ در راحت و تنعم زیست — او چہ داند کہ حالِ گرسنہ چیست
حالِ در ماندگان کسے داند — کہ باحوالِ خویش درماند

قطعہ

اے کہ بر مرکبِ تازندہ سواری ہُشدار — کہ خرِ خارکش گرسنہ درآب و گل است
آتش از خانۂ ہمسایۂ درویش مخواہ — کانچہ از روزنِ او میگذرد دودِ دل است

پند

درویشِ ضعیف را در تنگیِ خشک سال مپرس کہ چونی ؟ اِلّا بشرطِ آنکہ
مرہم برریشش نہی و درِ ہم در پیش۔

قطعہ

خرے کہ بینی و بارش بگِل در افتادہ — ز دل برو شفقت کن ولے مرو بسرش
کنون کہ رفتی و پرسیدیش کہ چون افتاد — میان بہ بند و چو مردان بگیر دُمِ خرش زدنب

حکمت

دو چیز محالِ عقل است۔ خوردن بیش از رزقِ مقسوم و مُردن پیش از وقتِ معلوم۔

قطعہ

قضا دگر نشود ور ہزار نالہ و آہ — بشکر یا بشکایت برآید از دہنے

فرشتهٔ که وکیلست بر خزائنِ باد چه غم خورد که بمیرد چراغِ بیوه زنے

حکمت

نادانی

اے طالبِ روزی! بنشین که بخوری و اے مطلوبِ اجل! مرو که جان نبری۔

قطعه

جهد رزق ار کنی و گر نکنی برساند خدائے عزّ و جل
ور روی در دهانِ شیر و پلنگ نخورندت مگر بروزِ اجل

حکمت

بنا نہادہ دست نرسد و نہادہ ہر کجا کہ ہست برسد۔

بیت

شنیدهٔ که سکندر برفت در ظلمات بچند محنت و انگه نخورد آبِ حیات

حکمت

صیّادِ بے روزی در دجله ماهی نگیرد و ماهیِ بے اجل در خشکی نمیرد۔

بیت

مسکین حریص در همه عالم همی رود او در قفائے رزق و اجل در قفائے او

حکمت

توانگرِ فاسق کلوخِ زر اندوداست و درویشِ صالح شاهدِ خاک آلود۔

این دلقِ موسیٰ است مرقّع و آن ریشِ فرعون است مرصّع۔ ثروتِ
نیکان روئے در بلندی دارد و دولتِ بدان سر در نشیب۔

قطعہ

بدان هرکرا جاه و دولتست و بآن — خاطرِ خستہ در نخواہد یافت
خبرش دہ کہ ہیچ دولت و جاه — بسرائے دگر نخواہد یافت

حکمت

حسود از نعمتِ حق بخیل است و بندۂ بے گناه را دشمن۔

قطعات

مردکے خشک مغز را دیدم ۱ — رفتہ در پوستینِ صاحب جاه
گفتم اے خواجہ گر تو بد بختی — مردمِ نیک بخت را چہ گناه
الا تا نخواہی بلا بر حسود ۲ — کہ آن بخت برگشتہ خود در بلاست
چہ حاجت کہ با وے کنی دشمنی — کہ وے را چنین دشمنے در قفاست

حکمت

تلمیذِ بے ارادت عاشقِ بے زر است و روندۂ بے معرفت
مرغِ بے پر و عالمِ بے عمل درختِ بے بر و زاہدِ بے علم خانۂ بے در۔ مراد از
نزولِ قرآن تحصیلِ سیرتِ خوب است نہ ترتیلِ سورۂ مکتوب۔
عامیِ متعبّد پیادۂ رفتہ است و عالمِ متہاون سوارِ خفتہ۔ عاصی

کہ دست بردارد بہ از عابدے کہ مجب دربہر دارد۔

بیت

سرہنگِ لطیف خوے دلدار بہتر ز فقیہِ مردم آزار

حکمت

یکے را گفتند کہ عالمِ بے عمل بچہ ماند؟ گفت بہ زنبورِ بے عسل۔

فرد

زنبورِ درشتِ بیمروّت را گوے بارے چو عسل نمیدہی نیش مزن

حکمت

مردِ بیمروّت زن است و عابدِ باطمع راہزن۔

قطعہ

اے بہ پندار کردہ جامہ سفید بہرِ ناموسِ خلق و نامہ سیاہ!
دست کوتاہ باید از دنیا آستین چہ درازو چہ کوتاہ

حکمت

دو کس را حسرت از دل نرود و پاے تغابن از گل بر نیاید۔ تاجرے کشتی شکستہ و وارثے باقلندران نشستہ۔

قطعہ

پیشِ درویشان بود خونت مباح گر نباشد درمیان مالت سبیل

یا مرو با یارِ ازرق پیرہن یا بکش بر خان و مان انگشتِ نیل
یا مکن با پیلبانان دوستی یا طلب کن خانۂ در خوردِ پیل

حکمت

خلعتِ سلطان اگرچہ عزیز است جامۂ خُلقانِ خود از آن بعزت تر
و خوانِ بزرگان اگرچہ لذیذ است خُردۂ انبانِ خویش از آن بلذت تر

بیت

سرکہ از دست رنجِ خویش و تَرہ بہتر از نانِ دِہ خدا و برہ

حکمت

خلافِ راے صواب است و عکسِ عہدِ اولوالالباب دارو بگمان خوردن و راہِ نادیدہ بے کاروان رفتن۔ امام محمد الغزالی را رحمۃ اللہ علیہ پرسیدند کہ چگونہ رسیدی بدین مرتبۂ علوم؟ گفت ہرچہ ندانستم بپرسیدنِ آن ننگ نداشتم۔

قطعہ

اُمیدِ عافیت آنگہ بود موافقِ عقل کہ نبض را بہ طبیعت شناس بنمائی
بپرس ہرچہ ندانی کہ ذُلِّ پرسیدن دلیلِ راہِ تو باشد بعزِّ دانائی

حکمت

ہر آنچہ دانی کہ ہر آئینہ معلومِ تو خواہد شد بپرسیدنِ آن تعجیل مکن کہ

هیبتِ سلطنت را زیان دارد۔

قطعه

چو لقمان دید کاندر دستِ داؤد — همی آهن بمعجز موم گردد
نپرسیدش چه میسازی که دانست — که بے پرسیدنش معلوم گردد

حکمت

یکے از لوازمِ صحبت آن است که خانه بپردازی تا با خانهٔ خدا درسازی۔

قطعه

حکایت بر مزاجِ مستمع گوے — اگر دانی که دارد با تو میلے
هر آن عاقل که با مجنون نشیند — نگوید جز حدیثِ حسنِ لیلے

حکمت

هر که با بدان نشیند اگر طبیعتِ ایشان نگیرد بفعلِ ایشان متهم گردد۔ چنانکه اگر مردے بخرابات رود بنماز کردن منسوب شود بخمر خوردن۔

مثنوی

رقم بر خود بنادانی کشیدی — که نادان را بصحبت برگزیدی
طلب کردم ز دانایان یکے پند — مرا گفتند با نادان مپیوند
که گر صاحب تمیزی خر نمائی — وگر نادانی احمق تر نمائی

حکمت

حلمِ شتر چنانکہ معلوم است اگر طفلے مہارش گیرد و صد فرسنگ ببرد۔ گردن از متابعتِ او نہ پیچد۔ امّا اگر راہے ہولناک پیش آید کہ موجبِ ہلاک باشد و طفل آنجا بنادانی خواہد رفتن زِمام از کفش درگسلاند و دیگر مطاوعت نکند کہ ہنگامِ درشتی ملاطفت مذموم است و گویند دشمن بملاطفت دوست نہ گردد بلکہ طمعِ دشمنی زیادت کند۔ پیش متابعت نکند

قطعہ

کسے کہ لطف کند با تو خاکِ پایش باش　　وگر ستیزہ کند در دو چشمش آگن خاک
سخن بلطف و کرم با درشت خوے مگوے　　کہ زنگ خوردہ نگردد مگر بسوہن پاک

حکمت

ہر کہ در پیشِ سخنِ دیگران اُفتد تا مایۂ فضلش بدانند پایۂ جہلش معلوم کنند۔

قطعہ

ندہد مردِ ہوشمند جواب　　مگر آنگہ کزو سؤال کنند
گرچہ بر حق بود فراخ سخن　　حملِ دعویش بر مُحال کنند

حکمت

ریشے درون جامہ داشتم۔ شیخ رحمۃ اللہ علیہ ہر روز پرسیدے کہ چون است؟ و نپرسیدے کہ کجاست؟ دانستم کہ ازان احتراز میکند ریشہ چون است

که ذکرِ هر عضوے روا نباشد و خردمندان گفته اند هر که سخن بسنجد از جواب نرنجد۔

قطعہ

تا نیک ندانی که سخن عینِ صوابست
باید که بگفتن دهن از هم نکشائی
گر راست سخن باشی و در بند بمانی
به زانکه دروغت دهد از بند رهائی

حکمت

دروغ گفتن بضربتِ لازب ماند۔ اگرچه جراحت درست شود نشان بماند۔ چون برادرانِ یوسف علیہ السلام بدروغ گفتن موسوم شدند۔ پدر را بر راست گفتنِ ایشان اعتماد نماند۔ قَالَ بَلْ سَوَّلَتْ لَكُمْ اَنْفُسُكُمْ اَمْرًا۔

قطعات

دروغے نگیرند صاحبدلان ۱ بر آنکس که پیوسته گفتست راست
اگر مشتهر شد کسے در دروغ اگر راست گوید تو گوئی خطاست
کسے را که عادت بود راستی ۲ خطائے کند درگذارند ازو
وگر نامور شد بقولِ دروغ دگر راست باور ندارند ازو

حکمت

اَجَلِّ کائنات از روے ظاہر آدمی است و اذلِ موجودات سگ

و باتفاقِ خردمندان سگِ حق‌شناس بِه از آدمیِ ناسپاس۔

قطعه

سگے را لقمهٔ هرگز فراموش نگردد گر زنی صد نوبتش سنگ
وگر عمرے نوازی سفلهٔ را بکمتر چیزے آید با تو در جنگ

حکمت

از نفس‌پرور هنروری نیاید و بے هنر سروری را نشاید۔

مثنوی

مکن رحم بر مردِ بسیار خوار که بسیار خوارست بسیار خوار گاوِ
چو گاو ار همی بایدت فربهی چو خر تن بجورِ کسان در دهی

حکمت

در انجیل آمده است که اے فرزندِ آدم! اگر توانگری دہمت مشتغل شوی بمال از من وگر درویش کنمت تنگدل نشینی۔ پس حلاوتِ ذکرِ من کجا دریابی و بعبادتِ من کے شتابی؟

قطعه

گر اندر نعمتی مغرورِ و غافل ور اندر تنگدستی خسته و ریش
چو در سرا و ضرا حالت این است ندانم کے بحق پردازی از خویش

حکمت

ارادتِ بیچون یکے را از تختِ شاهی فرود آرد و دیگرے را در شکمِ ماهی

نکو دارد۔

بیت

وقتست خوش آنرا کہ بود ذکر تو مونس ور خود بود اندر شکم حوت چو یونس

حکمت

اگر تیغ قہر برکشد نبی و ولی سر درکشد و اگر غمزۂ لطف بجنباند بدان را بہ نیکان در رساند۔

قطعہ

گر بہ محشر خطاب قہر کند انبیارا چہ جاے معذرتست؟

پردہ از روے لطف گو بردار کاشقیارا امید مغفرتست

حکمت

ہر کہ بتادیب دنیا راہ صواب نگیرد بتعذیب عقبے گرفتار آید۔ قال اللہ تعالیٰ "وَلَنُذِيقَنَّهُمْ مِنَ الْعَذَابِ الْأَدْنَىٰ دُونَ الْعَذَابِ الْأَكْبَرِ"

بیت

پندست خطاب مہتران آنگہ بند چون پند دہند و نشنوی بند نہند

حکمت

نیکبختان بحکایات و امثال پیشینیان پند گیرند ازان پیش کہ پسینیان بواقعۂ ایشان مثل زنند۔ دزدان دست کوتہ نکنند تا دست شان کوتہ نکنند۔

قطعہ

نرود مرغ سوے دانہ فراز چون دگر مرغ بیند اندر بند
پند گیر از مصائبِ دگران تا نگیرند دیگران زتو پند

حکمت

آنرا کہ گوشِ ارادت گران آفریدہ اند چون کند کہ بشنود وآنراکہ کمندِ سعادت کشان میبرد چہ کند کہ نرود؟

قطعہ

شبِ تاریکِ دوستانِ خدائے می بتابد چو روزِ رخشندہ
وین سعادت بزورِ بازو نیست تا نہ بخشد خداے بخشندہ

رباعی

از تو بہ کہ نالم کہ دگر داور نیست وز دستِ تو ہیچ دست بالاتر نیست
آنرا کہ تو رہ دہی کسے گم نکند وانرا کہ تو گم کنی کسے رہبر نیست

حکمت

گداے نیک انجام بہ از پادشاہِ بد فرجام۔

بیت

غمے کز پیش شادمانی بری
بہ از شادیِ کز پسش غم خوری

حکمت

زمین را از آسمان نثار است و آسمان را از زمین غبار۔ کُلُّ اِنَاءٍ یَتَرَشَّحُ بِمَا فِیْہِ۔

بیت

گرت خوے من آمد ناسزاوار تو خوے نیکِ خود از دست مگذار

حکمت

خداے عزّ و جلّ می بیند و می پوشد وہمسایہ نمی بیند ومیخروشد۔

بیت

نَعُوْذُ بِاللہ اگر خلق غیب دان بودے کسے بحالِ خود از دستِ کس نیاسودے

حکمت

زر از معدن بکان کندن بدر آید واز دستِ بخیل بجان کندن۔

قطعہ

دونان نخورند و گوشش دارند گویند اُمید بہ کہ خوردہ گوشہ

فردا بینی بکامِ دشمن زر ماندہ و خاکسار مُردہ

حکمت

ہر کہ بر زیر دستان نبخشاید بجفاے زبر دستان گرفتار آید۔

مثنوی

نه هر بازو که در وی قوتی هست — بمردی عاجزان را بشکند دست
ضعیفان را منه بر دل گزندی — که در مانی بجور زورمندی

حکمت

عاقل چون خلاف در میان آید بجهد و چون صلح بیند لنگر بنهد که آنجا سلامت بر کنار است و اینجا حلاوت در میان۔

حکمت

مقامر را سه شش می باید ولیکن سه یک می آید۔

بیت

هزار بار چراگاه خوشتر از میدان — ولیک اسپ ندارد بدست خویش عنان

حکمت

درویشی در مناجات می گفت "یا رب! رحمت کن بر بدان که بر نیکان خود رحمت کردهٔ که ایشان را نیک آفریدهٔ"۔

حکمت

گویند اول کسیکه عَلَم بر جامه کرد و انگشتری در دست نهاد جمشید بود۔ گفتندش "چرا زینت بچپ دادی و فضیلت راست راست؟" گفت "راست را زینت راستی تمام است"۔

قطعہ

فریدون گفت نقاشانِ چین را | کہ بیرامونِ خرگاهش بدوزند
بدان را نیک دار اے مردِ ہشیار | کہ نیکان خود بزرگ و نیک روزند

حکمت

بزرگے را پرسیدند کہ چندین فضیلت کہ دستِ راست راست خاتم درانگشتِ چپ چرا می کنند؟ گفت "نشنیدہ اید کہ اہلِ فضل ہمیشہ ندانید محروم اند۔"

بیت

آنکہ شخص آفریدو روزی وبخت | یا فضیلت ہمید ہد یا تخت

حکمت

نصیحتِ پادشاہان گفتن کسے را مسلّم است کہ بیم سر ندارد و اُمیدِ زر۔

مثنوی

مُوَحِّد چہ درپائے ریزی زرش | چہ شمشیرِ ہندی نہی بر سرش
اُمید و ہراسش نباشد زکس | بر ینست بنیادِ توحید و بس

حکمت

پادشاہ از بہرِ دفعِ ستمگاران است و شحنہ برائے دفعِ خونخواران و قاضی مصلحت جوئے طراران۔ ہرگز دو خصم بحق راضی نشوند الا پیشِ قاضی۔

قطعه

چو حق معاینه بینی که می بباید داد بلطف بہ کہ بجنگ آوری و دلتنگی
خراج گر نگذارد کسے بطیبِ نفس بقہر ازو بستانند و مزدِ سرہنگی

حکمت

ہمہ کس را دندان بترشی کند گردد مگر قاضیان را بشیرینی۔

بیت

قاضی کہ برشوت بخورد پنج خیار ثابت کند از بہرِ تو صد خربزہ زار

حکمت

حکیمے نامور را پرسیدند کہ درختان کہ خداے عزّ وجلّ آفریدہ است وبرومند گردانیدہ ہیچ یکے را آزاد نخوانند مگر سرو را کہ ثمرۂ ندارد۔ ثمرہ گوئی دریں چہ حکمت است؟ گفت "ہر یکے را دخلے معیّن است بوقتِ معلوم۔ گہے بوجودِ آن تازہ و گاہے بعدمِ آن پژمردہ اند وسرو را ہیچ ازینہا نیست۔ ہمہ وقت خوش وتازہ است واین ست صفتِ آزادگان۔

قطعه

بر آنچہ میگذرد دل منہ کہ دجلہ بسے پس از خلیفہ بخواہد گذشت در بغداد
گرت ز دست بر آید چو نخل باش کریم ورت ز دست نیاید چو سرو باش آزاد

حکمت

دو کس مُردند و حسرت بیفایدہ بُردند۔ یکے آنکہ داشت و نخورد و دیگر آنکہ دانست و نکرد۔

قطعہ

کس نہ بیند بخیلِ فاضل را کہ نہ در عیب گفتنش کوشد
ور کریمے دو صد گنہ دارد کرمش عیبہا فرو پوشد

خاتمۃ الکتاب

تمام شد گلستان واللہُ المُستعانُ و بتوفیقِ باری عزّ اسمُہٗ درین جملہ چنانکہ رسمِ مؤلفان است از شعرِ متقدمان بطریقِ استعارت تلفیقے نرفت۔

بیت

کہن جامۂ خویش پیراستن بہ از جامۂ عاریت خواستن

غالبِ گفتارِ سعدی طرب انگیز است و طیبت آمیز۔ کوتہ نظران را بدین علت زبانِ طعنہ دراز کہ مغزِ دماغ بیہودہ بُردن و دودِ چراغ بیفایدہ خوردن کارِ خردمندان نیست ولیکن بر رائے روشنِ صاحبدلان کہ روئے سخن دُر ایشان است پوشیدہ نماند کہ دُرِ موعظتہائے صافی در سلکِ عبارت کشیدہ است و داروے تلخِ نصیحت بشہدِ ظرافت برآمیختہ

تا طبعِ ملولِ انسان از دولتِ قبول محروم نماند۔ اَلْحَمْدُ لِلّٰہِ رَبِّ الْعَالَمِیْنَ۔

مثنوی

ما نصیحت بجاے خود کردیم　　روزگارے درین بسر بُردیم
چون نیاید بگوشِ رغبتِ کس　　بر رسولان بلاغ باشد و بس
یَا نَاظِرًا فِیْهِ سَلْ بِاللّٰهِ مَرْحَمَةً　　عَلَی الْمُصَنِّفِ وَاسْتَغْفِرْ لِصَاحِبِهٖ
وَاطْلُبْ لِنَفْسِكَ مِنْ خَیْرٍ تُرِیْدُ بِهَا　　مِنْ بَعْدِ ذَالِكَ غُفْرَانًا لِکَاتِبِهٖ

تَمَّ الْكِتَابُ بِعَوْنِ الْمَلِكِ الْوَهَّابِ

بوستان

دیباچه

بنامِ جهاندارِ جان آفرین — حکیمِ سخن در زبان آفرین

خداوندِ بخشنده و دستگیر — کریمِ خطا بخش و پوزش پذیر

عزیزے کہ ہر کز درش سر بتافت — بہر در کہ شد ہیچ عزت نیافت

سرِ پادشاہانِ گردن فراز — بدرگاہِ او بر زمینِ نیاز

نہ گردن کشان را بگیرد بفور — نہ عذر آوران را براند بجور

وگر خشم گیرد بکردارِ زشت — چو باز آمدی ماجرا در نوشت

اگر با پدر جنگ جوید کسے — پدر بے گمان خشم گیرد بسے

وگر خویش راضی نباشد ز خویش — چو بیگانگانش براند ز پیش

وگر بندہ چابک نیاید بکار — عزیزش ندارد خداوندگار

وگر بر رفیقان نباشد شفیق — بفرسنگ بگریزد از وے رفیق

وگر ترکِ خدمت کند لشکری — شود شاہِ لشکر کش از وے بری

ولیکن خداوندِ بالا و پست — بعصیان درِ رزق بر کس نبست

دو کونش یکی قطره در بحر علم　　گنه بیند و پرده پوشد بحلم
ادیم زمین سفرهٔ عام اوست　　چه دشمن برین خوان یغما چه دوست
اگر بر جفا پیشه بشتافتی　　که از دست قهرش امان یافتی
بری ذاتش از تهمت ضدّ و جنس　　غنی ملکش از طاعت جنّ و انس
پرستار امرش همه چیز و کس　　بنی آدم و مرغ و مور و مگس
چنان پهن خوان کرم گسترد　　که سیمرغ در قاف قسمت خورد
لطیف کرم گستر کارساز　　که دارای خلق است و دانای راز
مر او را رسد کبریا و منی　　که ملکش قدیم است و ذاتش غنی
یکی را بسر بر نهد تاج بخت　　یکی را بخاک اندر آرد ز تخت
کلاه سعادت یکی بر سرش　　گلیم شقاوت یکی در برش
گلستان کند آتشی بر خلیل　　گروهی بر آتش برد ز آب نیل
گر آنست منشور احسان اوست　　ور اینست توقیع فرمان اوست
پس پرده بیند عملهای بد　　همو پرده پوشد بآلای خود
بتهدید اگر برکشد تیغ حکم　　بمانند کرّوبیان صمّ و بکم
وگر در دهد یک صلای کرم　　عزازیل گوید نصیبی برم
بدرگاه لطف و بزرگیش بر　　بزرگان نهاده بزرگی ز سر
فرو ماندگان را برحمت قریب　　تضرّع کنان را بدعوت مجیب

بر احوالِ نابودہ علمش بصیر / باسرارِ ناگفتہ لطفش خبیر
بقدرت نگہدارِ بالا و شیب / خداوندِ دیوانِ روزِ حسیب
نہ مستغنی از طاعتش پشتِ کس / نہ بر حرفِ او جایِ انگشتِ کس
برو علمِ یک ذرّہ پوشیدہ نیست / کہ پیدا و پنہان بنزدش یکیست
مہیّا کنِ روزیِ مار و مور / وگرچند بیدست و پایند و زور
بامرش وجود از عدم نقش بست / کہ داند جز او کردن از نیست ہست
دگر رہ بکتمِ عدم در برد / وز انجا بصحرایِ محشر برد
جہان متّفق بر الٰہیّتش / فرو ماندہ در کنہِ ماہیّتش
بشر ماورایِ جلالش نیافت / بصر منتہایِ جمالش نیافت
نہ بر اوجِ ذاتش پرد مرغِ وہم / نہ در ذیلِ وصفش رسد دستِ فہم
درین ورطہ کشتی فرو شد ہزار / کہ پیدا نشد تختۂ برکنار
چہ شبہا نشستم درین سیر گم / کہ دہشت گرفت آستینم کہ قُم
محیط است علمِ ملک بر بسیط / قیاسِ تو بر وے نگردد محیط
نہ ادراک در کنہِ ذاتش رسد / نہ فکرت بغورِ صفاتش رسد
توان در بلاغت بسحبان رسید / نہ در کنہِ بیچونِ سبحان رسید
کہ خاصان درین رہ فرس راندہ‌اند / بلا احصی از تگ فرو ماندہ‌اند
نہ ہر جاے مرکب توان تاختن / کہ جاہا سپر باید انداختن

وگر سالکی محرم راز گشت / ببندند بر وی در بازگشت
کسی را درین بزم ساغر دهند / که داروی بیهوشیش در دهند
یکی باز را دیده بردوخته است / یکی دیده‌ها باز و پر سوخته است
کسی ره سوی گنج قارون نبرد / وگر برد ره باز بیرون نبرد
بمردم درین موج دریای خون / کزو کس نبرده است کشتی برون
اگر طالبی کاین زمین طی کنی / نخست اسپ باز آمدن پی کنی
تأمل در آیینهٔ دل کنی / صفایی بتدریج حاصل کنی
مگر بویی از عشق مستت کند / طلبکار عهد الستت کند
بپای طلب ره بدانجا بری / وزانجا ببال محبت پری
بدرد یقین پرده‌های خیال / نماند سراپرده الا جلال
دگر مرکب عقل را پویه نیست / عنانش بگیرد تحیر که ایست
درین بحر جز مرد داعی نرفت / گم آن شد که دنبال راعی نرفت
کسانی کزین راه برگشته‌اند / برفتند و بسیار سرگشته‌اند
خلاف پیمبر کسی ره گزید / که هرگز بمنزل نخواهد رسید

مپندار سعدی که راه صفا
توان رفت جز بر پی مصطفی

سببِ نظمِ کتاب

در اقصاے عالم بگشتم بسے / بسر بردم ایام با ہر کسے
تمتع زہر گوشۂ یافتم / زہر خرمنے خوشۂ یافتم
چو پاکانِ شیراز خاکی نہاد / ندیدم کہ رحمت بران خاک باد
تولاے مردانِ این پاک بوم / برانگیختم خاطر از شام و روم
دریغ آمدم زان ہمہ بوستان / تہیدست رفتن بسوے دوستان
بدل گفتم از مصر قند آورند / برِ دوستان ارمغانے برند
مرا گر تہی بود ازان قند دست / سخنہاے شیرین تر از قند ہست
نہ قندے کہ مردم بصورت خورند / کہ اربابِ معنے بکاغذ برند
چو این کاخِ دولت بپرداختم / برو دہ در از تربیت ساختم
یکے بابِ عدل است و تدبیر و رائے / نگہبانیِ خلق و ترسِ خدائے
دوم بابِ احسان نہادم اساس / کہ محسن کند فضلِ حق را سپاس
سوم بابِ عشق است و مستی و شور / نہ عشقے کہ بندند بر خود بزور
چہارم تواضع رضا پنجمین / ششم ذکرِ مردِ قناعت گزین
بہ ہفتم در از عالمِ تربیت / بہ ہشتم در از شکر بر عافیت
نہم بابِ توبہ است و راہِ صواب / دہم در مناجات و ختمِ کتاب

بروز همایون و سال سعید — بتاریخ فرخ میان دو عید
ز ششصد فزون بود پنجاه و پنج — که پر دُر شد این نامبردار گنج
الا ای خردمند فرخنده خوی — هنرمند نشنیده ام عیب جوی
قبا گر حریر است و گر پرنیان — بناچار حشوش بود در میان
تو گر پرنیانی نیابی مجوش — کرم کار فرما و حشوم بپوش
ننازم بسرمایهٔ فضل خویش — بدریوزه آورده ام دست پیش
شنیدم که در روز امید و بیم — بدان را به نیکان ببخشد کریم
تو نیز ار بدی بینیم در سخن — بخلق جهان آفرین کار کن
چو بیتی پسند آیدت از هزار — بمردی که دست از تعنت بدار
همانا که در پارس انشای من — چو مشک است بی قیمت اندر ختن
چو بانگ دهل هولم از دور بود — بغیبت درم عیب مستور بود
گل آورد سعدی سوی بوستان — بشوخی چو فلفل بهندوستان
چو خرما بشیرینی اندوده پوست — چو بازش کنی استخوانی دروست

ذکر محامد اتابک ابوبکر بن سعد زنگی طاب ثراه

مرا طبع ازین نوع خواهان نبود — سر مدحت پادشاهان نبود
ولی نظم کردم بنام فلان — مگر باز گویند صاحبدلان

که سعدی که گوی بلاغت ربود — در ایام بوبکر بن سعد بود
سزد گر بدورش بنازم چنان — که سید بدوران نوشیروان
جهاندار دین پرور دادگر — نیامد چو بوبکر بعد از عمر
سر سرفرازان و تاج مهان — بدوران عدلش بناز ای جهان
گر از فتنه آید کسی در پناه — ندارد جز این کشور آرامگاه
فطوبی لباب کبیت العتیق — حوالیه من کل فج عمیق
ندیدم چنین گنج و ملک و سریر — که وقف است بر طفل و برنا و پیر
نیامد برش دردناکی غمی — که ننهاد بر خاطرش مرهمی
طلبگار خیر است و امیدوار — خدایا امیدی که دارد برآر
کله گوشه بر آسمان برین — هنوز از تواضع سرش بر زمین
ز گردن فرازان تواضع نکوست — گدا گر تواضع کند خوی اوست
اگر زیردستی بیفتد چه خاست — زبردست افتاده مرد خداست
نه ذکر جمیلش نهان میرود — که صیت کرم در جهان میرود
چنویی خردمند فرخ نهاد — ندارد جهان تا جهانست یاد
نبینی در ایام او رنجه‌ای — که نالد ز بیداد سرپنجه‌ای
کس این رسم و ترتیب و آیین ندید — فریدون با آن شوکتش این ندید
از آن پیش حق پایگاهش قویست — که دست ضعیفان بجاهش قویست

چنان سایه گستردہ بر عالمی — که زالی نیندیشد از رستمی
همه وقت مردم ز جورِ زمان — بنالند و از گردشِ آسمان
در ایّامِ عدلِ تو ای شهریار — ندارد شکایت کس از روزگار
بعهدِ تو می بینم آرامِ خلق — پس از تو ندانم سرانجامِ خلق
هم از بختِ فرخنده فرجامِ تُست — که تاریخِ سعدی در ایّامِ تُست
که تا بر فلک ماه و خورشید هست — درین دفترت ذکرِ جاوید هست
ملوک ار نکونامی اندوختند — ز پیشینگان سیرت آموختند
تو در سیرتِ پادشاهیِ خویش — سَبَق بُردی از پادشاهانِ پیش
سکندر بدیوارِ روئین و سنگ — بکرد از جهان راهِ یاجُوج تنگ
ترا سدِّ یاجُوجِ کفر از زر است — نه روئین چو دیوارِ اسکندر است
زبان آوری کاندرین امن و داد — سپاست نگوید زبانش مباد
زهی بحرِ بخشایش و کانِ جُود — که مُستظهر اند از وُجُودت وُجُود
برون بینم اوصافِ شه از حساب — نگنجد درین تنگ میدان کتاب
گر آن جمله را سعدی املا کند — مگر دفترے دیگر انشا کند
فرو ماندم از شکرِ چندین کرم — همان به که دستِ دعا گسترم
جهانت بکام و فلک یار باد — جهان آفرینت نگهدار باد
بلند اخترت عالم افروخته — زوالِ اخترِ دُشمنت سوخته

غم از گردشِ روزگارت مباد — وز اندیشه بر دل غبارت مباد
که بر خاطرِ پادشاهان همی — پریشان کند خاطرِ عالمی
دل و کشورت جمع و معمور باد — ز ملکت پراگندگی دُور باد
تنت باد پیوسته چون دین درست — بداندیش را دل چو تدبیرِ سُست
درونت بتأییدِ حق شاد باد — دل و دین و اقلیمت آباد باد
جهان آفرین بر تو رحمت کناد — دگر هرچه گویم فسانست و باد
همینت بس از کردگارِ مجید — که توفیقِ خیرت بُوَد بر مزید
نرفت از جهان سعدِ زنگی بدرد — که چون تو خلف نام بردار کرد
عجب نیست این فرع زان اصلِ پاک — که جانش باَوج است و جسمش بخاک
خدایا بران تُربتِ نامدار — بفضلت که بارانِ رحمت ببار
گر از سعدِ زنگی مثل ماند و یاد — فلک یاورِ سعدِ بُوبکر باد

مدحِ شاهزادهٔ اسلام سعد بن ابی بکر بن سعد

جوانِ جوان بخت روشن ضمیر — بدولت جوان و بتدبیر پیر
بدانش بزرگ و بهمت بلند — ببازو دلیر و بدل هوشمند
زهے دولتِ مادرِ روزگار — که رودے چنین پرورد در کنار
بدستِ کرم آبِ دریا ببرد — برفعت محلِّ ثریا ببرد

زهی چشم دولت بروی تو باز همه شهریاران گردن فراز
صدف را که بینی ز دردانه پر نه آن قدر دارد که یک دانه در
تو آن در مکنون یک دانهٔ که پیرایهٔ سلطنت خانهٔ
نگهدار یارب بچشم خودش بپرهیز از آسیب چشم بدش
خدایا در آفاق نامی کنش بتوفیق طاعت گرامی کنش
مقیمش در انصاف و تقوی بدار مرادش بدنیا و عقبی برآر
غم از دشمن ناپسندت مباد ز دوران گیتی گزندت مباد
بهشتی درخت آورد چون تو بار پسر نامجوی و پدر نامدار
ازان خاندان خیر بیگانه دان که باشند بدگوی این خاندان
زهی دین و دانش زهی عدل و داد زهی ملک و دولت که پاینده باد

باب اول

در عدل و رای و تدبیر جهانداری

نگنجد کرمهای حق در قیاس چه خدمت گزارد زبان سپاس
خدایا تو این شاه درویش دوست ق که آسایش خلق در ظل اوست
بسی بر سر خلق پاینده دار بتوفیق طاعت دلش زنده دار
برومند دار از درخت امید سرش سبز و رویش برحمت سفید

براهِ تکلّف مرو سعدیا
اگر صدق داری بیار و بیا

تو منزل شناسی و شه راه‌رو
تو حق گوی و خسرو حقایق شنو

چه حاجت که نُه کرسیِ آسمان
نهی زیر پایِ قزل ارسلان

مگو پایِ عزّت بر افلاک نه
بگو روی اخلاص بر خاک نه

بطاعت بنه چهره بر آستان
که اینست سرِ جادهٔ راستان

اگر بندهٔ سر برین در بنه
کلاهِ خداوندی از سر بنه

چو طاعت کنی لبسِ شاهی مپوش
چو درویش مخلص برآور خروش

که پروردگارا توانگر توئی
توانا و درویش‌پرور توئی

نه کشور خدایم نه فرماندهم
یکی از گدایانِ این درگهم

چه برخیزد از دست و کردارِ من
مگر دستِ لطفت شود یارِ من

تو بر خیر و نیکی دِهم دسترس
وگرنه چه خیر آید از من بکس

دعا کن بشب چون گدایان بسوز
اگر میکنی پادشاهی بروز

کمربسته گردنکشان بر درت
تو بر آستانِ عبادت سرت

زهی بندگان را خداوندگار
خداوند را بندهٔ حق گذار

حکایت

یکی دیدم از عرصهٔ رودبار
که پیش آمدم بر پلنگی سوار

چنان هول از آن حال بر من نشست
که ترسیدنم پایِ رفتن ببست

تبسم کنان دست بر لب گرفت — که سعدی مدار آنچه دیدی شگفت

تو هم گردن از حکمِ داور مپیچ — که گردن نپیچد ز حکمِ تو هیچ

چو خسرو بفرمانِ داور بُود — خدایش نگهبان و یاور بُود

محالست چون دوست دارد ترا — که در دستِ دشمن گذارد ترا

ره اینست رُو از طریقت متاب — بنه گام و کامیکه خواهی بیاب

نصیحت کسے سودمند آیدش — که گفتارِ سعدی پسند آیدش

پند دادنِ کسریٰ هُرمُز را

شنیدم که در وقتِ نزعِ روان — بهرمز چنین گفت نوشیروان

که خاطر نگهدارِ درویش باش — نه در بندِ آسایشِ خویش باش

نیاساید اندر دیارِ تو کس — چو آسایشِ خویش خواهی و بس

نیاید بنزدیکِ دانا پسند — شبان خفته و گرگ در گوسفند

برو پاسِ درویشِ محتاج دار — که شاه از رعیت بُود تاجدار

رعیت چو بیخست و سلطان درخت — درخت اے پسر باشد از بیخ سخت

مکن تا توانی دلِ خلق ریش — وگر میکنی میکنی بیخِ خویش

اگر جادهٔ بایدت مستقیم — رهِ پارسایان اُمیدست و بیم

گزندِ کسانش نیاید پسند — که ترسد که در مُلکش آید گزند

وگر در سرشتِ وے این خوے نیست — دران کشور آسودگی بوے نیست
اگر پاے بندی رضا پیش گیر — وگر یک سوارہ سرِ خویش گیر
فراخی دران مرز و کشور مخواہ — کہ دلتنگ بینی رعیت ز شاہ
ز مستکبرانِ دلاور بترس — ازان کو نترسد ز داور بترس
دگر کشور آباد بیند بخواب — کہ دارد دلِ اہلِ کشور خراب
خرابی و بدنامی آید ز جور — بزرگان رسند این سخن را بغور
رعیت نشاید بہ بیداد کشت — کہ مر سلطنت را پناہند و پشت
مراعاتِ دہقان کن از بہرِ خویش — کہ مزدورِ خوشدل کند کار بیش
مروت نباشد بدی با کسے — کز و نیکوئی دیدہ باشی بسے

پند دادنِ خسرو شیرویہ را

۱ شنیدم کہ خسرو بشیرویہ گفت — دران دم کہ چشمش ز دیدن بخفت
بران باش تا ہرچہ نیت کنی — نظر در صلاحِ رعیت کنی
بپیچ اے پسر گردن از عقل و رائے — کہ مردم ز دستت نہ پیچند پائے
گریزد رعیت ز بیدادگر — کند نامِ زشتش بگیتی سمر
بسے بر نیاید کہ بنیادِ خود — بکند آنکہ بنہاد بنیادِ بد
خرابی کند مردِ شمشیرزن — نہ چندانکہ دودِ دلِ پیرزن

چراغی که بیوه زنی بر فروخت — بسی دیده باشی که شهری بسوخت
وزان بهره ورتر در آفاق کیست — که در ملک رانی بانصاف زیست
چو نوبت رسد زین جهان غربتش — ترحم فرستند بر تربتش
بد و نیک مردم چو می بگذرند — همان به که نامت به نیکی برند
خدا ترس را بر رعیت گمار — که معمارِ ملک است پرهیزگار
بد اندیشِ تست آن و خونخوارِ خلق — که نفعِ تو جوید در آزارِ خلق
ریاست بدستِ کسانی خطاست — که از دستِ شان دستها بر خداست
نکو کار پرور نبیند بدی — چو بد پروری خصمِ جانِ خودی
مکافاتِ دشمن بمالش مکن — که بیخش بر آورده باید ز بن
مکن صبر بر عاملِ ظلم دوست — چه از فربهی بایدش کند پوست
سرِ گرگ باید هم اول برید — نه چون گوسفندانِ مردم درید

حکایت

چه خوش گفت بازارگانِ اسیر — چو گردش گرفتند دزدان به تیر
چو مردانگی آید از رهزنان — چه مردانِ لشکر چه خیلِ زنان
شهنشه که بازارگان را بخست — درِ خیر بر شهر و لشکر ببست
کی آنجا دگر هوشمندان روند — چو آوازۀ رسمِ بد بشنوند
نکو بایدت نام و نیکی قبول — نکو دار بازارگان و رسول

بزرگان مسافر بجان پرورند ‌‌ که نام نکوئی بعالم برند
تبه گردد آن مملکت عنقریب ‌‌ کزو خاطر آزرده آید غریب
غریب آشنا باش و سیاح دوست ‌‌ که سیاح جلاب نام نکوست
نکو دار ضیف و مسافر عزیز ‌‌ وز آسیب شان بر حذر باش نیز
ز بیگانه پرهیز کردن نکوست ‌‌ که دشمن توان بود در زی دوست
قدیمان خود را بیفزای قدر ‌‌ که هرگز نیاید ز پرورده غدر
چو خدمتگذاریت گردد کهن ‌‌ حق سالیانش فرامش مکن
گر اورا هرم دست خدمت ببست ‌‌ ترا بر کرم همچنان دست هست

حکایت

شنیدم که شاپور دم در کشید ‌‌ چو خسرو برسمش قلم در کشید
چو شد حالش از بینوائی تباه ‌‌ نبشت این حکایت بنزدیک شاه
که ای شاه آفاق گستر بعدل ‌‌ اگر من نماندم تو مانی بفضل
چو بذل تو کردم جوانی خویش ‌‌ بهنگام پیری مرانم ز پیش
غریبی که پر فتنه باشد سرش ‌‌ میازار و بیرون کن از کشورش
تو گر خشم بروی نگیری رواست ‌‌ که خود خوی بد دشمنش در قفاست
وگر پارسی باشدش زاد و بوم ‌‌ بصنعاش مفرست و سقلاب و روم
هم آنجا امانش مده تا بچاشت ‌‌ نشاید بلا بر دگرکس گماشت

که گویند برگشته باد آن زمین — کز و مردم آیند بیرون چنین
عمل گر دهی مرد منعم شناس — که مفلس ندارد ز سلطان هراس
چو مفلس فرو برد گردن بدوش — از و بر نیاید دگر جز خروش
چو مشرف دو دست از امانت بداشت — بباید برو ناظرے برگماشت
ور او نیز در ساخت با خاطرش — ز مشرف عمل برکن و ناظرش
خدا ترس باید امانت گذار — امین کز تو ترسد امینش مدار
بیفشان و بشمار و عاقل نشین — که از صد یکے را نه بینی امین
دو همجنس دیرینه و هم قلم — نباید فرستاد یکجا بهم
چه دانی که همدست گردند و یار — یکے دزد باشد یکے پرده دار
چو دزدان ز هم باک دارند و بیم — رود در میان کاروانے سلیم
یکے را که معزول کردی ز جاه — چو چندے برآید ببخشش گناه
برآوردن کام امیدوار — به از قید بندی شکستن هزار
نویسنده را گر ستون عمل — بیفتد نبُرّد طناب امل
بفرمان بران بر شه دادگر — پدروار خشم آورد بر پسر
گهش میزند تا شود دردناک — گهے میکند آبش از دیده پاک
چو نرمی کنی خصم گردد دلیر — وگر خشم گیری شوند از تو سیر
درشتی و نرمی بهم در به است — چو رگ زن که جراح و مرهم نه است

جوانمرد و خوش خلق و بخشنده باش / چو حق بر تو پاشد تو بر خلق پاش
چو یاد آمدت عهد شاهان پیش / همین نقش برخوان پس از عهد خویش
نیاید کس اندر جهان کو بماند / مگر آن کزو نام نیکو بماند
نمرد آنکه ماند پس از وی بجای / پل و مسجد و خوان و مهمانسرای
هر آن کو نماند از پسش یادگار / درخت وجودش نیاورد بار
وگر رفت و آثار خیرش نماند / نشاید پس مرگش الحمد خواند
چو خواهی که نامت بود در جهان / مکن نام نیک بزرگان نهان
همین کام و ناز و طرب داشتند / بآخر برفتند و بگذاشتند
یکی نام نیکو ببرد از جهان / یکی رسم بد ماند ازو جاودان
بسمع رضا مشنو ایذای کس / وگر گفته آید بغورش برس
گنهگار را عذر نسیان بنه / چو زنهار خواهند زنهار ده
گر آید گنهگاری اندر پناه / نه شرط است کشتن باول گناه
چو باری بگفتی و نشنید پند / بده گوشمالش بزندان و بند
دگر پند و بندش نیاید بکار / درخت خبیث است بیخش برآر
چو خشم آیدت بر گناه کسی / تأمل کنش در عقوبت بسی
که سهل است لعل بدخشان شکست / شکسته نشاید دگرباره بست

گفتار

اگر حکم شرع آب خوردن خطاست — وگر خون بفتوے بریزی رواست

اگر شرع فتوے دہد بر ہلاک — الا تا نداری ز کشتنش باک

وگر دانی اندر تبارش کسان — بر ایشان ببخشاے و راحت رسان

گنہ بود مردِ ستمگاره را — چہ تاوان زن و طفلِ بیچاره را

تنت زورمند است و لشکر گران — ق — ولیکن در اقلیمِ دشمن مران

کہ وے بر حصارے گریزد بلند — رسد کشورے بیگنہ را گزند

نظر کن در احوالِ زندانیان — کہ ممکن بود بیگنہ در میان

چو بازارگان در دیارت بمرد — ق — بمالش خساست بود دست برد

کزان پس کہ بر وے بگریند زار — بہم باز گویند خویش و تبار

کہ مسکین در اقلیمِ غربت بمرد — متاعے کزو ماند ظالم ببرد

بیندیش ازان طفلکِ بے پدر — وز آهِ دلِ دردمندش حذر

بسا نامِ نیکوے پنجاه سال — کہ یک نامِ زشتش کند پایمال

پسندیده کارانِ جاوید نام — تطاول نکردند بر مالِ عام

بر آفاق گر سربسر پادشاست — چو مال از توانگر ستاند گداست

بمرد از تہیدستی آزاده مرد — ز پہلوے مسکین شکم پُر نکرد

حکایت

شنیدم که فرماندهی دادگر — قبا داشتی هر دو روی آستر
یکی گفتش ای خسرو نیکروز — قبایی ز دیبای چینی بدوز
بگفت این قدر ستر و آسایش است — وزین بگذری زیب و آرایش است
نه از بهر آن می ستانم خراج — که زینت کنم بر خود و تخت و تاج
چو همچون زنان حله بر تن کنم — بمردی کجا دفع دشمن کنم
مرا هم ز صد گونه آز و هواست — ولیکن خزینه نه تنها مراست
خزائن پر از بهر لشکر بود — نه از بهر آئین و زیور بود
سپاهی که خوشدل نباشد ز شاه — ندارد حدود ولایت نگاه
چو دشمن خر روستائی برد — ملک باج و ده یک چرا میخورد
مخالف خرش برد و سلطان خراج — چه اقبال بینی دران تخت و تاج
مروت نباشد بر افتاده زور — برد مرغ دون دانه از پیش مور
رعیت درختست اگر پروری — بکام دل دوستان برخوری
به بیرحمی از بیخ و بارش مکن — که نادان کند حیف بر خویشتن
کسان برخورند از جوانی و بخت — که بر زیردستان نگیرند سخت
اگر زیردستی درآید ز پای — حذر کن ز نالیدنش بر خدای
چو شاید گرفتن بنرمی دیار — به پیکار خون از مشامی مبار

به مردی که ملک سراسر زمین نیرزد که خونی چکد بر زمین

حکایت

شنیدم که جمشید فرخ سرشت بسرچشمهٔ بر بسنگی نوشت
برین چشمه چون ما بسی دم زدند برفتند چون چشم برهم زدند
گرفتند عالم بمردی و زور ولیکن نبردند با خود بگور
چو بر دشمنی باشدت دسترس مرنجانش کورا همین غصه بس
عدو زنده سرگشته پیرامنت ۶۲ به از خون او کشته برگردنت

حکایت

شنیدم که دارای فرخ تبار ز لشکر جدا ماند روز شکار
دوان آمدش گله بانی به پیش شهنشه برآورد تغلق ز کیش
بصحرا در از دشمنان دار باک که در خانه باشد گل از خار پاک
برآورد چوپان بد دل خروش که دشمن نیم در هلاکم مکوش
من آنم که اسپان شه پرورم بخدمت درین مرغزار اندرم
ملک را دل رفته آمد بجای بخندید و گفت ای نکوهیده رای
ترا یاوری کرد فرخ سروش وگرنه زه آورده بودم بگوش
نگهبان مرعی بخندید و گفت ۶۳ نصیحت ز یاران نشاید نهفت
نه تدبیر محمود و رای نکوست که دشمن نداند شهنشه ز دوست

چنانست در مهتری شرط زیست   که هر کهتری را بدانی که کیست
مرا بارها در حضر دیدهٔ   ز خیل و چراگاه پرسیدهٔ
کنونت بمهر آمدم پیش باز   نمیدانیم از بد اندیش باز
توانم من اے نامور شهریار   که اسپے برون آرم از صد هزار
مرا گله بانی بعقل است و رائے   تو هم گلهٔ خویش داری بپائے
دران دار ملک از خلل غم بود   که تدبیر شاه از شبان کم بود

گفتار

تو کے بشنوی نالهٔ دادخواه   بکیوان برت کلهٔ خوابگاه
چنان خسپ کاید فغانت بگوش   اگر دادخواہے برآرد خروش
که نالد ز ظالم که در دورِ تست   که هر جور کو میکند جورِ تست
نه سگ دامن کاروانی درید   که دهقانِ نادان که سگ پرورید
دلیر آمدی سعدیا در سخن   چو تیغے بدستست فتحے بکن
بگو آنچه دانی که حق گفته به   نه رشوت ستانی و نه عشوه ده
زبان بند و دفتر ز حکمت بشوے   طمع بگسل و هرچه خواهی بگوے

حکایت

خبر یافت گردنکشے در عراق   که میگفت مسکینے از زیرِ طاق
تو هم بر درے هستی اُمیدوار   پس اُمید بر در نشینان برآر

دلِ دردمندان برآور ز بند — که ہرگز نباشد دولت دردمند
پریشانیِ خاطرِ دادخواه — براندازد از مملکت پادشاه
تو خفته خنک در حرم نیمروز — غریب از برون گو بگرما بسوز
ستانندۂ دادِ آن کس خداست — که نتواند از پادشه دادخواست

حکایت

یکے از بزرگانِ اہلِ تمیز — حکایت کند زابنِ عبد العزیز
که بودش نگینے بر انگشتری — فرو مانده در قیمتش جوہری
بشب گفتی آن جرمِ گیتی فروز — دُرے بود در روشنائیِ چو روز
قضارا در آمد یکے خشک سال — که شد بدرِ سیماے مردم ہلال
چو در مردم آرام و قوّت ندید — خود آسوده بودن مُروّت ندید
چو بیند کسے زہر در کامِ خلق — کیَش بگذرد آبِ نوشین بحلق
بفرمود و بفروختندش بسیم — که رحم آمدش بر غریب و یتیم
بیک ہفتہ نقدش بتاراج داد — بدرویش و مسکین و محتاج داد
فتادند بر وے ملامت کنان — که دیگر بدستت نیاید چنان
شنیدم که میگفت و باران دمع — بعارض فرو میدویدش چو شمع
که زشت است پیرایه بر شہریار — دلِ شہرے از ناتوانی فگار
مرا شاید انگشتری بے نگین — نشاید دلِ خلقے اندوہگین

خنک آنکه آسایشِ مرد و زن — گزیند بر آسایشِ خویشتن
نکردند رغبت هنر پروران — بشادیِ خویش از غمِ دیگران
اگر خوش بخسپد مَلک بر سریر — نه پندارم آسوده خسپد فقیر
وگر زنده دارد شبِ دیر یاز — بخسپند مردم بآرام و ناز
بحمدِ الله این سیرت و راهِ راست — اتابک ابوبکر بن سعد راست
کس از فتنه در پارس دیگر نشان — نه بیند مگر قامتِ مهوشان
یکے پنج بیتم خوش آمد بگوش — که در مجلسے می سرودند دوش

قول

مرا راحت از زندگی دوش بود — که آن ماه رویم در آغوش بود
مر او را چو دیدم سر از خواب مست — بدو گفتم اے سرو پیشِ تو پست
دمے نرگس از خوابِ نوشین بشوے — چو گلبن بخند و چو بلبل بگوے
چه می خسپی اے فتنۂ روزگار — بیا و مے لعلِ نوشین بیار
نگه کرد شوریده از خواب و گفت — مرا فتنه خوانی و گوئی مخفت
در ایامِ سلطانِ روشن نفس — نه بیند دگر فتنه بیدار کس

حکایت

در اخبارِ شاهانِ پیشینه هست — که چون تکله بر تختِ زنگی نشست
بدورانش از کس نیازرد کس — سبق برد اگر خود همین بود و بس

چنین گفت یکرہ بصاحبدلے | کہ عُمرم بسر رفت بیحاصلے
چو می بگذرد مُلک و جاہ و سریر | نبُرد از جہان دولت الّا فقیر
بخواہم بکُنجِ عبادت نشست | کہ دریابم این پنج روزیکہ ہست
چو بشنید دانائے روشن نفَس | بہ تُندی برآشفت کاے شیخ بس
طریقت بجز خدمتِ خلق نیست | بہ تسبیح و سجّادہ و دلق نیست
تو بر تختِ سلطانیِ خویش باش | باخلاقِ پاکیزہ درویش باش
بصدق و ارادت میان بستہ دار | ز طامات و دعوے زبان بستہ دار
قدَم باید اندر طریقت نہ دم | کہ اصلے ندارد دَمِ بے قدَم
بزُرگان کہ نقدِ صفا داشتند | چنین خرقہ زیرِ قبا داشتند

حکایت

شنیدم کہ بگریست سلطانِ رُوم | برِ نیکمردے ز اہلِ عُلوم
کہ پایابم از دستِ دشمن نماند | جز این قلعہ و شہر با من نماند
بسے جہد کردم کہ فرزندِ من | پس از من بُوَد سرورِ انجمن
کنون دشمنِ بدگہر دست یافت | سرِ دستِ مردی و جہدم بتافت
چہ تدبیر سازم چہ چارہ کنم | کہ از غم بفرسود جان و تنم
برآشفت دانا کہ این گریہ چیست | بر این عقل و ہمّت بباید گریست
ولایت چہ باشد غمِ خویش خور | کہ از عمر بہتر شد و بیشتر

ترا این قدر تا بمانی بس است   چو رفتی جهان جای دیگر کس است

اگر هوشمند است اگر بیخرد   غمِ او مخور کو غمِ خود خورد

مشقّت نیرزد جهان داشتن   گرفتن بشمشیر و بگذاشتن

تو تدبیرِ خود کن که آن پُر خرد   که بعد از تو باشد غمِ خود خورد

بدین پنج روزه اقامت مناز   باندیشه تدبیرِ رفتن بساز

کرا دانی از خسروانِ عجم   ق   که کردند بر زیرِ دستان ستم

که در تخت و مُلکش بیامد زوال   نماند بجز مُلکِ ایزد تعال

کرا جاودان ماندن امّید نیست   که گیتی همین جای جاوید نیست

کرا سیم و زر ماند و گنج و مال   پس از وی بچندے شود پایمال

وزان کس که خیرے بماند روان   دمادم رسد رحمتش بر روان

بزرگے کزو نامِ نیکو بماند   توان گفت با اهلِ دل کو بماند

الا تا درختِ کرم پروری   که بیشک برِ کامرانی خوری

کرم کن که فردا که دیوان نهند   منازل بمقدارِ احسان دهند

یکے را که سعیِ قدم بیشتر   بدرگاهِ حق منزلت بیشتر

یکے باز پس خائن و شرمسار   نباید همی مزد ناکرده کار

بهل تا بدندان برد پشتِ دست   تنورے چنین گرم و نان در نبست

بدانی گهِ غلّه برداشتن   که سستی بود تخم ناکاشتن

حکایت

خدادوست نامی در اقصای شام   گرفت از جهان کنج غاری مقام
بصبرش دران کنج تاریک جای   بگنج قناعت فرورفته پای
بزرگان نهادند سر بر درش   که در می نیامد بدر ها سرش
تمنا کند عارف پاکباز   بدریوزه از خویشتن ترک آز
چو هر ساعتش نفس گوید بده   بخواری بگرداندش ده بده
دران مرزکین پیر هشیار بود   یکی مرزبان ستمگار بود
که هر ناتوان راکه دریافتی   بسرپنجگی پنجه برتافتی
جهان سوز بی رحمت و خیره کش   ز تلخیش روی جهانی ترش
گروهی برفتند زان ظلم و عار   ببردند نام بدش در دیار
گروهی بماندند مسکین و ریش   پس چرخه نفرین گرفتند پیش
ید ظلم جائیکه گردد دراز   نه بینی لب مردم از خنده باز
بدیدار شیخ آمدی گاه گاه   خدادوست در وی نکردی نگاه
ملک نوبتی گفتش ای نیکبخت   بنفرت ز ما در مکش روی سخت
مرا با تو دانی سر دوستیست   ترا دشمنی با من از بهر چیست
گرفتم که سالار کشور نیم   بعزت ز درویش کمتر نیم
نگویم فضیلت نهم بر کسی   چنان باش با من که با هر کسی

شنید این سخن عابدِ هوشیار | برآشفت و گفت اے مَلِک گوشدار
وجودت پریشانیِ خلق ازوست | ندارم پریشانیِ خلق دوست
تو با دوستدارانِ من دشمنی | نہ پندارمت دوستدارِ منی
گر افتد ہمی دوستی با منت | مگر آنکہ دارد خدا دشمنت
خدا دوست را اگر بدرّند پوست | نخواہد شدن دشمنِ دوست دوست
عجب دارم از خوابِ آن سنگدِل | کہ شہرے بخسپند ازو تنگدِل
اَلا گر ہنر داری و عقل و ہوش | بفضل و ترحّم میان بند و کوش

گفتار

رہا زور مندی مکن بر کہان | کہ بر یک نمط می نماند جہان
سرِ پنجۂ ناتوان بر مپیچ | کہ گر دست یابد برآید بہیچ
مبر گفتمت پاے مردم زجاے | کہ عاجز شوی گر درآئی زپاے
دلِ دوستان جمع بہتر کہ گنج | خزینہ تہی بہ کہ مردم برنج
مینداز در پاے کارِ کسے | کہ اُفتد کہ در پایش اُفتی بسے
تحمّل کن اے ناتوان از قوی | کہ روزے توانا تر ازوے شوی
بہمت برآر از ستیزندہ شور | کہ بازوے ہمّت بہ از دستِ زور
لبِ خشکِ مظلوم را گو بخند | کہ دندانِ ظالم بخواہند کند
بہانگِ دہل خواجہ بیدار گشت | چہ داند شبِ پاسبان چون گذشت

خورد کاروانی غمِ بارِ خویش نسوزد دلش بر خرِ پشت ریش
گرفتم کز افتادگان نیستی چو افتاده بینی چرا ایستی
برینت بگویم یکی سرگذشت که سستی بود زین سخن درگذشت

حکایت

چنان قحط سالے شد اندر دمشق که یاران فراموش کردند عشق
چنان آسمان بر زمین شد بخیل که لب تر نکردند زرع و نخیل
بخوشید سرچشمهاے قدیم نماند آب جز آبِ چشمِ یتیم
نبودے بجز آهِ بیوه زنے اگر برشدے دودے از روزنے
چو درویش بے برگ دیدم درخت قوی بازوان سست و درمانده سخت
نه برکوه سبزی نه در باغ شخ ملخ بوستان خورده مردم ملخ
دران حال پیش آمدم دوستے ازو مانده بر استخوان پوستے
شگفت آمدم کو قوی حال بود خداوند جاه و زر و مال بود
بدو گفتم اے یارِ پاکیزه خوے چه درماندگی پیشت آمد بگوے
بغرّید بر من که عقلت کجاست چو دانی و پرسی سوالت خطاست
نه بینی که سختی بغایت رسید مشقت بحدِّ نهایت رسید
نه باران همی آید از آسمان نه بر می‌رود دودِ فریادخوان
بدو گفتم آخر ترا باک نیست کُشد زهر جائیکه تریاک نیست

گر از نیستی دیگرے شد ہلاک   ترا ہست "بط را ز طوفان چہ باک"
نگہ کرد رنجیدہ در من فقیہ   نگہ کردنِ عالم اندر سفیہ
کہ مرد ار چہ بر ساحلست اے رفیق   نیاساید و دوستانش غریق
من از بینوائی نیم روے زرد   غمِ بینوایان دِلم خستہ کرد
نخواہم کہ بیند خردمند ریش   نہ بر عضوِ مردم نہ بر عضوِ خویش
بحمدِ اللہ ار چہ زریش ایمنم   چو ریشے ببینم بلرزد تنم
منغص بود عیشِ آن تندرست   کہ باشد بہ پہلوے بیمارِ سست
چو بینم کہ درویشِ مسکین نخورد   بکام اندرم لقمہ زہرست و درد
یکے را بزندان بری دوستان   کجا ماندش عیش در بوستان

حکایت

شبے دودِ خلق آتشے بر فروخت   شنیدم کہ بغداد نیمے بسوخت
یکے شکر گفت اندران خاک و دود   کہ دُکّانِ ما را گزندے نبود
جہاندیدۂ گفتش اے بوالہوس   ترا خود غمِ خویشتن بود و بس
پسندی کہ شہرے بسوزد بنار   وگر چہ سرایت بود بر کنار
بجز سنگدل کے کند معدہ تنگ   چو بیند کسان بر شکم بستہ سنگ
توانگر خود آن لقمہ چون میخورد   چو بیند کہ درویش خون میخورد
مگو تندرستست رنجوردار   کہ می پیچد از غصہ رنجور وار

شبانگه چو یاران بمنزل رسند — نخسپد که واماندگان در پس اند
دلِ پادشاهان شود بارکش — چو بینند در گل خرِ خارکش
اگر در سرای سعادت کس است — ز گفتارِ سعدیش حرفے بس است
همینت بسند است اگر بشنوی — (اگر خار کاری سمن ندروی)

گفتار

خبر داری از خسروانِ عجم — که کردند بر زیردستان ستم
نه آن شوکت و پادشائی بماند — نه آن ظلم بر روستائی بماند
خطا بین که بر دستِ ظالم برفت — جهان ماند و او با مظالم برفت
خنک روزِ محشر تنِ دادگر — که در سایهٔ عرش دارد مقر
بقومے که نیکی پسندد خدائے — دِهد خسروِ عادل و نیک رائے
چو خواهد که ویران کند عالمے — کند ملک در پنجهٔ ظالمے
سگالند ازو نیکمردان حذر — که خشمِ خدایست بیدادگر
بزرگی ازو دان و منت شناس — که زائل شود نعمتِ ناسپاس
نه خود خواندهٔ در کتابِ مجید — که در شکر نعمت شود بر مزید
اگر شکر کردی برین ملک و مال — بمالے و ملکے رسی بے زوال
وگر جور در پادشائی کنی — پس از پادشاهی گدائی کنی
حرامست بر پادشه خوابِ خوش — چو باشد ضعیف از قوی بارکش

میازار عامی بیک خردله که سلطان شبانست و عامی گله
چو پرخاش بینند و بیداد ازو شبان نیست گرگ است فریاد ازو
بد انجام رفت و بد اندیشه کرد که با زیر دستان جفا پیشه کرد
نخواهی که نفرین کنند از پست نکو باش تا بد نگوید کست

حکایت

شنیدم که در مرزے از باختر برادر دو بودند از یک پدر
سپهدار و گردنکش و پیلتن نکوروے و دانا و شمشیرزن
پدر هر دو را سهمگین مرد یافت طلبکار جولان و ناورد یافت
برفت آن زمین را دو قسمت نهاد بهر یک پسر زان نصیبے بداد
مبادا که بر یکدگر سرکشند به پیکار شمشیر کین برکشند
پدر بعد از ان روزگارے شمرد بجان آفرین جان شیرین سپرد
اجل بگسلاندش طناب امل وفاتش فرو بست دست عمل
مقرر شد آن مملکت بر دو شاه که بیحد و مر بود گنج و سپاه
بحکم نظر در به افتاد خویش گرفتند هر یک یکے راه پیش
یکے عدل تا نام نیکو برد یکے ظلم تا مال گرد آورد
یکے عاطفت سیرت خویش کرد درم داد و تیمار درویش کرد
بنا کرد و نان داد و لشکر نواخت شب از بهر درویش شبخانه ساخت همه

خزائن تہی کرد و پُر کرد جیش　　ق　　چنان کز خلائق بہنگامِ عیش

بگردون شدے بانگِ شادی چو رعد　　　چو شیراز در عہدِ بوبکر سعد

خدیوِ خردمند فرخ نہاد　　　که شاخِ امیدش برومند باد

حکایت شنو کودکِ نامجوے　　　پسندیدہ پے بود و فرخندہ خوے

ملازم بدلداریِ خاص و عام　　　ثناگوے حق بامدادان و شام

دران مُلک قارون برفتے دلیر　　　که شہ دادگر بود و درویش سیر

نیامد در ایامِ او بر دلے　　　نگویم که خارے که برگِ گلے

سرآمد بتائیدِ مُلک از سران　　　نہادند سر بر خطش سروران

دگر خواست کافزون کند تخت و تاج　　　بیفزود بر مردِ دہقان خراج

طمع کرد در مالِ بازارگان　　　بلا ریخت بر جانِ بیچارگان

نگویم که بدخواہِ درویش بود　　　حقیقت که او دشمنِ خویش بود

بامیدِ بیشی نداد و نخورد　　　خردمند داند که ناخوب کرد

که تا جمع کرد آن زر از گربزی　　　پراگندہ شد لشکر از عاجزی

شنیدند بازارگانان خبر　　　که ظلمست در بومِ آن بیہنر

بریدند از آنجا خرید و فروخت　　　زراعت نیامد رعیت بسوخت

چو اقبالش از دوستی سر بتافت　　　بناکام دشمن برو دست یافت

ستیزِ فلک بیخ و بارش بکند　　　سمِ اسپِ دشمن دیارش بکند

وفا در که جوید چو پیمان گسیخت خراج از که خواهد چو دهقان گریخت
چه نیکی طمع دارد آن بی صفا که باشد دعای بدش در قفا
چو بختش نگون بود در کاف کن نکرد آنچه نیکانش گفتند کن
چه گفتند نیکان بران نیکمرد تو بر خور که بیدادگر برنخورد
گمانش خطا بود و تدبیر سست که در عدل بود آنچه در ظلم جست

حکایت

یکی بر سر شاخ و بن می برید خداوند بستان نگه کرد و دید
بگفتا گر این مرد بد میکند نه با من که با نفس خود میکند
نصیحت بجاست اگر بشنوی ضعیفان میفگن بکتف قوی
که فردا بداور برد خسروی گدائی که پیشت نیرزد جوی
چو خواهی که فردا بوی مهتری مکن دشمن خویشتن کهتری
که چون بگذرد بر تو این سلطنت بگیرد بکین آن گدا دامنت
مکن پنجه از ناتوانان بدار که گر بفگنندت شوی شرمسار
که زشتست در چشم آزادگان بیفتادن از دست افتادگان
بزرگان روشندل نیک بخت بفرزانگی تاج بردند و تخت

بدنبالهٔ راستان کج مرو
وگر راست خواهی ز سعدی شنو

صفتِ جمعیتِ اوقاتِ درویشِ راضی

نگوجاہے از سلطنت بیش نیست که ایمن تر از مُلکِ درویش نیست
سبکبار مَردُم سبکتر روند حق اینست وصاحبدلان بشنوند
تہیدست تشویشِ نانے خورد مَلک غمِ بقدرِ جہانے خورد
گدا را چو حاصل شود نانِ شام چنان خوش بخسپد که سلطانِ شام
غم و شادمانی بسر می رَوَد بمرگ این دو از سر بدر میرَوَد
چه آن را که بر سر نهادند تاج چه آن را که بر گردن آمد خراج
اگر سرفرازے بکیوان براست ق وگر تنگدستے بزندان دراست
دران دم کاجَل بر سرِ هر دو تاخت نمی شاید از یکدگر شان شناخت

حکایت

شنیدم که یک بار در دجلهٔ سخن گفت با عابدے کلّهٔ
که من فرِّ فرماندهی داشتم بسر بر کلاہِ مہی داشتم
سپہرم مدد کرد و نصرت وفاق گرفتم ببازوے دولت عراق
طمع کرده بودم که کرمان خورم که ناگه بخوردند کرمان سرم
بکَن پنبۂ غفلت از گوشِ هوش که از مُردگان پندت آید بگوش

در معنیِ نکوکاری و بدکاری و عاقبتِ آن

نکوکار مردم نباشد بدش — نورزد کسے بد کہ نیک آیدش
شر انگیز ہم در سرِ شر رود — چو کژدم کہ در خانہ کمتر رود
اگر نفعِ کس در نہادِ تو نیست — چنین جوہر و سنگِ خارا یکیست
غلط گفتم اے یارِ شایستہ خوے — کہ نفع است در آہن و سنگ و رُوے
چنین آدمی مُردہ بہ ننگ را — کہ بر وے فضیلت بود سنگ را
نہ ہر آدمی زادہ از دَد بہ است — کہ دَد ز آدمی زادۂ بد بہ است
بہ است از دد انسانِ صاحب خرد — نہ انسان کہ در مَردُم اُفتد چو دد
چو انسان نداند بجز خورد و خواب — کدامش فضیلت بُود بر دَواب
سوارِ نگون بخت بے راہ رو — پیادہ برد زو برفتن گرو
کسے دانۂ نیکمردی نہ کاشت — کزو خرمنِ کامِ دل بر نداشت
نہ ہرگز شنیدیم در عمرِ خویش — کہ بد مرد را نیکی آمد بہ پیش

حکایت

گُرازے بچاہے در اُفتادہ بُود — کہ از ہولِ او شیرِ نر مادہ بُود
بد اندیش مَردُم بجز بد ندید — بیفتاد و عاجز تر از خود ندید
ہمہ شب ز فریاد و زاری نخفت — یکے بر سرش کوفت سنگے و گفت

تو هرگز رسیدی بفریادِ کس — که می خواهی امروز فریادرس

همه تخمِ نامردمی کاشتی — ببین لاجرم بر که برداشتی

کِه بر جانِ ریشت نهد مرہمے — که دلها ز ریشت بنالد ہمے

تو ما را همی چاه کندی براه — بسر لاجرم در فتادی بچاه

دو کس چَہ کنند از پیِ خاص و عام — یکے نیک محضر دگر زشت نام

یکے تا کند تشنه را تازه حلق — دگر تا بگردن در افتند خلق

اگر بد کنی چشمِ نیکی مدار — که هرگز نیارد گز انگور بار

نہ پندارم اَے در خزان کِشته جو — که گندم ستانی بوقتِ درو

درختِ زقوم ار بجان پروری — مپندار هرگز کزو بر خوری

رطب ناورد چوبِ خر زهره بار — چه تخم افگنی بر همان چشم دار

حکایت

حکایت کنند از یکے نیکمرد — که اکرامِ حجّاجِ یوسف نکرد

بسرهنگِ دیوان نگه کرد تیز — که نطعش بینداز و خونش بریز

چو حجّت نماند جفاجوے را — بپرخاش درهم کشد روے را

بخندید و بگریست مردِ خداے — عجب ماند سنگین دلِ تیره راے

چو دیدش که خندید و دیگر گریست — بپرسید کین خنده و گریه چیست

بگفتا همی گریم از روزگار — که طفلانِ بیچاره دارم چهار

همی خندم از لطف یزدان پاک / که مظلوم رفتم نه ظالم بخاک
یکی گفتش ای نامور شهریار / مکن دست ازین پیر دهقان بدار
که خلقی بدو تکیه دارند و پشت / روا نیست خلقی بیکبار کشت
بزرگی و عفو و کرم پیشه کن / ز خردان اطفالش اندیشه کن
مگر دشمن خاندان خودی / که بر خاندانها پسندی بدی
مپندار و دلها بداغ تو ریش / که روز پسین آیدت خیر پیش
نخفتست مظلوم از آهش بترس / ز دود دل صبحگاهش بترس
نترسی که پاک اندرونی شبی / برآرد ز سوز جگر یاربی
بسوداچنان بروی افشاند دست / که حجاج را دست حجت ببست
نه ابلیس بد کرد و نیکی ندید / بر پاک ناید ز تخم پلید
مدر پردهٔ کس بهنگام جنگ / که باشد ترا نیز در پرده ننگ
مزن بانگ بر شیرمردان درشت / چو با کودکان برنیائی بمشت
شنیدم که نشنید و خونش بریخت / ز فرمان داور که داند گریخت
بزرگی دران فکرت آن شب نخفت / بخواب اندرش دید و در ویش گفت
دمی بیش بر من سیاست نراند / عقوبت برو تا قیامت بماند

حکایت

یکی پند میداد فرزند را / نگهدار پند خردمند را

مکن جور بر خُردگان اے پسر — کہ یک روز افتد بزرگی بسر
نمی ترسی اے کودکِ کم خرد — کہ روزے پلنگیت برہم درد
بخُردی درم زور سرپنجہ بُود — دلِ زیر دستان ز من رنجہ بُود
بخوردم یکے مشتِ زور آوران — نکردم دگر زور بر لاغران

گفتار

اَلا تا بغفلت نخُسپی کہ نَوم — حرام است بر چشمِ سالارِ قوم
غمِ زیر دستان بخور زینہار — بترس از زبر دستیِ روزگار
نصیحت کہ خالی بُوَد از غرض — چو داروے تلخ است دفعِ مرض

حکایت درین معنٰے

یکے را حکایت کنند از مُلوک — کہ بیماریِ رشتہ کردش چو دوک
چنانش در انداخت ضُعفِ جَسَد — کہ می بُرد بر کمترینان حَسَد
کہ شاہ ار چہ بر عرصہ نام آور است — چو ضُعف آمد از بیذقے کمتر است
ندیمے زمینِ ملک بوسہ داد — کہ عمرِ خداوند جاوید باد
درین شہر مردے مبارک دم است — کہ از پارسایان چنوئے کم است
نبردند پیشش مہماتِ کس — کہ مقصود حاصل نشد در نفس
بخوان تا بخواند دعائے برین — کہ رحمت رسد ز آسمان بر زمین

بفرمود تا مهتران خدم   بخوانند پیر مبارک قدم
بگفتا دعائی کن ای هوشمند   که در رشته چون سوزنم پای بند
شنید این سخن پیر خم بوده پشت   به تندی برآورد بانگ درشت
که حق مهربانست بر دادگر   ببخشای و بخشایش حق نگر
دعای منت کی شود سودمند   اسیران مظلوم در چاه و بند
تو ناکرده بر خلق بخشایشی   کجا بینی از دولت آسایشی
ببایدت عذر خطا خواستن   پس از شیخ صالح دعا خواستن
کجا دست گیرد دعای ویت   دعای ستمدیدگان در پیت
شنید این سخن شهریار عجم   ز خشم و خجالت بر آمد بهم
برنجید و پس با دل خویش گفت   چه رنجم حقست این که درویش گفت
بفرمود تا هر که در بند بود   بفرمانش آزاد کردند زود
جهاندیده بعد از دو رکعت نماز   بداور برآورد دست نیاز
که ای بر فرازندهٔ آسمان   ق بجنگش گرفتی بصلحش بمان
ولی همچنان بر دعا داشت دست   که رنجور افتاده بر پای جست
تو گفتی ز شادی بخواهد پرید   چو طاوس چون رشته در پا ندید
بفرمود گنجینه و گوهرش   فشاندند در پای و زیر سرش
حق از بهر باطل نشاید نهفت   از آن جمله دامن بیفشاند و گفت

مرو با سر رشته بار دگر — مبادا که دیگر زند رشته سر
چو باری فتادی نگهدار پای — که یک بار دیگر نلغزد ز جای
ز سعدی شنو کین سخن راستست — نه هر بار سر افتاده برخاستست

گفتار

جهان ای پسر ملک جاوید نیست — ز دنیا وفاداری امید نیست
نه بر باد رفتی سحرگاه و شام — سریر سلیمان علیه السلام
به آخر ندیدی که بر باد رفت — خنک آنکه با دانش و داد رفت
کسی زین میان گوی دولت ربود — که در بند آسایش خلق بود
بکار آمد آنها که برداشتند — نه گرد آوریدند و بگذاشتند

حکایت

شنیدم که در مصر میر اجل — سپه تاخت بر روزگارش اجل
جمالش برفت از رخ دلفروز — چو خور زرد شد بس نماند ز روز
گزیدند فرزانگان دست فوت — که در طب ندیدند داروی موت
همه تخت و ملکی پذیرد زوال — بجز ملک فرمانده لایزال
چو نزدیک شد روز عمرش بشب — شنیدم که میگفت در زیر لب
که در مصر چون من عزیزی نبود — چو حاصل همین بود چیزی نبود
جهان گرد کردم نخوردم برش — برفتم چو بیچارگان از سرش

پسندیده رائے که بخشید و خورد — جهان از پئے خویشتن گرد کرد

درین کوشش تا با تو ماند مقیم — که هرچه از تو ماند دریغست و بیم

کند خواجه بر بستر جان گداز — یکے دست کوتاه و دیگر دراز

دران دم ترا مے نماید بدست — که دهشت زبانش ز گفتن ببست

که دستے بجود و کرم کن دراز — دگر دست کوته کن از ظلم و آز

کنونت که دستست خارے بکن — دگر کے برآری تو دست از کفن

بتابد بسے ماه و پروین و هور — که سر بر نداری ز بالین گور

حکایت

قزل ارسلان قلعهٔ سخت داشت — که گردن بالوند بر مے فراشت

نه اندیشه از کس نه حاجت بهیچ — چو زلف عروسان رهش پیچ پیچ

چنان نادر افتاده در روضهٔ — که بر لاجوردی طبق بیضهٔ

شنیدم که مردے مبارک حضور — بنزدیک شاه آمد از راه دور

حقائق شناسے جهاندیدهٔ — هنرمندے آفاق گردیدهٔ

بخندید کین قلعهٔ خرم است — ولیکن نپندارمش محکم است

نه پیش از تو گردنکشان داشتند — دمے چند بودند و بگذاشتند

نه بعد از تو شاهان دیگر برند — درخت امید ترا بر خورند

ز دوران ملک پدر یاد کن — دل از بند اندیشه آزاد کن

چنان روزگارش بکنجی نشاند / که بر یک پشیزش تصرف نماند
چو نومید ماند از همه چیز و کس / امیدش بفضل خدا ماند و بس
بر مرد هشیار دنیا خس است / که هر مدتی جای دیگر کس است

حکایت

چنین گفت شوریده در عجم / بکسری که ای وارث ملک جم
اگر ملک بر جم بماندی و بخت / ترا کی میسر شدی تاج و تخت
اگر گنج قارون بدست آوری / نماند مگر آنچه بخشی بری

حکایت

چو الپ ارسلان جان بجان بخش داد / پسر تاج شاهی بسر بر نهاد
بتربت سپردندش از تاج و گاه / نه جای نشستن نه آماج گاه
چنین گفت دیوانهٔ هوشیار / چو دیدش پسر روز دیگر سوار
زهی ملک و دوران سر در نشیب / پدر رفت و پای پسر در رکیب
چنین است گردیدن روزگار / سبک سیر بد عهد ناپایدار
چو دیرینه روزی سر آورد عهد / جوان دولتی سر برآرد ز مهد
منه بر جهان دل که بیگانه ایست / چو مطرب که هر روز در خانه ایست
نه لایق بود عیش با دلبری / که هر بامدادش بود شوهری
نکوئی کن امسال چون ده تراست / که سال دگر دیگری ده خداست

حکایت

بزرگے جفا پیشہ در حدِ غور — گرفتے خرِ روستائی بزور
خران زیر بارِ گران بے علف — بروزے دو مسکین شدندے تلف
چو منعم کند سفلہ را روزگار — نہد بر دلِ تنگِ درویش بار
چو بامِ بلندش بود خود پرست — کند خاک و خاشاک بر بامِ پست
شنیدم کہ بارے بعزمِ شکار — برون رفت بیداد گر شہریار
پیاپے بدنبالِ صیدے براند — شبش در گرفت از حشم دور ماند
بتنہا ندانست روے و رہے — بیداخت ناکام شب در دہے
خرے دید پوسندہ و کارگر — توانا و زور آور و بار بر
یکے مردِ گرد استخوانے بدست — چنان میزدش کاستخوان می شکست
شہنشہ بر آشفت گفت اے جوان — ز حد رفت جورت برین بیزبان
چو زور آوری خود نمائی مکن — بر افتادہ زور آزمائی مکن
پسندش نیامد فرومایہ قول — یکے بانگ بر پادشہ زد بہول
کہ بیہودہ نگرفتم این کار پیش — برو چون ندانی پسِ کارِ خویش
بسا کس کہ پیشِ تو معذور نیست — چو وابینی از مصلحت دور نیست
ملک را درشت آمد از وے خطاب — بگفتا بیا تا چہ بینی صواب
کہ پندارم از عقل بیگانۂ — نہ مستی ہمانا کہ دیوانۂ

بخندید یک کاسه ترک نادان خموش | مگر حال خضرت نیامد بگوش
نه دیوانه خواند کس او را نه مست | چسر کشتی ناتوانان شکست
جهان جوی گفت ای ستمگاره مرد | چه دانی که خضر آن برای چه کرد
دران بحر مردی جفاپیشه بود | که دلها ازو بحر اندیشه بود
جزائر ز کردار او پر خروش | جهانی ز دستش چو دریا بجوش
پس آن را ازبهر مصالح شکست | که سالار ظالم نگیرد بدست
شکسته متاعی که در حرز تست | ازان به که در دست دشمن درست
بخندید دهقان روشن ضمیر | که بس حق بدستت نشست ای امیر
نه از جهل می بشکنم پای خر | که از جور سلطان بیدادگر
خر این جا بگه لنگ و تیمار کش | ازان به که پیش ملک بارکش
تو آن را نگوئی که کشتی گرفت | که چون تا ابد نام زشتی گرفت
تفو بر چنان ملک و دولت که راند | که شنعت برو تا قیامت بماند
ستمگر جفا بر تن خویش کرد | نه بر زیردستان درویش کرد
که فردا دران محفل نام و ننگ | بگیرد گریبان و ریشش بچنگ
نهند بار اوزار بر گردنش | نیارد سر از عار بر کردنش
گرفتم که خر بارش اکنون کشد | دران روز بار خران چون کشد
گر انصاف پرسی بداختر کس است | که در راحتش رنج دیگر کس است

همین پنج روزست عیشم بود | که شادیش در رنج مردم بود
اگر بر نخیزد به آن مرده دل | که خسپند ازو مردم آزرده دل
شه این جمله بشنید و چیزی نگفت | ببست اسپ و سر بر نمد زین بخفت
همه شب ز بیداری اختر شمرد | ز سودا و اندیشه خوابش نبرد
چو آواز مرغ سحر گوش کرد | پریشانی شب فراموش کرد
سواران همه شب پی که تاختند | سحرگه پی اسپ بشناختند
بران عرصه بر اسپ دیدند شاه | پیاده دویدند یکسر سپاه
بخدمت نهادند سر بر زمین | چو دریا شد از موج لشکر زمین
بزرگان نشستند و خوان خواستند | بخوردند و مجلس بیاراستند
چو شور طرب در نهاد آمدش | ز دهقان دوشینه یاد آمدش
بفرمود و جستند و بستند سخت | بخواری فگندند در پای تخت
سیه دل بر آهیخت شمشیر تیز | ندانست بیچاره روی گریز
شمرد آن دم از زندگی آخرش | بگفت آنچه گردید در خاطرش
نه بینی که چون کارد بر سر بود | قلم را زبانش روان تر بود
چو دانست کز خصم نتوان گریخت | به بیباکی او تیر ترکش بریخت
سر ناامیدی بر آورد و گفت | شب گور در وی محالست خفت
نه تنها مهربانی که در دور تست | همه عالم آواره جور تست

نه من کردم از دستِ جورت نفیر | که خلقی ز خلقی یکی گشته گیر
عجب کز منت بر دل آمد درشت | بکُش گر توانی همه خلق کُشت
وگر سخت آمد نکوهش ز من | بانصاف بیخ نکوهش بکن
ترا چاره از ظلم برگشتن است | نه بیچارهٔ بیگنه کُشتن است
چو بیداد کردی توقّع مدار | که نامت به نیکی رود در دیار
ندانم که چون خُسپدت دیدگان | نه خُفته ز دستت ستمدیدگان
بدان کے ستوده شود پادشاه | که خلقش ستایند در بارگاه
چه سود آفرین بر سرِ انجمن | پسِ چرخه نفرین کنان پیرزن
گرفت این سخن شاهِ ظالم بگوش | ز سرمستیِ غفلت آمد بهوش
دران دِه که طالع نمودش بهی | دِهی را ببخشید فرماندهی
بیاموزی از عالمان عقل و خُوی | نه چندانکه از جاهلِ عیب جُوی
ز دشمن شنو سیرتِ خود که دوست | هر آنچه از تو آید بچشمش نکوست
ستایش سرایان نه یارِ تو اند | ملامت کنان دوستدارِ تو اند
تُرشروی بهتر کند سرزنش | که یارانِ خوش طبع شیرین منش
ازین به نصیحت نگوید کست | وگر عاقلی یک اشارت بست

حکایتِ درویشِ صادق با پادشاهِ بیدادگر

شنیدم که از نیکمردے فقیر | دل آزرده شد پادشاہے کبیر

مگر بر زبانش حقی رفته بود ز گردنکشی بر روی آشفته بود
بزندان فرستادش از بارگاه که زور آزمائیست بازوی شاه
ز یاران یکی گفتش اندر نهفت مصالح نبود این سخن گفت گفت
رسانیدنِ امرِ حق طاعت است ز زندان نترسم که یکساعت است
همان دم که در خفیه این راز رفت حکایت بگوشِ ملک باز رفت
بخندید کو ظنِّ بیهوده برد نداند که خواهد دران حبس مرد
غلامی بدرویش برد این پیام بگفتا بخسرو بگو ای غلام
که دنیا همین ساعتی بیش نیست غم و خرمی پیشِ درویش نیست
نه گر دستگیری کنی خرمم نه گر سر بری در دل آید غمم
ترا گر سپاه هست و فرمان و گنج مرا گر عیال است و حرمان و رنج
بدروازهٔ مرگ چون در شویم بیک هفته باهم برابر شویم
منه دل برین دولتِ پنجروز تنِ خویشتن را بآتش مسوز
نه پیش از تو بیش از تو اندوختند به بیداد کردن جهان سوختند
چنان زی که ذکرت بتحسین کنند چو مردی نه بر گور نفرین کنند
نباید برسمِ بد آئین نهاد که گویند لعنت بران کین نهاد
وگر بر سر آید خداوندِ زور نه زیرش کند عاقبت خاکِ گور
بفرمود دلتنگ روی از جفا که بیرون کنندش زبان از قفا

چنین گفت مرد حقایق‌شناس ازین هم که گفتی ندارم هراس
من از بی‌زبانی ندارم غمی که دانم که ناگفته داند همی
اگر بینوایی برم ور ستم گرم عاقبت خیر باشد چه غم
عروسی بود نوبت ماتمت گرت نیکروزی بود خاتمت

حکایت زورآزمای تنگدست

یکی مشت‌زن بخت و روزی نداشت نه اسباب شامش مهیا نه چاشت
ز جور شکم گل کشیدی به پشت که روزی محالست خوردن بمشت
مدام از پریشانی روزگار دلش محنت آلود و تن سوگوار
گهش جنگ با عالم خیره‌کش گه از بخت شوریده رویش ترش
گه از دیدن عیش شیرین خلق فرو رفتی آب تلخش بحلق
گه از کار آشفته بگریستی که کس دید ازین تلخ‌تر زیستی
کسان شهد نوشند و مرغ و بره مرا روی نان می نبیند تره
گر انصاف پرسی نه نیکوست این برهنه من و گربه را پوستین
دریغ ار فلک شیوه ساختی که گنجی بدست من انداختی
مگر روزگاری هوس راندمی ز خود گرد محنت بیفشاندمی
شنیدم که روزی زمین می‌شکافت عظام زنخدان پوسیده یافت

بخاک اندرش عقد بگسیخته — گهرهای دندان فرو ریخته
دهان بیزبان پند میگفت و راز — که ای خواجه با بینوائی بساز
شد اینست حال دهن زیر گل — شکر خورده انگار یا خون دل
غم از گردش روزگاران مدار — که بیجا بگردد بسی روزگار
همان لحظه کین خاطرش روی داد — غم از خاطرش رخت یکسو نهاد
کرای نفس بی رای و تدبیر و هوش — بکش بار تیمار و خود را مکش
اگر بندهٔ بار بر سر برد — دگر سر باوج فلک بر برد
دران دم که حالش دگرگون شود — بمرگ از سرش هر دو بیرون شود
غم و شادمانی نماند ولیک — جزای عمل ماند و نام نیک
کرم پای دارد نه دیهیم و تخت — بده کز تو این ماند ای نیکبخت
مکن تکیه بر ملک و جاه و حشم — که پیش از تو بودست و بعد از تو هم
زر افشان چو دنیا بخواهی گذاشت — که سعدی در افشاند اگر زر نداشت

حکایت در اغماض از سیئات اهل و اعراض از صحبت جهل

حکایت کنند از جفا گستری — که فرماندهی داشت بر کشوری
در ایام او روز مردم چو شام — شب از بیم او خواب مردم حرام
همه روز نیکان ازو در بلا — بشب دست پاکان ازو بر دعا

گروهے برِ شیخ آن روزگار — ز دستِ ستمگر گریستند زار
کہ اے پیرِ داناے فرخندہ راے — بگو این جوان را بترس از خداے
بگفتا دریغ آیدم نامِ دوست — کہ ہر کس نہ در خوردِ پیغامِ اوست
کسے را کہ بینی ز حق بر کران — منہ با وے اے خواجہ حق درمیان
حقت گفتم اے خسروِ نیک راے — توان گفت حق پیشِ مردِ خداے
برِ مردِ نادان نریزم علوم — کہ ضائع کنم تخم در شورہ بوم
چو در وے نگیرد عدو داندم — برنجد بجان و برنجاندم
ترا عادت اے پادشہ حق رویست — دلِ مردِ حق گوے ازینجا قویست
نگین خصلتے دارد اے نیکبخت — کہ در موم گیرد نہ در سنگِ سخت
عجب نیست گر ظالم از من بجان — برنجد کہ دزد است و من پاسبان
تو ہم پاسبانی بانصاف وداد — کہ حفظِ خدا پاسبانِ تو باد
ترا نیست منت ز روے قیاس — خداوند را فضل و منت شناس
کہ در کارِ خیرت بخدمت بداشت — نہ چون دیگرانت معطل گذاشت
ہمہ کس بمیدانِ کوشش درند — ولے گوے بخشش نہ ہر کس برند
تو حاصل نکردی بکوشش بہشت — خدا در تو خوے بہشتی سرشت
دلت روشن و وقت مجموع باد — قدم ثابت و پایہ مرفوع باد
حیاتت خوش و رفتنت بر صواب — عبادت قبول و دعا مستجاب

گفتار درین معنے کہ تا کار بتدبیر برآید جنگ کردن نشاید

همی تا برآید بتدبیر کار / مدارای دشمن بہ از کارزار
چو نتوان عدو را بقوت شکست / بہ نعمت بباید درِ فتنہ بست
گر اندیشہ داری ز دشمن گزند / بتعویذِ احسان زبانش ببند
عدو را بجای خسک زر بریز / کہ احسان کند کند دندانِ تیز
بتدبیر شاید جهان خورد و لوس / چو دستے نشاید گزیدن ببوس
بتدبیر رستم در آید ببند / کہ اسفندیارش نجست از کمند
عدو را بفرصت توان کند پوست / پس او را رعایت چنان کن کہ دوست
حذر کن ز پیکارِ کمتر کسے / کہ از قطرہ سیلاب دیدم بسے
مزن تا توانی بر ابرو گرہ / کہ دشمن اگر چہ زبون دوست بہ
بود دشمنش تازہ و دوست ریش / کسے کش بود دشمن از دوست بیش
مزن با سپاہے ز خود بیشتر / کہ نتوان زد انگشت بر نیشتر
وگر زو توانا تری در نبرد / نہ مردیست بر ناتوان زور کرد
اگر پیل زوری وگر شیر چنگ / بنزدیکِ من صلح بهتر ز جنگ
چو دست از ہمہ حیلتے در گسست / حلالست بُردن بشمشیر دست
اگر صلح خواہد عدو سر مپیچ / وگر جنگ جوید عنان بر مپیچ

که گر تو سے به بندد دری کارزار / ترا قدر و هیبت شود یک هزار
ور او پای جنگ آورد در رکاب / نخواهد بحشر از تو داور حساب
تو هم جنگ را باش چون فتنه خاست / که با کینه ور مهربانی خطاست
چو با سفله گوئی بلطف و خوشی / فزون گرددش کبر و گردنکشی
چو دشمن در آمد بعجز از درت / بدر کن ز دل کین و خشم از سرت
چو زنهار خواهد کرم پیشه کن / ببخشای و از مکرش اندیشه کن
ز تدبیر پیر کهن بر مگرد / که کار آزموده بود سالخورد
در آرند بنیاد روئین ز پای / جوانان بشمشیر و پیران برای
بیندیش در قلب هیجا مفر / چه دانی کز آن کیه باشد ظفر
چو بینی که لشکر هم پشت داد / بتنها مده جان شیرین بباد
اگر بر کناری برفتن بکوش / وگر در میانی لباس دشمن بپوش
وگر خود هزاری و دشمن دویست / چو شب شد در اقلیم دشمن مایست
شب تیره پنجه سوار از کمین / چو پانصد بهیبت بدرد زمین
چو خواهی بریدن بشب راهها / حذر کن نخست از کمین گاهها
میان دو لشکر چو یک روزه راه / بماند بزن خیمه در جایگاه
گر او پیشدستی کند غم مدار / ور افراسیاب است مغزش برآر
میان دو لشکر چو یک روزه راند / سر پنجه زورمندش نماند

تو آسوده بر لشکرِ مانده زن	که نادان ستم کرد بر خویشتن
چو دشمن شکستی بیفگن علَم	که بازش نیاید جراحت بهم
بسی در قفای هزیمت مران	نباید که دور اُفتی از یاوران
هوا بینی از گردِ هیجا چو میغ	بگیرند گردت بزوبین و تیغ
بدنبالِ غارت نراند سپاه	که خالی بماند پسِ پشتِ شاه
سپه را نگهبانیِ شهریار	به از جنگ در حلقهٔ کارزار

گفتار در نواختنِ سپاه بافزونیِ منصب وجاه

دلاور که باری تهوّر نمود	بباید بمقدارش اندر فزود
که بارِ دگر دل نهد بر هلاک	ندارد ز پیکارِ یاجوج باک
سپاهی در آسودگی خوش بدار	که در حالتِ سختی آید بکار
کنون دستِ مردانِ جنگی ببوس	نه آنگه که دشمن فروکوفت کوس
سپاهی که کارش نباشد ببرگ	چرا دل نهد روزِ هیجا بمرگ
نواحیِ مُلک از کفِ بدسگال	بلشکر نگهدار و لشکر بمال
مَلِک را بود بر عدو دست چیر	چو لشکر دل آسوده باشند و سیر
بهای سرِ خویشتن می‌خورد	نه انصاف باشد که سختی برد
چو دارند گنج از سپاهی دریغ	دریغ آیدش دست بردن بتیغ

چه مردی کند در صفِ کارزار   چو دستش تهی باشد و کار زار

گفتار در کار کردن برای کار آزمودگان

به پیکارِ دشمن دلیران فرست   هِزبران به ناوردِ شیران فرست
برای جهان دیدگان کار کن   که صید آزمودست گرگِ کهن

مترس از جوانانِ شمشیر زن   حذر کن ز پیرانِ بسیار فن
جوانانِ پیل افگنِ شیر گیر   ندانند دستانِ روباهِ پیر
خردمند باشد جهاندیده مرد   که بسیار گرم آزمودست و سرد
جوانانِ شایستهٔ بخت ور   ز گفتارِ پیران نه پیچند سر
گرت مملکت باید آراسته   مده کارِ معظم به نوخاسته
سپه را مکن پیشرو جز کسے   که در جنگها بوده باشد بسے
نتابد سگِ صید روے از پلنگ   ز روبه رمد شیرِ نادیده جنگ
چو پرورده باشد پسر در شکار   نترسد چو پیش آیدش کارزار
بکشتی و نخچیر و آماج و گوے   دلاور شود مردِ پرخاش جوے
بگرمابه پروردهٔ عیش و ناز   بترسد چو بیند درِ جنگ باز
دو مردش نشانند بر پشتِ زین   بُود کش زند کودکے بر زمین
یکے را که دیدی تو در جنگ پشت   بکش گر عدو در مصافش نکشت

حکایت

چه خوش گفت گرگین بفرزند خویش چو قربان پیکار بربست و کیش
اگر چون زنان جست خواهی گریز مرو آب مردان جنگی مریز
سوارے که بنمود در جنگ پشت نه خود را که نام آوران را بکشت
تهوّر نیاید مگر زان دو یار که افتند در حلقهٔ کارزار
دو همجنس و هم سفره و هم زبان بکوشند در قلب هیجا بجان
که ننگ آیدش رفتن از پیش تیر برادر بچنگال دشمن اسیر
چو بینی که یاران نباشند یار هزیمت بجاے غنیمت شمار

گفتار در دلداری هنرمندان

دو تن پرور اے شاه کشور کشاے یکے اهل رزم و دگر اهل راے
ز نام آوران گوے دولت برد که دانا و شمشیر زن پرورد
هر آن کو قلم را نورزید و تیغ بر او گر بمیرد مگو اے دریغ
قلمزن نگهدار و شمشیر زن نه مطرب که مردی نیاید ز زن
نه مردی است دشمن در اسباب جنگ تو مدهوش ساقیّ و آواز چنگ
بسا اهل دولت ببازی نشست که دولت برفتش ببازی ز دست

گفتار در حذر از دشمن در صلح

نگویم ز جنگِ بد اندیش ترس — در آوازۂ صلح زو بیش ترس
بسا کس بروز آیتِ صلح خواند — چو شب شد سپه بر سرِ خفته راند
زره پوش خسپند مردافگنان — که بستر بود خوابگاهِ زنان
بخیمه درون مردِ شمشیر زن — برهنه نخسپد چو در خانه زن
بباید نهان جنگ را ساختن — که دشمن نهان آورد تاختن
حذر کارِ مردانِ کار آگه است — یزک سدِّ رویینِ لشکرگه است

گفتار در حسنِ تدبیر با دشمنان

میانِ دو بدخواهِ کوتاه دست — نه فرزانگی باشد ایمن نشست
که گر هر دو با هم سگالند راز — شود دستِ کوتاهِ ایشان دراز
یکے را به نیرنگ مشغول دار — دگر را برآور ز هستی دمار
اگر دشمنے پیش گیرد ستیز — بشمشیرِ تدبیر خونش بریز
برو دوستی گیر با دشمنش — که زندان شود پیرهن بر تنش
چو در لشکرِ دشمن افتد خلاف — تو بگذار شمشیرِ خود در غلاف
چو گرگان پسندند بر هم گزند — برآساید اندر میان گوسپند

چو دشمن به دشمن شود مشتغل تو با دوست بنشین بآرام دل

گفتار در ملاطفت با دشمن از روے عاقبت اندیشی

چو شمشیر پیکار برداشتی نگهدار پنهان رهِ آشتی
که کشورکشایانِ مغفرشگاف نهان صلح جویند و پیدا مصاف
دلِ مردِ میدان نهانی بجوے که باشد که در پایت افتد چو گوے
چو سالارے از دشمن افتد بچنگ بکشتن برش کرد باید درنگ
که افتد کزین نیمه هم سرورے بماند گرفتار در چنبرے
وگر کشتی این بندیِ ریش را نه بینی دگر بندیِ خویش را
نترسد که دورانش بندی کند که بر بندیان زورمندی کند
کسے بندیان را بُوَد دستگیر که خود بوده باشد به بندے اسیر
اگر سر نهد بر خطت سرورے چو نیکش بداری نهد دیگرے
وگر خفیه یک دل بدست آوری ازان به که صد ره شبیخون بری

گفتار در حذر کردن از اقربائے دشمن که بمکر دوست گردند

گرت خویشِ دشمن شود دوستدار ز تلبیس ایمن مشو زینهار
که گردد درونش بکینِ تو ریش چو یاد آیدش مهرِ پیوندِ خویش

بداندیش را لفظ شیرین مبین / که ممکن بود زهر در انگبین
کسے جان از آسیب دشمن ببرد / که مر دوستان را بدشمن شمرد
نگهدار آن شوخ در کیسه دُر / که داند همه خلق را کیسه بُر
سپاهی که عاصی شود در امیر / ورا تا توانی بخدمت مگیر
ندانست سالار خود را سپاس / ترا هم نداند ز غدرش هراس
بسوگند و عهد اُستوارش مدار / نگهبان پنهان برو برگمار
نو آموز را ریسمان کن دراز / نه بگسل که دیگر نه بینیش باز
چو اقلیم دشمن بجنگ و حصار / بگیری بزندانیانش سپار
که بندی چو دندان بخون در برد / ز حلقوم بیدادگر خون خورد
چو برکندی از دست دشمن دیار / رعیت بسامان تر از وے بدار
که گر باز کوبد در کارزار / بر آرند عام از دماغش دمار
وگر شهریان را رسانی گزند / در شهر بر روی دشمن مبند
مگو دشمن تیغ زن بر در است / که انباز دشمن بشهر اندر است
بتدبیر جنگ بداندیش کوش / مصالح بیندیش و نیت بپوش
منه در میان راز با هر کسے / که جاسوس هم کاسه دیدم بسے
سکندر که با شرقیان حرب داشت / در خیمه گویند در غرب داشت
چو بهمن بزاولستان خواست شد / چپ آوازه افگند و از راست شد

اگر جز تو داند که عزمِ تو چیست	بر آن رائے و دانش بباید گریست
کرم کن نه پرخاش و کین آوری	که عالم بزیرِ نگین آوری
چو کارے برآید بلطف و خوشی	چه حاجت بہ تندی و گردنکشی
نخواہی که باشد دلت دردمند	دلِ دردمندان برآور ز بند
ببازو توانا نباشد سپاه	برو ہمت از ناتوانان بخواه
دعاے ضعیفانِ امیدوار	ز بازوے مردی به آید بکار
ہر آنکه استعانت بدرویش برد	اگر با فریدون زد از پیش برد

بابِ دوم

در احسان

اگر ہوشمندی بمعنے گراے	که معنے بماند نه صورت بجاے
کرا دانش و جود و تقوے نبود	بصورت درش ہیچ معنے نبود
کسے خسپد آسوده در زیرِ گل	که خسپند ازو مردم آسوده دل
غمِ خویش در زندگی خور که خویش	بمرده نپردازد از حرصِ خویش
زر و نعمت اکنون بده کانِ تست	که بعد از تو بیرون ز فرمانِ تست
نخواہی که باشی پراگنده دل	پراگندگان را ز خاطر مہل
پریشان کن امروز گنجینه چست	که فردا کلیدش نه در دستِ تست

تو با خود ببر توشهٔ خویشتن / کہ شفقت نیاید ز فرزند و زن
کسے گوئے دولت ز دنیا برد / کہ با خود نصیبے بعقبیٰ برد
بغمخوارگی جز سر انگشتِ من / نخارد کسے در جہان پشتِ من
مکن بر کفِ دست نِہ ہرچہ ہست / کہ فردا بدندان گزی پشتِ دست
بپوشیدنِ ستر درویش کوش / کہ سترِ خدایت بوَد پردہ پوش
مگردان غریب از درت بے نصیب / مبادا کہ گردی بدرہا غریب
بزرگے رساند بمحتاج خیر / کہ ترسد کہ محتاج گردد بغیر
بحالِ دلِ خستگان درنگر / کہ روزے تو دل خستہ باشی مگر
فرو ماندگان را درون شاد کن / ز روزِ فرو ماندگی یاد کن
نہ خواہندۂ بر درِ دیگران / بشکرانہ خواہندہ از در مران

گفتار در نواختنِ یتیمان و رحمت بر حالِ ایشان

پدر مردہ را سایہ بر سر فگن / غبارش بیفشان و خارش بکن
ندانی چہ بودش فرو ماندہ سخت / بود تازہ بے بیخ ہرگز درخت
چو بینی یتیمے سر افگندہ پیش / مدِہ بوسہ بر روئے فرزندِ خویش
یتیم ار بگرید کہ نازش خرد / وگر خشم گیرد کہ بارش برد
الا تا نگرید کہ عرشِ عظیم / بلرزد ہمی چون بگرید یتیم

برحمت بکن آبش از دیده پاک بشفقت بیفشانش از چهره خاک
اگر سایهٔ خود برفت از سرش تو در سایهٔ خویشتن پرورش
من آنگه سر تاجور داشتم که سر در کنار پدر داشتم
اگر بر وجودم نشستی مگس پریشان شدی خاطر چند کس
کنون گر بزندان برندم اسیر نباشد کس از دوستانم نصیر
مرا باشد از درد طفلان خبر که در طفلی از سر برفتم پدر

حکایت در ثمرهٔ نیکوکاری

یکی خار پای یتیمی بکند بخواب اندرش دید صدر خجند
همیگفت و در روضه ها می چمید کزان خار بر من چه گلها دمید
مشو تا توانی ز رحمت بری که رحمت برندت چو رحمت بری
چو انعام کردی مشو خود پرست که من سرورم دیگران زیردست
اگر تیغ دورانش انداخته ست نه شمشیر دوران هنوز آخته ست
چو بینی دعاگوی دولت هزار خداوند را شکر نعمت گزار
که چشم از تو دارند مردم بسی نه تو چشم داری بدست کسی
کرم خوانده ام سیرت سروران غلط گفتم اخلاق پیغمبران

حکایت در اخلاق پیغمبران

شنیدم که یک هفته ابن السبیل نیامد بمهمان سرای خلیل ع

ز فرخنده خوئی نخوردے پگاہ — مگر بینوائے درآید ز راہ
برون رفت و ہر جانبے بنگرید — بر اطرافِ وادی نگہ کرد و دید
بہ تنہا یکے در بیابان چو بید — سر و مویش از برفِ پیری سفید
بدلداریش مرحبائے بگفت — برسمِ کریمان صلائے بگفت
کہ اے چشمہائے مرا مردمک — یکے مردمی کن بنان و نمک
نعم گفت و برجست و برداشت گام — کہ دانست خُلقش عَلَیہِ السَّلام
رقیبانِ مہمانسرائے خلیلؑ — بعزت نشاندند پیرِ ذلیل
بفرمود و ترتیب کردند خوان — نشستند بر ہر طرف ہمگنان
چو بسم اللہ آغاز کردند جمع — نیامد ز پیرش حدیثے بسمع
چنین گفتش اے پیرِ دیرینہ روز — چو پیران نمی بینمت صدق و سوز
نہ شرط است وقتیکہ روزی خوری — کہ نامِ خداوندِ روزی بری
بگفتا نیارم طریقے بدست — کہ نشنیدم از پیرِ آذر پرست
بدانست پیغمبرِ نیک فال — کہ گبر است پیرِ تبہ بودہ حال
بخواری براندش چو بیگانہ دید — کہ منکر بود پیشِ پاکان پلید
سروش آمد از کردگارِ جلیل — بہیبت ملامت کنان کاے خلیل
منش دادہ صد سالہ روزی و جان — ترا نفرت آمد ازو یک زمان
گر او می برد پیشِ آتش سجود — تو واپس چرا می بری دستِ جود

گفتار اندر احسان با مردمِ نیک و بد

گِرہ بر سرِ بندِ احسان مزن — که این زرق و شید است و آن مکر و فن
زیان می کند مردِ تفسیردان — که علم و ادب می فروشد بنان
کجا عقل با شرع فتویٰ دهد — که مردِ خرد دین بدُنیا دهد
ولیکن تو بستان که صاحبِ خرد — از ارزان فروشان برغبت خرد

حکایتِ عابد با شیّادِ شوخ دیده

زباندانی آمد بصاحبدلی — که محکم فرو ماندام در گلی
یکی سفله را دَه دِرم بر من است — که دانگی از و بر دلم دَه من است
همه شب پریشان ازو حالِ من — همه روز چون سایه دُنبالِ من
بکرد از سخنهای خاطر پریش — درونِ دلم چون درِ خانه ریش
خدایش مگر تا ز مادر بزاد — جز آن دَه دِرم چیزِ دیگر نداد
ندانسته از دفترِ دین اَلِف — نخوانده بجز بابِ لاینصرف
خور از کوه یک روز سر بر نزد — که آن قلتبان حلقه بر در نزد
در اندیشه ام تا کدامم کریم — ازان سنگدل دست گیرد بسیم
شنید این سخن پیرِ فرّخ نهاد — دُرستے دو در آستینش نهاد

زر افتاد در دست افسانه گوی — برون رفت از آنجا چو خور تازه روی
یکی گفت شیخ این ندانی که کیست — بر او گر بمیرد نباید گریست
گدائی که بر شیر نر زین نهد — ابوزید را اسپ و فرزین نهد
برآشفت عابد که خاموش باش — تو مرد زبان نیستی گوش باش
اگر راست بود آنچه پنداشتم — ز خلق آبرویش نگهداشتم
اگر شوخ چشمی و سالوس کرد — الا تا نپنداری افسوس کرد
که خود را نگهداشتم آبروی — ز دست چنان گربزی یاوه گوی
بود نیک را بذل کن سیم و زر — که این کسب خیر است و آن دفع شر
خنک آنکه در صحبت عاقلان — بیاموزد اخلاق صاحبدلان
گرت عقل و رای است و تدبیر و هوش — بعزت کنی پند سعدی بگوش
که اغلب درین شیوه دارد مقال — نه در چشم و زلف و بناگوش و خال

حکایت پدر ممسک و فرزند جوانمرد

یکی رفت و دنیا ازو یادگار — خلف ماند صاحبدلی هوشیار
نه چون ممسکان دست بر زر گرفت — چو آزادگان دست ازو برگرفت
ز درویش خالی نماندی درش — مسافر بمهمانسرای اندرش
دل خویش و بیگانه خرسند کرد — نه همچون پدر سیم و زر بند کرد

ملامت کنے گفتش اے باد دست | بیک ره پریشان مکن هرچه هست
بسالے توان خرمن اندوختن | بیک دم نه مردی بود سوختن
چو در تنگدستی نداری شکیب | نگهدار وقتِ فراخی حسیب

تمثیل

بدختر چه خوش گفت بانوے ده | که روزِ نوا برگِ سختی بنه
همه وقت بردار مشک و سبوے | که پیوسته در دِه روان نیست جوے
بدنیا توان آخرت یافتن | بزر پنجهٔ دیو بر تافتن
ز دستِ تهی بر نیاید امید | بزر برکنی چشمِ دیوِ سفید
وگر هرچه داری بیکدست بر نهی | گذشت وقتِ حاجت بماند تهی
گدایان بسعیِ تو هرگز قوی | نگردند و ترسم تو لاغر شوی

باز آمدم بحکایتِ فرزندِ خلف

چو مناعِ خیر این حکایت بگفت | ز غیرت جوانمردرا رگ نخفت
پراگنده دل گشت ازان گفتگوے | بر آشفت و گفت اے پراگنده گوے
مرا دستگاهے که پیرامن است | پدر گفت میراثِ جدّ من است
نه ایشان بخست نگهداشتند | بحسرت بمردند و بگذاشتند
بدستم بیفتاد مالِ پدر | که بعد از من افتد بدستِ پسر

همان به که امروز مردم خورند | که فردا پس از من به یغما برند
خور و پوش و بخشای و راحت رسان | نگه می چه داری ز بهر کسان
برند از جهان با خود اصحاب رای | فرومایه ماند بحسرت بجای
زر و نعمت اکنون بده کان تست | که بعد از تو بیرون ز فرمان تست
به دنیا توانی که عقبی خری | بخر جان من ورنه حسرت بری

حکایت در راحت رسانیدن به همسایگان

بزارید وقتی زنی پیش شوی | که دیگر مخر نان ز خباز کوی
به بازار گندم فروشان گرای | که این جو فروش است و گندم نمای
نه از مشتری کز زحام مگس | به یک هفته رویش ندیدست کس
به دلداری آن مرد صاحب نیاز | به زن گفت کای روشنائی بساز
به امید ما کلبه اینجا گرفت | نه مردی بود نفع ازو واگرفت
ره نیک مردان آزاده گیر | چو استاده ای دست افتاده گیر
ببخشای کانان که مرد حق اند | خریدار دکان بی رونق اند
جوانمرد اگر راست خواهی ولیست | کرم پیشه شاه مردان علیست

حکایت

شنیدم که مردی براه حجاز | بهر خطوه کردی دو رکعت نماز

چنان گرم رو در طریقِ خداے / که خارِ مغیلان نکندے ز پاے

به آخر ز وسواسِ خاطر پریش / پسند آمدش در نظر کارِ خویش

بتلبیسِ ابلیس در چاه رفت / (که نتوان ازین خوبتر راه رفت)

گرش رحمتِ حق نه دریافتے / غرورش سر از جاده برتافتے

یکے هاتف از غیب آواز داد / که اے نیکبختِ مبارک نهاد

مپندار گر طاعتے کردهٔ / که نزلے بدین حضرت آوردهٔ

باحسانے آسوده کردن دِلے / به از الف رکعت بهر منزِلے

حکایت

بسرهنگِ سلطان چنین گفت زن / که خیز اے مُبارک درِ رزق زن

برو تا ز خوانت نصیبے دهند / که فرزندگانت بسختی درند

بگفتا بُوَد مطبخ امروز سرد / که سلطان بشب نیّتِ روزه کرد

زن از نا اُمیدی سر انداخت پیش / همیگفت با خود دل از فاقه ریش

که سلطان ازین روزه گوئی چه خواست / که افطارِ او عیدِ طفلانِ ماست

خورنده که خیرش برآید ز دست / بِه از صائمُ الدّهرِ دُنیا پرست

مُسلّم کسے را بُوَد روزه داشت / که درماندهٔ را دهد نانِ چاشت

وگرنه چه حاجت که زحمت بری / ز خود بازگیری وهم خود خوری

خیالاتِ نادانِ خلوت نشین / بهم بر کُند عاقبت کفر و دین

صفائیست در آب و آئینه نیز ولیکن صفا را بباید تمیز

حکایتِ کریمِ تنگدست با سائل

یکے را کرم بود و قوت نبود کفافش بقدرِ مروت نبود
که سفله خداوندِ هستی مباد جوانمرد را تنگدستی مباد
کسے را که همت بلند اوفتد مرادش کم اندر کمند اوفتد
چو سیلابِ ریزان که بر کوهسار نگیرد همی بر بلندی قرار
نه در خوردِ سرمایه کردے کرم تنک مایه بود از همین لاجرم
برش تنگدستے دو حرفے نوشت که اے خوب فرجام فرخ سرشت
یکے دستگیرم بچندے درم که چندیست تا من بزندان درم
بچشم اندرش قدرِ چیزے نبود ولیکن بدستش پشیزے نبود
بخصمانِ بندی فرستاد مرد که اے نیکنامان آزاد مرد
بدارید چندان کف از دامنش وگر می گریزد ضمان بر منش
وز آنجا بزندان در آمد که خیز وزین شهر تا پاے داری گریز
چو گنجشک در باز دید از قفس قرارش نبود اندرو یک نفس
چو بادِ صبا زان زمین سیر کرد نه سیرے که بادش رسیدے بگرد
گرفتند حالے جوان مرد را که حاضر بکن سیم یا مرد را

ز بیچارگی راهِ زندان گرفت — که مرغ از قفس رفته نتوان گرفت
شنیدم که در حبس چندے بماند — نه رقعه نبشت و نه فریاد خواند
زمانها نیاسود و شبها نخفت — برو پارسائے گذر کرد و گفت
نه پندارمت مالِ مردم خوری — چه پیش آمدت تا بزندان دری
بگفتا که هان اے مبارک نفس — نخوردم بحیلت گرہی مالِ کس
یکے ناتوان دیدم از بند ریش — خلاصش ندیدم بجز بندِ خویش
ندیدم بنزدیکِ دانش پسند — من آسوده و دیگرے پائے بند
بمرد آخر و نیکنامی ببرد — زہے زندگانی که نامش نمرد
تنِ زنده دل خفته در زیرِ گل — به از عالمے زندهٔ مرده دل
دلِ زنده هرگز نگردد هلاک — تنِ زنده دل گر بمیرد چه باک

حکایت در معنیِ اِحسان با خلقِ خدا

یکے در بیابان سگے تشنه یافت — برون از رمق در حیاتش نیافت
کله دلو کرد آن پسندیده کیش — چو حبل اندر آن بسته دستارِ خویش
بخدمت میان بست و بازو کشاد — سگِ ناتوان را دمے آب داد
خبر داد پیغمبر از حالِ مرد — که داور گناهانِ او عفو کرد
الا گر جفا کاری اندیشه کن — کرم پیشه گیر و وفا پیشه کن

کسے با سگے نیکوئی گم نہ کرد ‏ کجا گم کند خیر با نیکمرد

کرم کن چنان کت برآید ز دست ‏ جہانبان درِ خیر بر کس نہ بست

گرت در بیابان نباشد چہے ‏ چراغے بنہ در زیارتگہے

بقنطار زر بخش کردن ز گنج ‏ نہ چندانکہ دینارے از دسترنج

برد ہر کسے بار در خوردِ زور ‏ گرانست پاے ملخ پیشِ مور

تو با خلق نیکی کن اے نیکبخت ‏ کہ فردا نگیرد خدا بر تو سخت

گر از پا درآید نماند اسیر ‏ کہ افتادگان را بود دستگیر

بآزار فرمان مدہ بر رہی ‏ کہ باشد کہ افتد بفرماندہی

چو تمکین و جاہت بود بر دوام ‏ مکن زور بر مردِ درویش عام

کہ افتد کہ با جاہ و تمکین شود ‏ چو بیذق کہ ناگاہ فرزین شود

نصیحت شنو مردمِ نیک بین ‏ نپاشند در ہیچ دل تخمِ کین

خداوندِ خرمن زیان میکند ‏ کہ بر خوشہ چین سرگران میکند

نترسد کہ نعمت بمسکین دہد ‏ وزان بارِ غم بر دلِ این نہد

بسا زورمندے کہ افتاد سخت ‏ بس افتادہ را یاوری کرد بخت

دلِ زیردستان نباید شکست ‏ مبادا کہ روزے شوی زیردست

حکایت

بنالید درویشے از ضعفِ حال ‏ برِ تندخوے خداوندِ مال

نه دینار دادش سیه دل نه دانگ — برو زد به سر باری از طیره بانگ
دلِ سائل از جورِ او خون گرفت — سر از غم برآورد و گفت ای شگفت
توانگر ترش روی باری چراست — مگر می‌نترسد ز تلخیِ خواست
بفرمود کوته‌نظر تا غلام — براندش به خواری و زجرِ تمام
به ناکردنِ شکرِ پروردگار — شنیدم که برگشت از او روزگار
بزرگیش سر در تباهی نهاد — عطارد قلم در سیاهی نهاد
شقاوت برهنه نشاندش چو سیر — نه بارش رها کرد و نی بارگیر
فشاندش قضا بر سر از فاقه خاک — مشعبدصفت کیسه و دست پاک
سراپای حالش دگرگونه گشت — برین ماجرا مدتی برگذشت
غلامش به دستِ کریمی فتاد — توانگر دل و دست و روشن‌نهاد
به دیدارِ مسکینِ آشفته حال — چنان شاد بودی که مسکین به مال
شبانگه یکی بر درش لقمه جست — ز سختی کشیدن قدمهاش سست
بفرمود صاحب‌نظر بنده را — که خوشنود کن مردِ خواهنده را
چو نزدیک بردش ز خوان بهره‌ای — برآورد بی‌خویشتن نعره‌ای
چو نزدیک آمد بر خواجه باز — عیان کرد اشکش به دیباچه راز
بپرسید سالارِ فرخنده‌خوی — که اشکت ز جورِ که آمد به روی
بگفت اندرونم بشورید سخت — بر احوالِ این پیرِ شوریده‌بخت

که مملوکِ وی بوده‌ام اندر قدیم — خداوندِ املاک واسباب وسیم
چو کوتاه شد دستش از عزّ وناز — کند دستِ خواهش بدرها دراز
بخندید وگفت ای پسر جور نیست — ستم بر کس از گردشِ دور نیست
نه آن تنگ روز زیست بازارگان — که بر دی سر از کبر بر آسمان
من آنم که آن روز م از در براند — بروزِ منش دورِ گیتی نشاند
نگه کرد باز آسمان سوی من — فروشست گردِ غم از روی من
خدای ار بحکمت به بندد دری — کشاید بفضل وکرم دیگری
بسا مفلسِ بینوا سیر شد — بسا کارِ منعم زبر زیر شد

حکایت

یکی سیرتِ نیکمردان شنو — اگر نیک مردی وپاکیزه رو
که شبلی ز حانوتِ گندم فروش — بده برد انبانِ گندم بدوش
نگه کرد موری در آن غله دید — که سرگشته از هر طرف می دوید
ز رحمت بر وشب نیارست خفت — بماوای خود بازش آورد وگفت
مروت نباشد که این مورِ ریش — پراگنده گردانم از جای خویش
درونِ پراگندگان جمع دار — که جمعیتت باشد از روزگار
چه خوش گفت فردوسیِ پاک زاد — که رحمت بران تربتِ پاک باد
میازار موری که دانه کش است — که جان دارد وجانِ شیرین خوش است

سیاه اندرون باشد و سنگدل — که خواهد که موری شود تنگدل
مزن بر سرِ ناتوان دستِ زور — که روزی بپایش در افتی چو مور
نبخشید بر حالِ پروانه شمع — نگه کن که چون سوخت در پیشِ جمع
گرفتم ز تو ناتوان تر بسیست — توانا تر از تو هم آخر کسیست

گفتار در طریقِ تسخیرِ مردم باخلاق و کرم

ببخش ای پسر کآدمی زاده صید — باحسان توان کرد و وحشی بقید
عدو را بالطاف گردن ببند — که نتوان بریدن به تیغ این کمند
چو دشمن کرم بیند و لطف و جود — نیاید دگر خبث ازو در وجود
مکن بد که بد بینی از یارِ نیک — نروید ز تخمِ بدی بارِ نیک
چو با دوست دشوارگیری و تنگ — نخواهد که بیند ترا نقش و رنگ
وگر خواجه با دشمنان نیکخوست — بسی بر نیاید که گردند دوست

حکایت در معنیِ صید کردنِ دلها باحسان

بره در یکی پیشم آمد جوان — بتک در پیش گوسفندی دوان
بدو گفتم این ریسمانست و بند — که می آرد اندر پیت گوسپند
سبک طوق و زنجیر ازو باز کرد — چپ و راست پوییدن آغاز کرد

بره ہمچنان در تکاپش می دوید | کہ جو خوردہ بود از کف مرد و خوید
چو باز آمد از عیش و بازی بجاے | مرا دید و گفت اے خداوند راے
نہ این ریسمان می برد با منش | کہ احسان کمندیست در گردنش
بلطفے کہ دیدست پیل دمان | نیارد ہمی حملہ بر پیلبان
بدان را نوازش کن اے نیکمرد | کہ سگ پاس دارد چو نانِ تو خورد
بر آن مرد کند است دندانِ یوز | کہ مالد زبان بر پنیرش دو روز

حکایتِ روباہ و درویش

یکے روبہے دید بیدست و پاے | فرو ماند در صنع و لطفِ خداے
کہ چون زندگانی بسر می برد | بدین دست و پا از کجا می خورد
درین بود درویشِ شوریدہ رنگ | کہ شیرے در آمد شغالے بچنگ
شغالے نگون بخت را شیر خورد | بماند آنچہ روباہ ازو سیر خورد
دگر روز باز اتفاقے فتاد | کہ روزی رسان قوتِ روزش بداد
یقین مرد را دیدہ بینندہ کرد | شد و تکیہ بر آفرینندہ کرد
کزین پس بکنجے نشینم چو مور | کہ روزی نخوردند پیلان بزور
زنخدان فرو برد چندے بجیب | کہ بخشندہ روزی فرستد زغیب
نہ بیگانہ تیمار خوردش نہ دوست | چو چنگش رگ و استخوان ماند و پوست

چو صبرش نماند از ضعیفی و هوش ز دیوار محرابش آمد بگوش
برو شیر درنده باش اے دغل مینداز خود را چو روباه شل
چنان سعی کن کز تو ماند چو شیر چو روبہ چه باشی بوا مانده سیر
چو شیران کرا گردنِ فربه است گر افتد چو روبه سگ از وے به است
بچنگ آر و با دیگران نوش کن نه بر فضلهٔ دیگران گوش کن
بخور تا توانی ببازوے خویش کہ سعیت بود در ترازوے خویش
چو مردان ببر رنج و راحت رسان کہ عاجز خورد دست رنجِ کسان
برو دست گیر اے نصیحت پذیر نہ خود را بیفگن کہ دستم بگیر
نسخہ: بگیر اے جوان دست درویش پیر
خدا را بر آن بنده بخشایش است کہ خلق از وجودش در آسایش است
کرم ورزد آن سر کہ مغزے در وست کہ دون همتانند بے مغز پوست
کسے نیک بیند بهر دو سرائے کہ نیکی رساند بخلقِ خدائے

حکایتِ عابدِ بخیل

شنیدم کہ مردیست پاکیزه بوم شناسا و ره رو در اقصاے روم
من و چند سالوکِ صحرا نورد برفتیم قاصد بدیدارِ مرد
سر و چشم هر یک ببوسید و دست بتمکین و عزت نشاند و نشست
زرش دیدم و زرع و شاگرد و رخت ولے بے مروت چو بے بر درخت

بخلق و کرم گرم رو مرد بود — ولے دیگدانش قوی سرد بود
ہمہ شب نبودش قرار و ہجوع — ز تسبیح و تہلیل و ما از جوع
سحرگہ میان بست و در باز کرد — ہمان لطفِ دوشینہ آغاز کرد
جوانے کہ شیرین و خوش طبع بود — کہ با ما مسافر دران ربع بود
مرا بوسہ گفتا بتصحیف دِہ — کہ درویش را توشہ از بوسہ بہ
بخدمت منہ دست بر کفشِ من — مرا نان دِہ و کفش بر سر بزن
بایثار مردان سبق بردہ اند — نہ شب زندہ داران دلِ مردہ اند
ہمی دیدم از پاسبانِ تتار — دلِ مردہ و چشمِ شب زندہ دار
کرامت جوانمردی و نان دہیست — مقالاتِ بیہودہ طبلِ تہیست
قیامت کسے باشد اندر بہشت — کہ معنیٰ طلب کرد و دعوے بہشت
بمعنیٰ توان کرد دعوے درست — دمِ بے قدم تکیہ گاہیست سست

حکایتِ حاتمِ طائی و صفتِ جوانمردیِ وے

شنیدم در ایامِ حاتم کہ بود — بخیل اندرش بادپایے چو دود
صبا سرعتے رعد بانگ ادہمے — کہ بر برق پیشی گرفتے ہمے
بتگ ژالہ می ریخت برکوہ و دشت — تو گفتی مگر ابرِ نیسان گذشت
یکے سیل رفتارِ ہامون نورد — کہ باد از پیش باز ماندے چو گرد

بگفتند مردانِ صاحب علوم — سخنهای حاتم بسلطانِ روم
که همتای او در کرم مرد نیست — چو اسپش بجولان و ناورد نیست
بیابان نوردی چو کشتی بر آب — که بالای سیرش نپرّد عقاب
بدستورِ دانا چنین گفت شاه — که دعوی خجالت بود بیگواه
من از حاتم آن اسپِ تازی نژاد — بخواهم گر او مکرمت کرد و داد
بدانم که در وی شکوهِ مهیست — وگر رد کند بانگِ طبلِ تهیست
رسولِ هنرمندِ عالم بطی — روان کرد و ده مرد همراهِ وی
زمین مرده و ابر گریان برو — صبا کرده بارِ دگر جان درو
بمنزل گهِ حاتم آمد فرود — برآسود چون تشنه از آبِ رود
سماطی بیفگند و اسپی بکشت — بدامن شکر دادشان زر بمشت
شب آنجا ببودند و روزِ دگر — بگفت آنچه دانست صاحب خبر
همی گفت حاتم پریشان چو مست — ز حسرت بدندان همی‌کند دست
که ای بهره‌ور موبدِ نیکنام — چرا پیش از اینم نگفتی پیام
من آن بادرفتارِ دلدل شتاب — ز بهرِ شما دوش کردم کباب
که دانستم از دستِ باران و سیل — نشاید شدن در چراگاهِ خیل
بنوعی دگر روی و راهم نبود — جز او بر درِ بارگاهم نبود
مروّت ندیدم در آیینِ خویش — که مهمان بخسپد دل از فاقه ریش

هرا نام باید در اقلیم فاش / دگر مرکبِ نامور گو مباش
کسان را درم داد و تشریف و اسب / طبیعیست اخلاق نیکو نه کسب
خبر شد بروم از جوانمردِ طے / هزار آفرین کرد بر طبعِ وے
ز حاتم بدین نکته راضی مشو / ازین نغزتر ماجرائے شنو

حکایت در آزمودنِ پادشاهِ یمن حاتم را بجوانمردی

ندانم که گفت این حکایت بمن / که بوُد است فرماندہے در یمن
ز نام آوران گوئے دولت ربود / که در گنج بخشی نظیرش نبوُد
توان گفت اورا سحابِ کرم / که دستش چو باران فشاندے درم
کسے نامِ حاتم نبردے برش / که سودا نرفتے ازو در سرش
که چند از مقالات آن باد سنج / که نه ملک دارد نه فرمان نه گنج
شنیدم که جشنے ملوکانه ساخت / چو چنگ اندران بزم خلقے نواخت
درِ ذکرِ حاتم کسے باز کرد / دگر کس ثنا گفتن آغاز کرد
حسد مرد را بر سرِ کینه داشت / یکے را بخوُن خوردنش برگماشت
که تا هست حاتم در ایّامِ من / نخواهد به نیکی شدن نامِ من
بلا جوئے راهِ بنی طے گرفت / بکشتن جوانمرد را پے گرفت
جوانے بره پیش باز آمدش / کز و بوئے انسے فراز آمدش

نکوروے و دانا و شیرین زبان بر خویش برد آن شبش میهمان
کرم کرد و غم خورد و پوزش نمود بد اندیش را دل به نیکی ربود
نهادش سحر بوسه بر دست و پاے که نزدیکِ ما چند روزے بپاے
بگفتا نیارم شد ایدر مقیم که در پیش دارم مهمے عظیم
بگفت ار نهی با من اندر میان چو یارانِ یکدل بکوشم بجان
بمن دار گفت اے جوانمرد گوش که دانم جوانمرد را پرده پوش
درین بوم حاتم شناسی مگر که فرخنده نام است و نیکو سیر
سرش پادشاهِ یمن خواستست ندانم چه کین در میان خاستست
گرم رهنمائی بدانجا که اوست همین چشم دارم ز لطفِ تو دوست
بخندید برنا که حاتم منم سر اینک جدا کن به تیغ از تنم
نباید که چون صبح گردد سفید گزندت رسد یا شوی نا امید
چو حاتم بآزادگی سر نهاد جوان را برآمد خروش از نهاد
بخاک اندر افتاد و بر پاے جست گهش خاک بوسید و گه پا و دست
بینداخت شمشیر و ترکش نهاد چو فرمان بران دست بر کش نهاد
که گر من گلے بر وجودت زنم نه مردم که در کیشِ مردان زنم
دو چشمش ببوسید و در بر گرفت وز انجا طریق یمن برگرفت
ملک در میانِ دو ابروے مرد بدانست حالے که کارے نکرد

بگفتش بیا تا چه داری خبر — چرا سر نه بستی بفتراک بر
مگر بر تو نام آوری حمله کرد — نیاوردی از ضعف تابِ نبرد
جوان مردِ شاطر زمین بوسه داد — ملک را ثنا گفت و تمکین نهاد
بدو گفت کای شاهِ باداد و هوش — ازین در سخنهای حاتم نیوش
که دریافتم حاتم نامجوی — هنرمند و خوش منظر و خوبروی
جوانمرد و صاحب خرد دیدمش — بمردانگی فوقِ خود دیدمش
مرا بارِ لطفش دوتا کرد پشت — بشمشیرِ احسان و فضلم بکشت
بگفت آنچه دید از کرمهای وی — شهنشه ثنا گفت بر آلِ طی
فرستاده را داد مهر و درم — که مهر است بر نامِ حاتم کرم
مر او را رسد گر گواهی دهند — که معنی و آوازه اش همرهند

حکایتِ دخترِ حاتم در روزگار پیغمبر علیه الصلوٰة والسلام

شنیدم که طی در زمانِ رسول ﷺ — نکردند منشورِ ایمان قبول
فرستاد لشکر بشیر و نذیر — گرفتند از ایشان گروهی اسیر
بفرمود کشتن بشمشیرِ کین — که بیباک بودند و ناپاک دین
زنی گفت من دخترِ حاتمم — بخواهند ازین نامور حاکمم
کرم کن بجای من ای محترم — که مولای من بود از اهلِ کرم

بفرمانِ پیغمبرِ پاک رای
کشادند زنجیرش از دست و پای

دران قوم باقی نهادند تیغ
که رانند سیلابِ خون بی دریغ

بزاری بشمشیر زن گفت زن
مرا نیز با جمله گردن بزن

مروت نه بینم رهائی ز بند
به تنها و یارانم اندر کمند

همی گفت گریان برادرانِ طی
بسمع رسول آمد آوازِ وی

ببخشید ش آن قوم و دیگر عطا
که هرگز نکرد اصل و گوهر خطا

حکایت در آزادمردی حاتم و ذکرِ پادشاہِ اسلام

ز بنگاہِ حاتم یکی پیر مرد
طلب ده درم سنگ فانید کرد

ز راوی چنین یاد دارم خبر
که پیشش فرستاد تنگِ شکر

زن از خیمه گفت این چه تدبیر بود
همان ده درم حاجتِ پیر بود

شنید این سخن نامبردارِ طی
بخندید و گفت ای دل آرام حی

گر او در خورِ حاجتِ خویش خواست
ق جوانمردیِ آلِ حاتم کجاست

چو حاتم بآزاد مردی دگر
ز دورانِ گیتی نیاید مگر

ابوبکرِ سعد آنکه دستِ نوال ق
نهد همتش بر دهانِ سوال

رعیت پناها دلت شاد باد
بسعیت مسلمانی آباد باد

سرافرازد این خاکِ فرخنده بوم
ز عدلت بر اقلیمِ یونان و روم

چو حاتم که گر نیستی فربه وی　　نبردی کس اندر جهان نام طی
ثنا ماند از آن نامور در کتاب　　ترا هم ثنا ماند و هم ثواب
که حاتم بدان نام و آوازه خواست　　ترا سعی و جهد از برای خداست
تکلف بر مرد درویش نیست　　وصیت همین یک سخن بیش نیست
که چندانکه جهدت بود خیر کن　　ز تو خیر ماند ز سعدی سخن

حکایت در حلم پادشاهان

یکی را خری در گل افتاده بود　　ز سوداش خون در دل افتاده بود
بیابان و باران و سرما و سیل　　فرو هشته ظلمت بر آفاق ذیل
همه شب درین غصه تا بامداد　　سقط گفت و نفرین و دشنام داد
نه دشمن برست از زبانش نه دوست　　نه سلطان که آن بوم و بر زان اوست
قضا را خداوند آن پهن دشت　　در آن حال منکر برو برگذشت
شنید آن سخنهای دور از صواب　　نه صبر شنیدن نه روی جواب
ملک خشمگین در حشم بنگریست　　که سودای این بر من از بهر چیست
یکی گفت شاها به تیغش بزن　　که نگذاشت کس را نه دختر نه زن
نگه کرد سلطان عالی محل　　خودش در بلا دید و خر در وحل
ببخشید بر حال مسکین مرد　　فرو خورد خشم سخنهای سرد

زرش داد و اسپ و قبا پوستین — چه نیکو بود مهر در وقتِ کین
یکی گفتش ای پیرِ بی‌عقل و هوش — عجب رستی از قتل گفتا خموش
اگر من بنالیدم از دردِ خویش — وی انعام فرمود در خوردِ خویش
بدی را بدی سهل باشد جزا — اگر مردی اَحسِن الیٰ مَن اَسا

حکایتِ توانگرِ متکبّر و سائلِ صاحبدل

شنیدم که مغروری از کبر مست — درِ خانه بر روی سائل ببست
بکنجی فرو مانده بنشست مرد — جگر گرم و آه از تفِ سینه سرد
شنیدش یکی مردِ پوشیده چشم — بگفتا چه در تابیت آورد و خشم
فرو گفت و بگریست بر خاکِ کوی — جفائی کز آن شخص آمد بروی
بگفت ای فلان ترکِ آزار کن — یک امشب بنزدِ من افطار کن
بخلق و فریبش گریبان کشید — بمنزل در آوردش و خوان کشید
برآسود درویشِ روشن نهاد — بگفت ایزدت روشنائی دهاد
شب از نرگسش قطره چندی چکید — سحر دیده بر کرد و دنیا بدید
حکایت بشهر اندر افتاد و جوش — که بی دیده دیده بر کرد دوش
شنید این سخن خواجهٔ سنگدل — که برگشت درویش ازو تنگدل
بگفتا حکایت کن ای نیکبخت — که چون سهل شد بر تو این کارِ سخت

که بر کردت این شمعِ گیتی فروز / بگفت ای ستمگارِ آشفته روز
تو کوته نظر بودی و سست رای / که مشغول گشتی بجغد از همای
بروی من این در کسی کرد باز / که کردی تو بر روی او در فراز
اگر بوسه بر خاکِ مردان زنی / بمردی که پیش آیدت روشنی
کسانیکه پوشیده چشمِ دل اند / همانا کزین توتیا غافل اند
چو برگشته دولت ملامت شنید / سر انگشتِ حسرت بدندان گزید
که شهبازِ من صیدِ دامِ تو شد / مرا بود دولت بنامِ تو شد
کسی چون بدست آورد جرّه باز / فرو برده چون موش دندانِ آز

گفتار در تلاشِ اهلُ الله بخدمتِ خلقُ الله

الا گر طلبگارِ اهلِ دلی / ز خدمت مکن یکزمان غافلی
خورش ده بگنجشک و کبک و حمام / که یک روزت افتد همائی بدام
چو هر گوشه تیرِ نیاز افگنی / امید است ناگه که بازی افگنی
دری هم برآید ز چندین صدف / ز صد چوبه آید یکی بر هدف

حکایت هم درین معنی

یکی را پسر گم شد از راحله / شبانگه بگردید در قافله

ز هر خیمه پرسید و هر سو شتافت بتاریکی آن روشنائی نیافت
چو آمد بر مردم کاروان شنیدم که میگفت با ساربان
ندانی که چون راه بردم بدوست هر آنکس که پیش آمدم گفتم اوست
مشائخ بجان طالب هر کسند که باشد که وقتی بمردے رسند
برند از برائے دلے بارها خورند از برائے گلے خارها

2.5.2.17

حکایت هم درین معنیٰ

ز تاج ملک زادهٔ در ملاخ شبے لعلے افتاد در سنگلاخ
پدر گفتش اندر شب تیره رنگ چه دانی که گوهر کدامست و سنگ
همه سنگها گوش دارائے پسر که لعل از میانش نباشد بدر
در اوباش پاکان شوریده رنگ همان جائے تاریک لعل است و سنگ
بعزت بکش بار هر جاهلے که افتی بسر وقت صاحبدلے
کسے را که با دوستے سرخوش است نه بینی که چون بار دشمن کش است
بدرّد چو گل جامه از دست خار که خون در دل افتاده خندد چو نار
غم جمله خور در هوائے یکے مراعات صد کن برائے یکے
گرت خاکپایان شوریده سر حقیر و فقیر ند اندر نظر
تو هرگز مبین شان بچشم پسند ق که ایشان پسندیدهٔ حق بسند

کسے را کہ نزدیکِ ظنت بد اوست   چہ دانی کہ صاحب ولایت خود اوست
درِ معرفت بر کسانیست باز   کہ درہاست بر روے ایشان فراز
بسا تلخ عیشانِ تلخی چشان   کہ آیند در خلد دامن کشان
ببوسی گرت عقل و تدبیر ہست   ملک زادہ را در نوا خانہ دست
کہ روزے برون آید از شہر بند   بلندیت بخشد چو گردد بلند
مسوزان درختِ گُل اندر خریف   کہ در نو بہارت نماید ظریف

حکایتِ پدرِ بخیل و فرزندِ مسرف

یکے زہرۂ خرچ کردن نداشت   زرش بود و یارائے خوردن نداشت
نخوردے کہ خاطر بیاسایدش   نہ دادے کہ فردا بکار آیدش
شب و روز در بندِ زر بود و سیم   زر و سیم در بندِ مردِ لئیم
بدانست روزے پسر در کمین   کہ ممسک کجا کرد زر در زمین
ز خاکش بر آورد و بر باد داد   شنیدم کہ سنگے در آنجا نہاد
جوانمرد را زر بقائے نکرد   بیک دستش آمد بدیگر بخورد
چنین کم زنے بود و بیباک رو   کلاہش ببازار و میزر گرو
نہادہ پدر چنگ در نائے خویش   پسر چنگی و نائی آوردہ پیش
پدر زار و گریان ہمہ شب نخفت   پسر بامدادان بخندید و گفت

زر از بهر خوردن بود ای پدر — ز بهر نهادن چه سنگ و چه زر
زر از سنگ خارا برون آورند — که بخشند و پوشند و آسان خورند
زر اندر کف مرد دنیاپرست — هنوز ای برادر بسنگ اندرست
چو در زندگانی بدی با عیال — گرت مرگ خواهند از ایشان منال
چو چشتارو آنگه خورند از تو سیر — که از بام پنجه گز افتی بزیر
بخیل توانگر بدینار و سیم — طلسمیست بالای گنجی مقیم
از آن سالها می بماند زرش — که دارد طلسمی چنین بر سرش
بسنگ اجل ناگهش بشکنند — بآسودگی گنج قسمت کنند
پس از بردن و گرد کردن چو مور — بخور پیش از آن کت خورد کرم گور
سخنهای سعدی مثالست و پند — بکار آیدت گر شوی کاربند
دریغست ازین روی بر تافتن — کزین روی دولت توان یافتن

حکایت احسان اندک و ثمرهٔ آن بی نهایت

جوانی بدانگی کرم کرده بود — تمنای پیری بر آورده بود
بجرمی گرفت آسمان ناگهش — فرستاد سلطان بکشتن گهش
تماشاکنان بر در و کوی و بام — تکاپوی ترکان و جوش عوام
چو دید اندر آشوب درویش پیر — جوان را بدست خلایق اسیر

دلش بر جوان مردِ مسکین بخست / که بارے دل آورده بودش بدست
برآورد زاری که سلطان بمُرد / جهان ماند و خوے پسندیده بُرد
بهم برهمی سود دستِ دریغ / شنیدند ترکانِ آهختہ تیغ
بفریاد ازیشان برآمد خروش / تپانچہ زنان بر سر و روے و دوش
پیاده بسر تا درِ بارگاه / دویدند و بر تخت دیدند شاه
جوان از میان رفت و بُردند پیر / بگردن برِ تختِ سلطان اسیر
بهولش بپرسید و هیبت نمود / که مرگِ منت خواستن بر چه بود
چو نیکست خوے من و راستی / بدِ مردُم آخر چرا خواستی
برآورد پیرِ دلاور زبان / که اے حلقه در گوشِ حکمت جهان
بقولِ دروغیکه سلطان بمرد / نمردی و بیچارهٔ جان ببرد
ملک زین حکایت چنان برشگفت / که چیزش ببخشید و چیزے نگفت
وزین جانب افتان و خیزان جوان / همی رفت و بیچاره هر سو دوان
یکے گفتش از چار سوے قصاص / چه کردی که آمد بجانت خلاص
بگوشش فرو گفت کاے هوشمند / بجانے و دانگے رهیدم ز بند
یکے تخم در خاک ازان می نهد / که روزِ فرو ماندگی بر دهد
جوے باز دارد بلاے درشت / عصائے ندیدی که عوجے بکشت
حدیثِ درست آخر از مصطفاست / که بخشایش و خیر دفعِ بلاست

عدو را نہ بینی درین بقعہ پائے که بوبکرِ سعد است کشور کشائے
بگیر اے جہانے بروئے تو شاد جہانے کہ شادی بروئے تو باد
کس از کس بدورِ تو بارے نبرد گُلے در چمن جورِ خارے نبرد
توئی سایۂ لطفِ حق بر زمین پیمبر صفت رحمۃ العالمین
ترا قدر اگر کس نداند چہ غم شبِ قدر را می ندانند ہم

حکایت در معنی ثمرۂ نیکوکاری

کسے دید صحرائے محشر بخواب مِس تفتہ روئے زمین ز آفتاب
ہمی بر فلک شد ز مردم خروش دماغ از تپش می بر آمد بجوش
یکے شخص ازین جملہ در سایۂ بگردن برازِ خُلد پیرایۂ
بپرسید کاے مجلس آرائے مرد کہ بود اندرین مجلست پایمرد
رزے داشتم بر درِ خانہ گفت بسایہ درش نیکمردے بخفت
درین وقتِ نومیدی آن مرد راست گناہم ز دادارِ داور بخواست
کہ یارب برین بندہ بخشائشے کزو دیدہ ام وقتے آسائشے
چہ گفتم چو حل کردم این راز را بشارت خداوندِ شیراز را
کہ آفاق در سایۂ ہمتش مُقیم اند بر سفرۂ نعمتش
درختیست مردِ کرم بار دار وزو بگذری ہیزم کوہسار

حطب را اگر تیشہ بر پے زنند / درختِ برومند را کے زنند

بسے پایدار اَے درختِ ہنر / کہ ہم میوہ داری و ہم سایہ ور

گفتار اندر ہیبتِ مُلوک و سیاستِ مُلک

بگفتیم در بابِ احسان بسے / ولیکن نہ شرطست با ہر کسے

بخور مردم آزار را خون و مال / کہ از مرغِ بد کندہ بہ پرّ و بال

کسے را کہ با خواجۂ تست جنگ / بدستش چرا میدہی چوب و سنگ

بر انداز بیخے کہ خار آورد / درختے بپرور کہ بار آورد

کسے را بدہ پایۂ مہتران / کہ بر کہتران سر ندارد گران

مبخشاے بر ہر کہ او ظالمیست / کہ رحمت برو جور بر عالمیست

جہان سوز را کشتہ بہتر چراغ / یکے بہ در آتش کہ خلقے بداغ

ہر آنگہ کہ بر دزد رحمت کنی / ببازوے خود کاروان میزنی

جفا پیشگان را بدہ سر بباد / ستم بر ستم پیشہ عدل است و داد

گفتار درینکہ احسان با کسے کہ سزاوارِ احسان نباشد نشاید

شنیدم کہ مردے غمِ خانہ خورد / کہ زنبور در سقفِ او لانہ کرد

زنش گفت ازینان چہ خواہی مکن / کہ مسکین پریشان شوند از وطن

بشد مردِ نادان بر کارِ خویش / گرفتند یک روز زن را به نیش

زنِ بیخرد بر در و بام و کوے / همی کرد فریاد و میگفت شوے

بیامد ز دکّان سوِ خانه مرد / بران بیخرد زن بسے تیره کرد

مکن رُوے بر هر دم اے زن ترش / تو گفتی که زنبورِ مسکین مکش

کسے با بدان نیکوئی چون کند / بدان را تحمّل بد افزون کند

چو اندر سرے بینی آزارِ خلق / بشمشیرِ تیزش بیازار حلق

سگ آخر چه باشد که خوانش نهند / بفرماے تا استخوانش دهند

چه نیکو زد است این مثل پیرِ ده / ستورِ لگد زن گرانبار به

اگر نیکمردی نماید عسس / نیارد بشب خفتن از دزد کس

نیِ نیزه در حلقهٔ کارزار / بقیمت تر از نیشکر صد هزار

نه هر کس سزاوار باشد بمال / یکے مال خواهد یکے گوشمال

چو گربه نوازی کبوتر برد / چو فربه کنی گرگ یوسف درد

بنائے که محکم ندارد اساس / بلندش مکن ور کنی زو هراس

گفتار در پیش بینی و عاقبت اندیشی

چه خوش گفت بهرامِ صحرانشین / چو یکرانِ توسن زدش بر زمین

دگر اسپے از گلّه باید گرفت / که گر سر کشد باز شاید گرفت

سرِ چشمہ شاید گرفتن بہ بیل   چو پُر شد نشاید گذشتن بہ پیل
بہ بند اے پسر دجلہ گر آب کاست   کہ سودے ندارد چو سیلاب خاست
چو گرگِ خبیث آمد اندر کمند   بکش ورنہ دل بر کن از گوسفند
از ابلیس ہرگز نیاید سجود   نہ از بد گہر نیکوئی در وجود
بد اندیش را جاہ و فرصت مدہ   عدو در چہ و دیو در شیشہ بہ
مگو شاید این مار کشتن بچوب   چو سر زیرِ سنگِ تو دارد بکوب
قلمزن کہ بد کرد با زیر دست   قلم بہتر او را بشمشیر دست
مُدبِّر کہ قانونِ بد می نہد   ترا می برد تا بآتش دہد
مگو مُلک را این مُدبِّر بس است   مُدبِّر مخوانش کہ مُدبِر کس است
سعید آورد قولِ سعدی بجاے   کہ توفیرِ ملکست و تدبیر و راے

باب سوم
در عشق

حکایت در معنیِ قدمِ درستِ مردان

قضا را من و پیرے از فاریاب   رسیدیم در خاکِ مغرب بآب
مرا یک دِرَم بود بر داشتند   بکشتی و درویش بگذاشتند

سیاہان براندند کشتی چو دود | کہ آن نا خدا نا خدا ترس بود
مرا گریہ آمد ز تیمار جفت | بر آن گریہ قہقہ بخندید و گفت
مخور غم براے من اے پرخرد | مرا آنکس آرد کہ کشتی برد
بگسترد سجادہ بر روے آب | خیالست پنداشتم یا بخواب
ز مدہوشیم دیدہ آن شب نخفت | نگہ بامدادان بمن کرد و گفت
عجب ماندی اے یار فرخندہ راے | ترا کشتی آورد و مارا خداے
چرا اہل صورت بدین نگروند | کہ ابدال در آب و آتش روند
نہ طفلے کز آتش ندارد خبر | نگہداردش مادر مہرور
پس آنانکہ در وجد مستغرقند | چنین دان کہ منظور عین الحقند
نگہ دارد از تاب آتش خلیل | چو تابوت موسیٰ ز غرقاب نیل
چو کودک بدست شناور براست | نترسد و گر دجلہ پہناور است
تو بر روے دریا قدم چون زنی | چو مردان کہ بر خشک تر دامنی

گفتار در معنی فناے موجودات باکبریاے باری عزّ اسمہٗ

رہ عقل جز پیچ بر پیچ نیست | بر عارفان جز خدا ہیچ نیست
توان گفتن این با حقائق شناس | ولے خردہ گیرند اہل قیاس
کہ پس آسمان و زمین چیستند | بنی آدم و دام و دد کیستند

پسندیده پرسیدی ای هوشمند — بگویم گر آید جوابت پسند
که هامون و دریا و کوه و فلک — پری آدمیزاد و دیو و ملک
همه هرچه هستند از آن کمترند — که با هستیش نام هستی برند
عظیم است پیش تو دریا بموج — بلند است گردون گردان باوج
ولی اهل صورت کجا پی برند — که ارباب معنی بملکی درند
که گر آفتاب است یک ذره نیست — وگر هفت دریاست یک قطره نیست
چو سلطان عزت علم برکشد — جهان سر بجیب عدم درکشد

حکایت گذشتن دهقان با پسر در لشکر سلطان

رئیس دهی با پسر در رهی — گذشتند بر قلب شاهنشهی
پسر چاوشان دید و تیغ و تبر — قباهای اطلس کمرهای زر
یلان کماندار نخجیر زن — غلامان ترکش کش تیرزن
یکی در برش پرنیانی قباه — یکی بر سرش خسروانی کلاه
پسر کان همه شوکت و پایه دید — پدر را بغایت فرومایه دید
که حالش بگردید و رنگش بریخت — ز هیبت به بیغوله‌ای در گریخت
پسر گفتش آخر بزرگ دهی — بسرداری از سربزرگان مهی
چه بودت که بیریدی از جان امید — بلرزیدی از باد هیبت چو بید

بلی گفت سالار و فرماندهم — ولی عجزتم هست تا در دهم
بزرگان از آن دهشت آلوده اند — که در بارگاه ملک بوده اند
تو ای بیخبر همچنان در دهی — که مر خویش را منصبی می نهی
نگفتند حرفی زبان آوران — که سعدی نگوید مثالی بران

حکایت کرم شب تاب

گر دیده باشی که در باغ و راغ — بتابد بشب کرمکی چون چراغ
یکی گفتش ای مرغک شب فروز — چه بودت که بیرون نیائی بروز
ببین کآتشین کرمک خاک زاد — جواب از سر روشنائی چه داد
که من روز و شب جز بصحرا نیم — ولی پیش خورشید پیدا نیم

حکایت دانشمند با اتابک سعد بن زنگی غفر الله له

ثنا گفت بر سعد زنگی کسی — که بر تربتش باد رحمت بسی
درم داد و تشریف و بنواختش — بقدر هنر پایگاه ساختش
چو الله و بس دید بر نقش زر — بشورید و برکند خلعت ز بر
ز سوزش چنان شعله در جان گرفت — که برجست و راه بیابان گرفت
یکی گفتش از همنشینان دشت — چه دیدی که حالت دگرگونه گشت

تو اوّل زمین بوسه دادی سه جاے — نبایستے آخر زدن پشتِ پاے
بخندید کاوّل ز بیم و اُمید — همی لرزه بر تن فتادم چو بید
بآخر ز تمکینِ الله و بس — نه چیزم بچشم اندر آمد نه کس

بابِ ششم

در قناعت

خدا را ندانست و طاعت نکرد — که بر بخت و روزی قناعت نکرد
قناعت توانگر کند مرد را — خبر کن حریصِ جهان گرد را
سکونے بدست آور اے بے‌ثبات — که بر سنگِ گردان نروید نبات
مپرور تن ار مردِ رای و هشی — که او را چو می پروری می کُشی
خردمند مردم هنر پرورند — که تن پروران از هنر لاغرند
کسے سیرتِ آدمی گوش کرد — که اوّل سگِ نفس خاموش کرد
خور و خواب تنها طریقِ دد است — برین بودن آئینِ نابخرد است
خنک نیکبختے که در گوشهٔ — بدست آرد از معرفت توشهٔ
برآنان که شد سرِّ حق آشکار — نکردند باطل بر او اختیار
ولیکن چو ظلمت نداند ز نور — چه دیدارِ دیوش چه رخسارِ حور

تو خود را از آن در چه انداختی
که چه را ز ره باز نشناختی

بر اوجِ فلک چون پرد جرّه باز
که در شهپرش بستهٔ سنگِ آز

گرش دامن از چنگِ شهوت رها
کنی رفت تا سدرة المنتهیٰ

بکم کردن از عادتِ خویش خورد
توان خویشتن را ملک خوے کرد

کجا سیرِ وحشی رسد در ملک
نشاید پرید از ثرے تا فلک

نخست آدمی سیرتی پیشه کن
پس آنگه ملک خوئ اندیشه کن

تو بر کرّهٔ توسنی بر کمر
نگر تا نپیچد ز حکمِ تو سر

که گر پالهنگ از کفت در گسیخت
تنِ خویشتن کشت و خونِ تو ریخت

باندازه خور زاد اگر مردمی
چنین پر شکم آدمی یا خمی

درون جاے ذکر است و قوت و نفس
تو پنداری از بهرِ نان است و بس

کجا ذکر گنجد در انبارِ آز
بسختی نفس میکند پا دراز

ندارند تن پروران آگهی
که پر معده باشد ز حکمت تهی

دو چشم و شکم پر نگردد بهیچ
تهی بهتر این رودهٔ پیچ پیچ

چو دوزخ که سیرش کنند از وقید
دگر بانگ دارد که هل من مزید

همی میردت عیسیٰ از لاغری
تو در بندِ آنی که خر پروری

بدین اے فرومایه دنیا مخر
چو خر با نجیلِ عیسیٰ مخر

نگر می ندانی که دد را دوام
نینداخت جز حرصِ خوردن بدام

پلنگی که گردن کشد بر وحوش | بدام افتد از بهر خوردن چو موش
چو موش آنکه نان و پنیرش خوری | بدامش در افتی و تیرش خوری

باب هفتم

در تربیت

سخن در صلاحست و تدبیر و خوی | نه در اسپ و میدان و چوگان و گوی
چه با دشمن نفس همخانهٔ | چه در بند بیگار بیگانهٔ
عنان باز پیچان نفس از حرام | بمردی ز رستم گذشتند و سام
کس از چون تو دشمن ندارد غمی | که با خویشتن بر نیائی همی
تو خود را چو کودک ادب کن بچوب | بگرز گران مغز مردم مکوب
وجود تو شهریست پر نیک و بد | تو سلطان و دستور دانا خرد
همانا که دونان گردن فراز | درین شهر کبرند و سودای آز
رضا و ورع نیکنامان حر | هوا و هوس رهزنان کیسه بر
چو سلطان عنایت کند با بدان | کجا ماند آسایش بخردان
ترا شهوت و حرص و کین و حسد | چو خون در رگانند و جان در جسد
گر این دشمنان تربیت یافتند | سر از حکم و رای تو بر تافتند

هوا و هوس را نماند ستیز   چو بینند سرپنجهٔ عقل تیز
نه بینی که شب دزد و اوباش و خس   نگردند جائے که گردد عسس
رئیسے که دشمن سیاست نکرد   هم از دستِ دشمن ریاست نکرد
نخواهم درین نوع گفتن بسے   که حرفے بس ار کار بندد کسے

در امتناعِ غیبت و بدگوئی

بد اندر حقِ مردمِ نیک و بد   مگو اے جوان مردِ صاحب خرد
که بد مرد را خصمِ خود میکنی   دگر نیک مرد است بد میکنی
ترا هر که گوید فلان کس بد است   یقین دان که در پوستین خود است
که فعلِ فلان را بباید بیان   وزین فعل بد می ترا او عیان
به بد گفتنِ خلق چون دم زدی   اگر راست گوئی سخن هم بدی
مرا پیرِ دانائے مرشد شهاب   دو اندرز فرمود بر رُوئے آب
یکے آنکه بر خویش خودبین مباش   دوم آنکه بر غیر بدبین مباش

حکایت

زبان کرد شخصے بغیبت دراز   بدو گفت دانندهٔ سرفراز
که یادِ کسان پیشِ من بد مکن   مرا بدگمان در حقِ خود مکن

گرفتم ز تمکینِ او کم نمود نخواهد بجاهِ تو اندر فزود

حکایت

کسی گفت و پندار شتم طیبت است که دزدی بسامان تر از غیبت است
بدو گفتم ای یارِ آشفته هوش شگفت آید این داستانم بگوش
بناراستی در چه بینی بهی که بر غیبتش مرتبت می نهی
بلی گفت دزدان تهوّر کنند ببازوی مردی شکم پر کنند
ز غیبت چه میخواهد آن ساده مرد که دیوان سیه کرد و چیزی نخورد

حکایت

مرا در نظامیه ادرار بود شب و روز تلقین و تکرار بود
مر استاد را گفتم ای پُر خرد فلان یار بر من حسد می برد
چو من دادِ معنی دهم در حدیث برآید بهم اندرون خبیث
شنید این سخن پیشوای ادب بتندی برآشفت و گفت ای عجب
حسودی پسندت نیاید ز دوست ندانم که گفتت که غیبت نکوست

گر او راهِ دوزخ گرفت از خسی
ازین راهِ دیگر تو در وی رسی

باب ہشتم

در شکر

حکایت

جوانے سر از رائے مادر بتافت / دلِ دردمندش چو آذر بتافت
چو بیچارہ شد پیشش آورد مہد / کہ اے سست مہرِ فراموش عہد
نہ گریان و درماندہ بودی و خُرد / کہ شبہا ز دستِ تو خوابم نبرد
نہ در مہد نیروے حالت نبود / مگس راندن از خود مجالت نبود
تو آنی کز آن یک مگس رنجۂ / کہ امروز سالار و سرپنجۂ
بجالے شوی باز در قعرِ گور / کہ نتوانی از خویشتن دفعِ مور
دگر دیدہ چون برفروزد چراغ / چو کرمِ لحد خورد پیہِ دماغ
چو پوشیدہ چشمی نہ بینی کہ راہ / نداند ہمی وقتِ رفتن ز چاہ
تو گر شکر کردی کہ با دیدۂ / وگرنہ تو ہم چشم پوشیدۂ
معلم نیاموختت فہم و رائے / سرشت این صفت در وجودت خدائے
گرت منع کردے دلِ حق نیوش
حقت عینِ باطل نمودے بگوش

گفتار در صنع باری در ترکیب خلقت انسان

ببین تا یک انگشت از چند بند — با قلیدس صنع درهم فگند
پس آشفتگی باشد و ابلهی — که انگشت بر حرف صنعش نهی
تأمل کن از بهر رفتار مرد — که چند استخوان پے زد و وصل کرد
که بے گردش کعب و زانو و پاے — نشاید قدم برگرفتن ز جاے
ازان سجده بر آدمی سخت نیست — که در صلب او مهره یک لخت نیست
دو صد مهره در یکدگر ساختست — که گل مهرهٔ چون تو پرداختست
رگت در تن است اے پسندیده خوے — زمینے درو سی صد و شصت جوے
بصر در سر و فکر و راے و تمیز — جوارح بدل دل بدانش عزیز
بهائم بروے اندر افتاده خوار — تو همچون الف بر قدمها سوار
نگون کرده ایشان سر از بهر خور — تو آری بعزت خورش پیش سر
نزیبد ترا با چنین سروری — که سر جز بطاعت فرو آوری
ولیکن بدین صورت دلپذیر — فریفته مشو سیرت خوب گیر
ره راست باید نه بالاے راست — که کافر هم از روے صورت چو ماست
ترا آنکه چشم و دهن داد و گوش — اگر عاقلی در خلافش مکوش
گرفتم که دشمن بکوبی بسنگ — مکن بارے از جهل با دوست جنگ

خردمند طبعانِ منّت شناس | بدوزند نعمت بمیخِ سپاس

گفتار در نظر در صنعِ باری تعالےٰ

شب از بهرِ آسایشِ تست و روز | مهِ روشن و مهرِ گیتی فروز
صبا از برائے تو فرّاش وار | همی گسترانَد بساطِ بهار
اگر باد و برفست و باران و میغ | وگر رعد چوگان زند برق تیغ
همه کار دارانِ فرمانبرند | که تخمِ تو در خاک می پرورند
وگر تشنه مانی ز سختی مجوش | که سقّائے ابر آبت آرد بدوش
ز خاک آورد رنگ و بوئے و طعام | تماشاگهِ دیده و مغز و کام
عسل دادت از نحل و منّ از هوا | رطب دادت از نخل و نخل از نوا
همه نخلبندان بخایند دست | ز حیرت که نخلے چنین کس نبست
خور و ماه و پروین برائے تو اند | قنادیلِ سقفِ سرائے تو اند
ز خارت گل آورد و از نافه مشک | زر از کان و برگِ تر از چوبِ خشک
بدستِ خودت چشم و ابرو نگاشت | که محرم باغیار نتوان گذاشت
توانا که آن نازنین پرورد | بالوانِ نعمت چنین پرورد
بجان گفت باید نفس بر نفس | که شکرش نه کارِ زبانست و بس
خدایا دلم خون شد و دیده ریش | که می بینم انعامت از گفت بیش

نگویم دد و دام و مور و سمک — که فوج ملائک بر اوج فلک
هنوزت سپاس اندکے گفته اند — ق — ز بیور هزاران یکے گفته اند
برو سعدیا دست و دفتر بشوے — براهے که پایان ندارد مپوے

گفتار در سابقۂ حکم ازل و توفیق خیر

نخست او ارادت بدل در نهاد — پس این بنده بر آستان سر نهاد
گر از حق نه توفیق خیرے رسد — کے از بنده خیرے بغیرے رسد
زبان را چه بینی که اقرار داد — ببین تا زبان را که گفتار داد
در معرفت دیدۂ آدمیست — که بگشاده بر آسمان و زمیست
کیت فهم بودے نشیب و فراز — گر این در نکردے بروے تو باز
سر آورد و دست از عدم در وجود — درین جود بنهاد و در وے سجود
وگر نه کے از دست جود آمدے — محال است کز سر سجود آمدے
بحکمت زبان داد و گوش آفرید — که باشند صندوق دل را کلید
اگر نه زبان قصه برداشتے — کس از سر دل کے خبر داشتے
وگر نیستے سعی جاسوس گوش — خبر کے رسیدے بسلطان هوش
مرا لفظ شیرین خواننده داد — ترا سمع دراک داننده داد
مدام این دو چون حاجبان بر درند — ز سلطان بسلطان خبر می برند

چہ اندیشی از خود کہ فعلم نکوست | از آن در نگہ کن کہ تقدیر اوست
برد بوستانبان بایوانِ شاہ | بہ تحفہ ثمر ہم ز بستانِ شاہ

بابِ نہم

در توبہ

بیا اے کہ عمرت بہفتاد رفت | مگر خفتہ بودی کہ بر باد رفت
ہمہ برگِ بودن ہمی ساختی | بتدبیرِ رفتن نپرداختی
قیامت کہ بازارِ مینو نہند | منازِل باعمالِ نیکو دہند
بضاعت بچند انکہ آری بری | وگر مفلسی شرمساری بری
کہ بازار چندانکہ آگندہ تر | تہیدست را دِل پراگندہ تر
ز پنجہ دِرَم پنج اگر کم شود | دِلت ریشِ سرپنجۂ غم شود
چو پنجاہ سالت برون شد ز دست | غنیمت شمر پنج روزیکہ ہست
اگر مُردہ مسکین زبان داشتے | بفریاد وزاری فغان داشتے
کہ اے زندہ چون ہست امکانِ گفت | لب از ذِکر چون مُردہ برہم مخفت

چو مارا بغفلت بشد روزگار
تو بارے دمے چند فرصت شمار

حکایت

کہن سالے آمد بنزدِ طبیب ز نالیدنش تا بمردن قریب
کہ دستم برگ بر نہ اے نیک رائے کہ پایم ہمی بر نیاید ز جائے
بدان ماند این قامتِ خفتہ ام کہ گوئی بگِل در فرو رفتہ ام
بگفت دست از جہان برگسل کہ پایت قیامت برآید ز گِل
اگر در جوانی زدی دست و پائے در ایّامِ پیری بہُش باش و رائے
چو دورانِ عُمر از چہل برگذشت مزن دست و پا کآبت از سر گذشت
نشاط آنگہ از من رمیدن گرفت کہ شامم سفیدہ دمیدن گرفت
بباید ہوس کردن از سر بدر کہ دورِ ہوس بازی آمد بسر
بسبزی کجا تازہ گردد دِلم کہ سبزی بخواہد دمید از گِلم
تفرّج کنان در ہوا و ہوس گذشتیم بر خاکِ بسیار کس
کسانیکہ دیگر بغیب اندراند بیایند و بر خاکِ ما بگذرند
دریغا کہ فصلِ جوانی برفت بلہو و لعب زندگانی برفت
دریغا چنان رُوح پرور زمان کہ بگذشت بر ما چو برقِ یمان
ز سودائے آن پوشم و این خورم نپرداختم تا غمِ دین خورم
دریغا کہ مشغولِ باطل شدیم ز حق دُور ماندیم و غافل شدیم

چه خوش گفت با کودک آموزگار — که کاری نکردیم و شد روزگار

گفتار اندر غنیمت شمردنِ قوّتِ جوانی پیش از ضعفِ پیری

جوانا رهِ طاعت امروز گیر — که فردا جوانی نیاید ز پیر
فراغِ دلت هست و نیروی تن — چو میدان فراخست گوئی بزن
من این روز را قدر نشناختم — بدانستم اکنون که در باختم
قضا روزگاری ز من در ربود — که هر روزی از وی شبِ قدر بود
چه کوشش کند پیر خر زیر بار — تو میرو که بر بادپائی سوار
شکسته قدح گر ببندند چست — نیاورد خواهد بهای درست
کنون کوفتادت بغفلت ز دست — طریقی ندارد بجز باز بست
کِه گفتت بجیحون در انداز تن — چو افتاده دست و پائی بزن
بغفلت بدادی ز دست آبِ پاک — چه چاره کنون جز تیمّم بخاک
چو از چابکان در دویدن گرو — نبردی هم افتان و خیزان برو
گر آن بادپایان برفتند تیز — تو بیدست و پای از نشستن بخیز

موعظت و پند

خبرداری از استخوانی قفس — که جانِ تو مرغیست نامش نفس

چو مرغ از قفس رفت و بگسست قید — دگر ره نگردد بسعی تو صید
نگهدار فرصت که عالم دمیست — دمی پیش دانا به از عالمیست
سکندر که بر عالمی حکم داشت — در آن دم که بگذشت و عالم گذاشت
میسر نبودش کز و عالمی — ستانند و مهلت دهندش دمی
برفتند و هر کس درود آنچه کشت — نماند بجز نام نیکو و زشت
چرا دل برین کاروانگه نهیم — که یاران برفتند و ما بر رهیم
پس از ما همین گل دهد بوستان — نشینند با یکدگر دوستان
دل اندر دلارام دنیا مبند — که ننشست با کس که دل برنکند
چو در خاکدان لحد خفت مرد — قیامت بیفشاند از روی گرد
سر از جیب غفلت برآور کنون — که فردا نماند بحسرت نگون
نه چون خواهی آمد بشیراز در — سر و تن بشوئی ز گرد سفر
پس ای خاکسار گنه عنقریب — سفر کرد خواهی بشهر غریب

بران از دو سرچشمهٔ دیده جوی
ور آلایشی داری از خود بشوی

بابِ دہم
در مناجات

بیا تا برآریم دستی ز دل | که نتوان برآورد فردا ز گل
بفصلِ خزان در نبینی درخت | که بی برگ ماند ز سرمای سخت
برآرد تهی دستهای نیاز | ز رحمت نگردد تهی دست باز
مپندار ازین در که هرگز نبست | ق که نومید گردد برآورده دست
همه طاعت آرند و مسکین نیاز | بیا تا بدرگاهِ مسکین نواز
چو شاخِ برهنه برآریم دست | ق که بی برگ ازین بیش نتوان نشست
خداوندگارا نظر کن بجود | که جرم آمد از بندگان در وجود
گناه آید از بندهٔ خاکسار | بامیدِ عفوِ خداوندگار
کریما برزقِ تو پرورده ایم | بانعام و لطفِ تو خو کرده ایم
گدا چون کرم بیند و لطف و ناز | نگردد ز دنبالِ بخشنده باز
چو ما را بدنیا تو کردی عزیز | بعقبی همین چشم داریم نیز
عزیزی و خواری تو بخشی و بس | عزیزِ تو خواری نبیند ز کس
خدایا بعزت که خوارم مکن | بذلِ گنه شرمسارم مکن

مسلط مکن چون منی بر سرم — ز دست تو به گر عقوبت برم
بگیتی بتر زین نباشد بدی — جفا بردن از دست همچون خودی

مرا شرمساری ز روی تو بس — دگر شرمسارم مکن پیش کس
گرم بر سر افتد ز تو سایهٔ — سپهرم بود کمترین پایهٔ
اگر تاج بخشی سر افرازدم — تو بردار تا کس نیندازدم

حکایت

تنم می بلرزد چو یاد آورم — مناجات شوریدهٔ در حرم
که میگفت با حق بزاری بسی — میفگن که دستم نگیرد کسی
بلطفم بخوان یا بران از درم — ندارد بجز آستانت سرم
تو دانی که مسکین و بیچاره ام — فرو مانده با نفس امّاره ام
نمی تازد این نفس سرکش چنان — که عقلش تواند گرفتن عنان
که با نفس و شیطان برآید بزور — نبرد پلنگان نیاید ز مور
بمردان راهت که راهی بده — وزین دشمنانم پناهی بده
خدایا بذات خداوندیت — باوصاف بیمثل و مانندیت
بلبیک حجاج بیت الحرام — بمدفون یثرب علیه السلام
بتکبیر مردان شمشیر زن — که مرد وغا را شمارند زن
بطاعات پیران آراسته — بصدق جوانان نو خاسته

که مارا دران ورطهٔ یک نفس — ز ننگِ دو گفتن بفریاد رس
امید است ازآنان که طاعت کنند — که بی طاعتان را شفاعت کنند
بپاکان کز آلایشم دور دار — وگر زلتی رفت معذور دار
به پیرانِ پشت از عبادت دوتا — ز شرمِ گنه دیده بر پشتِ پا
که چشمم ز روی سعادت مبند — زبانم بوقتِ شهادت مبند
چراغِ یقینم فرا راه دار — ز بد کردنم دست کوتاه دار
بگردان ز نادیدنی دیده‌ام — مده دست بر ناپسندیده‌ام
من آن ذره‌ام در هوای تو نیست — وجود و عدم در ظلامم یکیست
ز خورشیدِ لطفت شعاعی بسم — که جز در شعاعت نه بیند کسم
بدی را نگه کن که بهتر کس است — گدا را ز شاه التفاتی بس است
مرا گر بگیری بانصاف و داد — بنالم که عفوت نه این وعده داد
خدایا بذلت مران از درم — که صورت نه بندد درِ دیگرم
ور از جهل غایب شدم روز چند — کنون کامدم در برویم مبند
چه عذر آرم از ننگِ تردامنی — مگر عجز پیش آورم کای غنی
فقیرم بجرمِ گناهم مگیر — ق — غنی را ترحم بود بر فقیر
چرا باید از ضعفِ حالم گریست — اگر من ضعیفم پناهم قویست

ریپڈ ریڈنگ

عیارِ دانش

سپاسِ ازل و ابد خداوندے را کہ کران تا کران از آشکار و نہان پرتوِ آفتابِ عالمتابِ جمالِ اوست و زبانِ جمیع ذراتِ ہستی و موجوداتِ بلندی و پستی گویا بذکرِ جلالِ او "سنگ و گیا را کہ توبینی خموش۔ غلغلِ شان رفتہ فلک را بگوش" - برگزیدگانِ الٰہی را کہ صدر نشینانِ بارگاہِ آفرینش و پیشروانِ شاہراہِ دانش و بینش اند آفرین باد کہ در بارگاہِ کبریا دفترِ دانائیِ خود را بآبِ نسیان شُستہ خط بنادانی سپردند و ورقِ سخن پردازی گردانیدہ زبانِ بیزبانی کشادند۔

مثنوی

درین بُستان زبان باید درو کرد　　خموشی را بحیرت پیش رو کرد

زبان حرفش نیارد در شمارہ　　سخن برتر بود زین گوشت پارہ

بحرفش گرچہ یکچندے فرو رفت　　قلم را سُرمہ آخر در گلو رفت

بر دانش پذیرانِ نکتہ رس و روشن‌ضمیرانِ صبح نفس پوشیدہ نماند کہ درزمانِ پیشین حکیم بیدپائے برہمن بفرمودۂ رائے دابشلیمِ ہندی کہ فرمانروائی بعضے از ولایاتِ ہندوستان داشت کتابِ **کلیلہ و دمنہ** کہ بزبانِ ہندی **کرتک دمنک** گویند تصنیف کردہ بود و چون نظرِ دوربینِ **رائے دابشلیم** دریافتہ بود کہ دلہا را ہمہ وقت بشنیدنِ سخنانِ حکمت میل نمی‌باشد و طبیعتہا بافسانہ شنیدن توجہِ تمام دارد از دانائے مذکور خواستہ بود کہ پندِ دانایانِ پیشین کہ بہتر از وے دانش سنجیدہ باشد لباسِ افسانہ پوشانیدہ از زبانِ بے زبانان ادا نماید تا از غرض پاک شدہ در ہمہ اوقات چہ در زمانِ خوشحالی و چہ در ہنگامِ بے پروائی از خواندنِ این کتاب سیری بہم نرسد و ملالے نشود۔

الحق این کتاب یادگاریست بادشاہانِ بزرگ را در قواعدِ جہانداری و فہرستے است جہانبانانِ والا را در ضابطہائے مردم شناسی و رعیت پروری۔ بہارِ عارضِ حُسنش دل و جان تازہ میدارد۔ برنگ اصحابِ صورت را ببُوار بابِ معنی را۔ و بادشاہانِ ہندوستان این پند نامۂ دانش را از نظرِ نااہلان پوشیدہ داشتہ ہموارہ در امورِ مُلکی و مالی دستور العملِ خود میدانستند و فرمانروایانِ اطرافِ عالم آوازۂ

این را شنیده جویاے آن میوه ند و حکایت میکنند که یکے از برهمنان هندوستان را پرسیدند که از یونان زمین مشهور است که بجانبِ هندوستان کوهها باشد که در آنجا دارو هاروید که مُرده بدان زنده شود۔ این سخن راست است ورِوش بدست آوردنِ آن چونست؟ برہمن گفت این سخن راست است لیکن رمز دانایانِ پیشینِ ماست چه از کوهها دانایان خواسته اند واز دارو ها سخنانِ حکمت واز مُرده نادانان که بوسیلهٔ دانستها بزندگانی جاوید میرسند واین سخنان را دانایانِ هند فراهم آورده کتابے ساخته اند که نامِ او **کلیله ودمنه** است و در خزائنِ پادشاهان میباشد۔ از انجا بدست توان آورد امّا بسعیِ بسیار تا آنکه **نوشیروان** را شوقے تمام بدیدنِ این کتابِ شریف پدید آمد وبرزویه طبیب را که بدانش وتدبیر یگانهٔ روزگار بود بهندوستان فرستاد وحکیمِ مذکور بهند آمد و مدّتے مدید در بهم رسانیدنِ این کتاب انواعِ حیله ها و وسیله ها برانگیخته این کتاب را از زبانِ هندی به پهلوی درآورده تحفهٔ مجلسِ عالیِ نوشیروان ساخت و بوسیلهٔ این خدمت شرفِ تحسین واحسان یافته کامیاب شد و نوشیروان از مطالعهٔ آن خوشدل وشگفته خاطر شده مدارِ مهمّاتِ مُلکی و مالی را بر ضابطهاے این کتاب نهاد۔

ابوالمعالی نصراللّٰه مستوفی مترجم کلیله ودمنه از ابنِ مقفع

روایت میکند کہ بادشاہِ عادل نوشیروان کہ از شعاعِ عقل و نورِ عدل نصیبے تمام داشت و ہمت در پیدا کردنِ سروبنِ ہر علمے صرف میکرد شنید کہ در خزائنِ رایانِ ہندوستان کتابیست کہ حکما بزبانِ بیزبانان وضع کردہ اند وحکمت را بلباسِ ظرافت در آوردہ۔ بادشاہان را در آدابِ ملکرانی کارنامہ ایست۔ **نوشیروان** را شوقے در دل پدید آمد۔ بکاردانانِ ولایت فرمود کہ دانشورے باید طلبید کہ زبانِ فارسی و ہندی داند وچستیِ طبیعت ودرستیِ زبان آراستہ باشد۔ زمانے دراز جست وجوے کردند۔ **برزویہ** نام جوانے یافتند کہ بغایت ذوفنون بود وادراکِ بلند داشت وازفضائلِ دیگر در طب شہرتے تمام یافتہ بود۔ پیشِ **نوشیروان** حاضر ساختند۔ فرمود کہ ترا بعد از چندین تگاپو یافتہ ام و بکارے بزرگ می فرستم چہ احوالِ دانش وبینشِ تو معلوم شدہ و شوق بر طلبِ علم وکسبِ ہنر داری۔ میگویند کہ در ہندوستان چنین نادر کتابیست کہ بادشاہانِ آنجا بدستورِ آن حکمرانی میکنند۔ میخواہم کہ بدین دیار نقل افتد۔ باید کہ آن دانشور کمرِ عزیمت بسیرِ آن ولایت ببندد و بہر گونہ کوششے کہ تواند آن کتاب را با کتابہاے دیگر کہ رقم زدۂ کلکِ حکمت باشد بدست آوردہ ارمغانے سازد۔

برزویہ سعادتِ خود دانستہ قبولِ این خدمت کرد وبساعتِ سعید

روان شد۔ پنجاہ همیانِ زر کہ در ہر یکے دہ ہزار دینار بُود ہمراہِ او دادند وسرانِ لشکر و بزرگانِ مُلک برسانیدن رفتند و بزرویہ بانشاطِ تمام قدم درراہ نہادو بعد از چندین سرگذشت بہندوستان رسید وگردِ درگاہِ بادشاہی برآمد و بہ مجلسِ دانشمندان وکاردانان میگشت و از حالِ نزدیکان راے ودانایانِ مُلک پُرسید و بہر یکے فرامینمود کہ براے طلبِ علم غُربت اختیار کردہ ام و بشاگردی آمدہ ام۔ اگرچہ از ہر علم بہرہ داشت خود را نادان ساختہ ظاہر میشد و دوستان و رفیقان میگرفت و ہر یکے را می آزمود تا آنکہ یکے را اختیار کرد کہ در دانش ممتاز بُود و شناخت کہ اگر کلیدِ این رازِ بدستِ او دہد ہر آئینہ قفلِ مقصود بکشاید۔ قواعدِ دوستی براو اُستوار کردہ روزے گفت اَے برادرِ گرامی مقصودِ گرامیِ خود تا غایت از تو پوشیدہ داشتہ ام و دانا را اشارتے کافیست۔

برہمنِ کاردان گفت کہ ہمچنین است کہ تو اگرچہ مقصود پنہان داشتۂ امّا من دریافتہ ام۔ چون خود درِ سخن باز کردی مُرادِ تو باز گویم۔ ظاہر است کہ تو آمدۂ کہ خزائنِ اسرارِ حکمت را از ولایتِ ما ببری و بادشاہِ خود را بگنجِ حکمت توانگر دل سازی و بناے کار بر فریب نہادہ بودی و من حیرانِ کارِ تو بُودم و انتظار می بُردم کہ مگر درمیانِ سخنان حرفیکہ از مقصود یاد دہد از تو سر زند۔ ہرگز اتفاق نیفتاد و ازین ہشیاری و بیداردلی

تو اعتقادِ من بتو افزود کہ کسے در حینِ غربت با قوے بسر برد کہ یاور را شناسد و نہ او بر عادت و اخلاقِ ایشان وقوفے دارد و چندین احتیاط و نگاہ داشت نماید۔ مردمِ دانا را ہشت خصلت توان شناخت اوّل بُردباری۔ دُوُم خویشتن شناسی و نگاہداشتنِ اندازۂ خود۔ سوم فرمانبرداریِ بادشاہان وطلبِ رضاے ایشان۔ چہارم شناختنِ جاے راز کردن ودانستنِ آنکہ محرمِ اسرار کہ تواند بُود۔ پنجم پنہان داشتنِ رازِ خود ورازِ دیگران و دریں مبالغہ نمودن۔ ششم بر درگاہِ سلطان ولہاے اربابِ دولت بسخنِ نیکو بدست آوردن۔ ہفتم بر زبانِ خویش قادر بُودن وسخن بقدرِ حاجت گفتن۔ ہشتم درمجلس خاموش بُودن واز اظہارِ چیزے کہ نپرسند یا بہ پشیمانی کشد پرہیز نمودن۔ ہرکہ این صفات دارد بر حاجتِ خود فیروز شود واین معانی در تو جمع است لیکن معلوم است کہ دوستیِ تو با من غرض آلودہ بود اما کسیکہ چندین صفت داشتہ باشد اگر رضا جوئیِ او نکنند از خرد دُور است۔ ہرچند ازین آرزوہا اسے تمام بر من زور کردہ کہ کارے خطرناک رو نمودہ مبادا بہ رائے ہند رسانند وسر دریں کار نہم۔

برزویہ چون دید کہ بسواد خوانیِ پیشانیِ سرِ پوشیدۂ اوراو دریافتہ است سر در پیش افگندہ گفت کہ من اعتماد بر بزرگی ودانائی وغریب پرستیِ تو کردہ این راز را درمیان آوردہ بُودم تو خود بیک اشارت بر ہمگیِ اسرارِ خاطرم

واقف شدی و مرا از شرحِ آن بے نیاز گردانیدی۔ اُمیدِ من از دوستیِ تو ہمین بُود و خردمند اگر بقلعہ پناہ بَرد یا بجاے اُستوار التجا آورد از بلا ایمن خواہد بُود۔

برہمن گفت آرے راست میگوئی۔ ہیچ چیزے نزد خردمندان از دوستی برتر نیست۔ اگر در محبّت جان و مال رود ہنوز کم است امّا نگاہداشتِ رازِ دوستی اصلِ کار است۔

بزرویہ گفت راست میفرمائی امّا میدانی کہ من غریبم و محرمے دیگر ندارم و اعتماد بر کرمِ تو کردم و اُمید وارم کہ از نیک نہادیے کہ داری مرا باین آرزو برسانی و میدانی کہ فاش کردنِ این راز از من ممکن نیست لیکن تو از آشنایان و نزدیکانِ خود می اندیشی کہ اگر اطّلاع یابند ترا بخشمِ سلطان در اندازند۔

برہمن طرزِ سخنِ بزرویہ را پسندید و پنہانی آن کتاب را با کتابہاے دیگر باو سپرد۔

بزرویہ باہراسِ تمام سرگرمِ نوشتنِ آن شد و ازین کتاب و کتابہاے دیگر نقلے گرفت و معتمدے نزدیکِ نوشیروان فرستاد و از صورتِ حال و نویدِ مقصود آگاہ ساخت۔ نوشیروان ازین مُژدۂ مُراد شادمان شد و خواست کہ زود تر رسد۔ ہمان روز فرمان فرستاد

باین مضمون کہ در آمدن و آوردنِ مقصود اہتمام باید نمود و قوی دل
و فراخ اُمید روے بدرگاہِ ما باید نہاد و آن کتاب را عزیز باید داشت
کہ خاطر بآن نگرانست و تدبیرِ بیرون آوردن بمشورتِ عقل نماید کہ
خداے تعالیٰ بندگانِ عاقل را دوست دارد و نگاہبانیِ ایشان کند۔
و فرمانرا مُہر کردہ بقاصد سپردند و تاکید نمودند کہ از شاہراہ یکسو شدہ
بشتابد تا از دستِ دشمنان ایمن ماند۔

چون فرمان بہ برزویہ رسید قدم در راہ نہاد۔ چون بسرحدِ ولایتِ
نوشیروان رسید خبر کردند۔ حاجبانِ درگاہ را باستقبالِ او فرستاد خاصان
و بعزتے ہر چہ تمامتر آوردند۔

برزویہ زمین بوس و بندگی بجا آوردہ بنوازشہاے بادشاہی بادشاہانہ
سرفراز شد۔

نوشیروان فرمود کہ خدمتے شایستہ بجا آوردہٗ۔ آفرین بر تو باد۔
چون از گردِ راہ رسیدہ بُود و رنجِ سفر کشیدہ فرمود کہ تا یک ہفتہ آسایش کند
و بعد ازان بدرگاہ حاضر گردد۔ روزِ ہفتم مجلسے عالی ساخت و دانایانِ
ولایت را طلبیدہ برزویہ را بخواند و اشارت فرمود کہ مضمونِ این کتاب
بگوشِ حاضرانِ مجلس گذراند۔ چون بخواند ہمگنان حیران شدند و بر پروردگار
کہ اینچنین دولتے کرامت فرمود شکرہا بجا آوردند و برزویہ را آفرینہا گفتند۔

نوشیروان حکم کرد کہ درہاے خزائن بکشایند و بزرویہ را امر فرمود و سوگند داد کہ بے ملاحظہ باید درآید و چندانکہ مُراد باشد از زر و جواہر بردارد۔

بزرویہ سر بر زمین نہاد و روے بر خاک مالید و گفت کہ عنایتِ بادشاہی مرا از مال بے نیاز ساختہ است امّا چون سوگند درمیانست خلعتے از جامہ خانۂ خاص میگیرم و آنگاہ بر زبان راند کہ اگر من درین خدمت محنتے کشیدم و در اُمید و بیم روزگار گذرانده‌ام و عمر بر اُمیدِ رضاے بادشاہی گذشت بدستِ بندگانِ اخلاص و کوشش است و کشایشِ کار بیاریِ بخت و اقبالِ بادشاہ است۔ لیکن حاجتے دارم کہ نزدیکِ لطفہاے بادشاہی قدرے ندارد اگر آن حاجت روا گردد مرا بزرگیِ ظاہر و باطن بہم پیوستہ باشد۔

نوشیروان فرمود کہ ہر حاجتے کہ ازان بزرگتر نباشد بخواہ کہ بدرگاہِ ما مقبول است۔

بزرویہ بعرض رسانید کہ اگر بزرجمہر را کہ بترتیب دادنِ این ترجمہ مامور شدہ است حکم شود کہ درین کتاب بابے جدا از احوالِ من نویسد و دران باب از صناعت و نسبت و مذہبِ من درج کند و آن باب را محلے کہ راے گیتی نماے بادشاہ خواہد

تعیّن فرماید تا این شرفِ بندہ در روزگار باقی ماند و آوازۂ نیکنامیِ بادشاہ ہمہ جا برسد۔

نوشیروان و حاضرانِ مجلس تعجب نمودند و برہمتِ بلند وعقلِ کاملِ برزویہ تحسین کردند و باتّفاق گفتند کہ اورا این مرتبہ ہست ۔ آنگاہ نوشیروان بزرجمہر را طلبیدہ فرمود کہ پایۂ اخلاص و خدمتِ برزویہ دانستۂ و میدانی کہ چہ خطرہا در کارِ ماگذرانیدہ ۔ تو استیم کہ از زر و جواہر باو چندان انعام کنیم کہ آرزوئے در دلِ او نماند ۔ از ہمتے کہ داشت قبول نکرد والتماس نمود کہ درین کتاب بنامِ او بابے جُدا نوشتہ شود کہ تمامیِ احوالِ او از ولادت تا این ساعت کہ دولتِ ملازمتِ ما را دریافتہ است نگاہ داشتہ آید ۔ ما این آرزوے اورا درجۂ قبول دادیم۔ باید کہ این باب را بخوشترین وجہے نوشتہ دراوّل کتاب درج کند۔

برزویہ سجدۂ شکر بجا آورد و دعاے دولت برزبان راند۔ بزرجمہر این باب را بترتیبِ لائق نوشتہ در روز بارِ عام بحضورِ برزویہ و تمامیِ اہلِ مملکت خواند۔ جمیع اہلِ دانش بر کلامِ بزرجمہر آفرین گفتند و **نوشیروان** صلۂ گران عنایت فرمود۔

برزویہ زمین بوس کردہ شکرِ عنایتہاے **نوشیروان** بجا آورد و گفت ایزد تعالیٰ بادشاہ را ہمیشہ دوستکام دارد کہ بتوجۂ عالیِ اومن

مسکین این خدمت بجا آوردم وبراہِ رضاے اورفتہ باین آبروسیم۔ وچون این کتاب را بخوانند وبشناسند کہ فرمانبرداری پادشاہان بہترینِ عبادتہاست وشریعت آنکس تواند بود کہ خسروانِ روزگار اورا منظورِ نظرِ عنایت گردانند ودراقرانِ خود امتیاز بخشند۔

غریب

الغرض حکماے فارس این کتابِ عجیب را نقلہا برگرفتند ودر نگاہداشتِ آن ازچشمِ اغیار مبالغۂ تمام تر مینمودند وبعد از زمانِ نوشیروان دسائرِ ملوکِ عجم نیز در تعظیم ودر پنہان داشتنِ این کتابِ بدیع سعی مینمودند تا آنکہ نوبتِ خلافت بہ ابوجعفر منصور دوانقی کہ خلیفۂ دوم عبّاسیان است رسید۔ خلیفہ بسعیِ تمام نسخۂ کلیلہ ودمنہ راکہ بزبانِ پہلوی ترتیب یافتہ بود بدست آوردہ امام ابوالحسن عبداللہ ابنِ مقفع را کہ سرآمدِ سخنورانِ عہد بود فرمود کہ آن کتاب را از پہلوی بعربی ترجمہ کرد۔ ووائم درپیشِ نظر داشتہ بناے کارخانۂ سلطنت راموافقِ آن مینمود تا آنکہ ابوالحسن نصر بن احمد سامانی فرمود کہ از زبانِ عربی بزبانِ فارسی آوردند ورودکی بفرمودۂ سلطان محمود غازی اورا دررشتۂ نظم کشید وبارِ دیگر باشارتِ بہرام شاہ بن سلطان مسعود کہ از اولادِ سلطان محمود غازی غزنویست نسخۂ عربیِ کلیلہ ودمنہ کہ ابن مقفع فراہم آوردہ بود ابوالمعالی نصراللہ مستوفی ترجمہ نمودہ وکلیلہ ودمنہ کہ الحال مشہور است

آنست و چون این کتاب اشعارِ عربی و لغاتِ مشکل داشت مولانا حُسین واعظ باشارت امیر شیخ احمد سُہیلی کہ مُہردارِ سلطانِ کامگار سلطان حُسین میرزا بُود آن کتاب را روشن ترازان ترتیب داده انوارِ سُہیلی نام نہاد۔

و چون نظرِ کیمیا اثرِ جہانبانی۔ خلیفۃ الزّمانی۔ گوہرِ تاجِ بادشاہان۔ قبلہ گاہِ خدا آگاہان۔ چراغِ شبستانِ عالَم۔ فروغِ دُودمانِ آدم۔ دالاشان۔ مسندنشین۔ نُصرت قران۔ عدالت قرین۔ خاتمِ نگینِ دولت و فرمانروائی۔ جوہرِ شمشیرِ کشورکشائی۔ عنوانِ مثالِ بیمثالی۔ طغراطرازِ منشورِ ذوالجلالی۔ پردہ برانداز اسرارِ غیبی۔ چہرہ کشاے صورتِ لاریبی۔ محرمِ خلوتخانۂ شہود۔ بندۂ یگانۂ معبود۔ باریک بینِ دقائقِ موشگافی۔ صاحبِ عیارِ جواہرِ صرّافی۔ نقشبندِ بدائعِ خیال۔ عقدہ کشاے براقعِ جمال۔ رنگ آمیزِ ایوانِ معانی۔ بزم افروزِ جہانِ نکتہ دانی۔ مجموعۂ نقشبندانِ فہم و خرد۔ کارنامۂ صنعت گرانِ ازل و ابد۔ ناظمِ آدابِ شہنشاہی۔ قاسمِ ارزاقِ بندگانِ الٰہی۔ ضامنِ ودائعِ آمال و امانی۔ گرہ کشاے کشورِ خردمندی۔ کلید دارِ خزائنِ خداوندی۔ آرام دِہِ عرصۂ زمین و زمان۔ انتظام بخشِ عالَمِ کون و مکان۔ سلطانِ عادِل۔ برہانِ کامل۔ دلیلِ قاطعِ خدادانی۔ حُجّتِ واضحِ رحمتِ رحمانی۔ قافلہ سالارِ راہِ حقیقی و مجازی۔

ابوالفتح جلال الدین اکبر بادشاہِ غازی کہ سایۂ سلطنت وخلافت درظلِّ لواے عدالت ورافتِ او بر مفارقِ ثابت قدمانِ درگاہِ سعادت وگرمروانِ شاہراہِ ارادت مبسوط وممدود باد برین کتاب اُفتاد استحسان بندیِ سخن وافسانہ سازیِ پندہاے کہن بسعادتِ قبول وتحسینِ گرامی شد۔ درہمان ہنگام بندۂ درگاہ ابوالفضل بن مبارک کہ خاکِ سجدۂ اخلاص برتارک دارد مامور شد کہ اگرچہ انوارِ سہیلی بہ نسبتِ کلیلہ ودمنہ بزبانِ اہلِ روزگار مشہور است امّا ہنوز از عباراتِ عرب واستعاراتِ عجم خالی نیست باید کہ بعضِ لغات انداختہ دُور از نقشہاے سخن پرداختہ بعبارتے واضح بہمان ترتیب نگاشتہ آید تا فائدۂ آن عام شود ومقصود تمام گردد۔ عجب

بنابرحکمِ بادشاہی کہ ترجمانِ فرمانِ الٰہی است کتابِ مذکور را بدستورِ انوارِ سہیلی ترتیب دادہ آمد لیکن دو باب کہ مولانا حُسَین واعظ از کلیلہ ودمنۂ مشہور انداختہ بود درین کتاب آوردہ شد چہ آن دو باب اگرچہ دراصلِ این قصّہ دخل ندارد اما بس سخنانِ بلندِ حق پسند ازین دو باب خاطر نشانِ خردمندان میشود وقطعِ نظر ازآنکہ سخنانِ خدا بینی درآنہا مذکور است وچون برزویہ حکیم از تگاپوے بسیار این پند نامۂ نامی را بہم رسانیدہ بزبانِ پہلوی ترجمہ نمودہ است حقِ عظیم دارد۔ خصوصاً کہ مزدوریِ این خدمت را

ذکرِ این باب داشتہ باشد۔ بزرجمہر را نیز در فراہم آوردنِ این کتاب حقِ بزرگ است انداختنِ آن دو باب از آئینِ حق گذاری نبود۔

فہرستِ ابواب ومضامین

بابِ یازدہم در بخشیدنِ گناہان کہ خوشترین صفت است بادشاہان را۔

بابِ دوازدہم در پاداشِ کارہا۔

بابِ سیزدہم در ضررِ افزون طلبیدن و از کارہائے خود باز آمدن۔

بابِ چہاردہم در بزرگیِ دانش و گرانباری و آہستگی در کارہا خصوصاً بادشاہان را۔

بابِ پانزدہم در پرہیز نمودنِ بادشاہان از سختانِ بیوفایان و بداندیشان۔

بابِ شانزدہم در التفات نانمودن بر گردشِ روزگار۔

پوشیدہ نماند کہ ابوالمعالی نصراللہ مستوفی در کلیلہ و دمنہ می آرد کہ کتابِ کلیلہ و دمنہ را کہ بزرجمہر حکیم بزبانِ پہلوی ترتیب دادہ است شانزدہ باب است۔ دہ اصلِ کتابِ کرتک دمنک کہ ہندیست و شش باب را برائے زیادتیِ فائدہ بزرجمہر لاحق ساختہ است۔ چہار بابِ آخرِ کتاب کہ از زبانِ برہمن در سوالِ رائے افزودہ است بر ہمان نمط آوردہ شد و دو بابِ دیگر کہ باوّل کتاب ملائم بود و در آنجا ذکر یافتہ بہمان اسلوب درین کتاب مذکور ساختہ شد۔ اُمید کہ منظورِ نظرِ بادشاہِ زمان گردد و فوائدِ آن بخواص و عوام رسد۔

رباعی

اُمّید کہ این نامہ گرامی گردد پیرایۂ بزمِ شادکامی گردد

از یمنِ توجّہِ شہنشاہِ زمان نامے یابد چنانکہ نامی گردد

بابِ اوّل

در بعضے از سخنانِ بزرجمہرِ حکیم کہ باین کتاب مناسبتے دارد

باید دانست کہ کتابِ کلیلہ و دمنہ فراہم آوردۂ دانشورانِ ہندوستان است در انواعِ حکمت و آدابِ پند و نصیحت و مثلہاے لائقِ مقام و ہمیشہ دانایانِ عالم از یونانی و فارسی و ہندی و غیرِ آن میکوشیدہ اند کہ کتابے سازند در آدابِ سلطنت و قواعدِ جہانبانی تا آنکہ دانشورانِ ہند را چنین نقشے تازہ صورت بست کہ سخنانِ بلند را از زبانِ بیزبانان فراہم آوردند و فائدۂ چند منظور داشتند۔ از انجملہ سخن را دستگاہے پدید آمد تا در ہر باب کہ سر کردند خاطر خواہ بپایان رسانیدند و پند و حکمت را ببازی و ہزل آمیختند تا دانایان از حکایاتِ حکمت آمیز فائدہ بردارند و نادانان بطریقِ افسانہ فرا گیرند و باین وسیلہ سرمایۂ دولت بدست آورند و خُردسالان کہ در مقامِ تحصیلِ عِلم اند از کمالِ علم و پند بگیرند و یاد گرفتن بر ایشان گران نیاید و چون بزرگ شوند و بعقل و تجربہ رسند و در انچہ یاد گرفتہ اند اندیشہ نمایند صحیفۂ دل را پُر فائدہ یابند

و بگنجِ شایگانِ خردمندی رسد و مثالِ این چنانست که چون شخصے از خردی که سرمایۂ بیحز دیست بدرگاهِ تمیز که پیرایۂ هر چیز است رسد بر سرِ گنجے اُفتد که پدر برائے او نهاده باشد و بآن توانگر شود و در باقی عُمر از تردّدِ زندگانی فارغ باشد۔

خوانندۂ این کتاب باید که غرضِ تصنیفِ این کتاب بشناسد و اگر این معنی برو پوشیده ماند فائده ازو گرفتن دشوار باشد. واز شرطها که طالبِ این کتاب را باید درست خواندن است و بعد ازان در معنیٰ تامّل نمودن چه خط کالبدِ معنیٰ است ۔ هرگاه آنرا نیک ندانست در یافتنِ معنی صورت نخواهد بست۔ و همّت بران نه بندد که زودتر بآخر رسد بلکه مقصودِ آنرا بآهستگی در خاطر جا دهد که اگر نه چنین کند همچنان باشد که آن مرد که در بیابان گنجے یافت و با خود گفت که اگر تمام گنج بُردن بعهدۂ خود گیرم عُمرے درین صرف شود و اندک چیزے بُرده شود۔ بهتر آنکه مزدورے چند بگیرم و ستورے چند کرایه کنم و جُمله بیکبار بخانه برم و چون آنچه اندیشیده بود بجا آورد کرایه کشانِ ناآشنا و ناآزموده را بے فکر و اندیشۂ عاقبت بابارهائے زر پیش از خود گسیل کرد تا بروے تُهمت ننهند۔ کرایه کشان را از بخانۂ خود بُردن بمصلحت نزدیکتر نمود۔

چون آن مردِ بے فکر بخانه رسید در دستِ خویش ازان گنج جز حیرت

وپشیمانی ندید وبحقیقت باید دانست که فائدهٔ کتاب در فهمیدن است
نه دریاد گرفتن و هرکه نادانسته درکارے آغاز نماید همچنان باشد که
مردے میخواست که فارسی گوید - دوستے فاضل تحفهٔ زرین داشت -
گفت از زبانِ فارسی چیزے بجهتِ من بنویس - چون نوشت بخانه بُرد
وگاه گاه دران میدید - گمان بُرد که اورا کمالِ فصاحت حاصل شد -
یکبار در مجلسے فارسیِ غلط میگفت - یکے بر غلط گفتن اورا آگاه ساخت -
بخندید وگفت گو بر زبانِ من خطا رود تحفهٔ زرین درخانهٔ من است -

پس بهمه وجوه بر مردم واجب است که در کسبِ دانش کوشند (از فهمیدن)
وفهمیدن را معتبر دارند که طلبِ دانش واندیشیدنِ عاقبتِ کار از
مهماتِ ضروری است وآدمی را از دانش وکردارِ نیک چاره نیست -
نورِ بصیرت دل را روشن کند ودارُوے تجربه مرد را از هلاکتِ نادانی
برهاند وادب آدمی را عُمرِ جاوید دهد ودانستنِ کردارهاے نیک خوبی
افزاید ومیوهٔ درختِ دانش نیکوکاری وکم آزاری است وهرکه میداند
وموافقِ آن نمیکند بآن کسے میماند که خطرِ راه می شناسد وبهمان راه
میرود تا بغارت وکُشتن مبتلا شود ویا همچو بیمارےست که ضررِ خوردنیها میداند
وهمچنان میخورد تا هلاک شود -

هر آئینه هرکه زشتیِ چیزے بشناسد وخود را دران افگند نشانهٔ تیرِ ملامت

خرد گردد۔ چنانکہ دو مرد در چاہے افتند۔ یکے بینا و دیگرے نا بینا۔ اگرچہ در ہلاک ہر دو شریک اند امّا عذرِ نا بینا نزدِ اہلِ خرد مقبول باشد وفائدۂ فراہم آوردنِ دانش بہم رسانیدنِ شرافتِ ذاتِ خود است کہ بوسیلۂ دانش تحصیلِ رضاے الٰہی نماید وچون خود بخرد آراستہ شد در افزون ساختنِ خردمندیِ دیگران کوشش نماید کہ اگر بیش از اصلاحِ خود باصلاحِ دیگران مقیّد شود و در حقِ خود غفلت ورزد چون چشمۂ باشد کہ از آب او ہمگنان را نفع حاصل شود او از ان بیخبر یا مثلِ طبیبِ بیمارے باشد کہ بعلاجِ دیگران مشغول شود یا مانندِ کورے باشد کہ رہنمائیِ دیگران نماید۔ باید کہ آدمی زاد از دو چیز خود را اولاً بہرہ مند سازد پس بر دیگران ایثار کند۔ یکے دانش و دیگر مال۔ اوّل در تہذیبِ اخلاقِ خود باید کوشید آنگاہ دیگران را بران باعث شد۔ اوّل فقرِ خود را دُور کند و بعد از ان در دُور کردنِ فقرِ دیگران کوشش نماید و اگر نادانے این معنی را ہزل داند بکورے ماند کہ کارِ چشم را سرریش کند و دانا باید کہ در آغازِ کار انجام را بہ بیتِ چشم دارد وپیش از انکہ قدم در راہ نہد مقصد معین کند و اگر کار بحیرت کشد و بہ پشیمانی انجامد لائقِ بحالِ خردمندان آنکہ عاقبت اندیشی را بر طلبِ مال مقدم دارند و ہر کہ توجہِ او بدُنیا کمتر حسرتِ او بوقتِ جدا شدنِ آن کمتر و نیز ہر کہ فکرِ بہم رسانیدنِ رضاے الٰہی نماید مُراد ہاے دُنیاوی

نیز بیاید و حیاتِ جاودانی بدست آید و آنکه همّتِ او برطلبِ دُنیا باشد
وبس زندگانی بروَے وبال بُوَد وکوششِ مَردُم در سه مُراد ستوده است۔
بهم رسانیدنِ اسبابِ زندگی ونیکو معاملگی بمردم وساختنِ توشۂ راهِ مرگ۔
وپسندیده ترینِ کارها پرهیزگاریست ازآنچه عقلِ دُور اندیش نفرماید وکسبِ
مال از وجهِ حلال۔ وهرچند درهیچ حال از رحمتِ آفریدگار وموافقتِ
روزگار نومید نشاید بود امّا کوشش فروگذاشتن واعتمادِ کُلّی بران کردن
از خرد دُور نیست چه اسباب دادن رُخصتِ تکاپوکردن است وانواعِ سعادات
یکسے نزدیکتر بُود که درکارهاے خرد ثابت قدم باشد ودرکسبِ جدّ وجهد
لازم بشمرد۔ واگر اتفاقاً کاهلے بدرجۂ رسد یا غافلے وبیخردے مرتبۂ یابد
بدان التفات ننماید وپیرویِ او نکند که بخت بلند ودولتمند کسے تواند بود
که پیرویِ صاحب اقبالانِ دانا واجب داند تا هیچ وقت از مقامِ توکُّل
دُور نماند واز فضیلتِ کوشش بے بهره نگردد ونیکوتر آنکه سیرتهاے
گذشتگان را پیشواے خود سازد وتجربهاے متقدّمان را نمودارِ کارهاے
خودگرداند واگر درهرباب تجربۂ خود را معتبر دارد تا آنکه عُمر وفاکند عمر در محنت
گذارد واگرچه گفته اند هر زمانے را سودیست لیکن از روے قیاس آن
نیکوتر که زمانِ دیگران دیده باشد وسود از تجربۂ ایشان برداشته۔
چه اگر ازین راه عدد ل آفتد هر روز مکروهے باید دید وچون در تجربهٔ یقینے

وشباتے حاصل آید ہنگامِ رحلت باشد و ہرکہ این پند ہا فروگذاشت کند از استقامت زندگانی محروم ماند و بچندین اُمورِ ناخوش موصوف شود۔ ضائع گردانیدنِ فرصت و کاہلی در وقتِ حاجت و راست پنداشتنِ چیزیکہ احتمال براستی و دروغ داشتہ باشد و قیاس کردنِ آن بر سخنانِ نامعقول و قبول کردنِ آن برائے خود بے مشورت و التفات نمودن بگفتۂ سخن چین و رنجانیدنِ ملازمان و تابعان بقولِ صاحب عرضانِ فتنہ انگیز و ردّ کردنِ کردارِ نیک و سخنِ درست از گمنامان و رفتن در پیروی ہوا و روگردانیدن از عرصۂ یقین و فرود آمدن در جاہائے شک و گمان۔ و ہرگاہ حوادثِ عالم دانا را فروگیرد باید کہ در پناہِ راستی رود و بر خطا ثابت قدم نماند و آنرا اثباتِ عزم و حُسنِ عہد نام نکند کہ ہرکہ بے راہبر در راہے نادانستہ رود از راہِ راست دُور اُفتد و ہرچند بیش رود گمراہ تر شود۔ و اگر خار در چشمِ دلبرِ بیباک اُفتد و در برون آوردنِ آن غفلت ورزد و آنرا خوار دارد و بر سرِ چشم مالد بیشک کور گردد۔ و بر خردمند واجب است کہ تقضاہائے آسمانی رضا دہد و بدان بگرود و مآل و دُور اندیشی از دست ندہد و کاریکہ بر خویشتن نہ پسند و در حقِ دیگران روا ندارد کہ ہر کردارے را پاداشتے است و چون وقت فرا رسد ہر آئینہ دیدنی باشد و خوانندگانِ این کتاب را باید کہ ہمت را در فہمِ معانی بگمارند و روشِ فائدہ گرفتن از معانیِ کتاب

دریابند تا از دیگر کتابہا و تجربہاے بے نیاز شوند و ہمچو کسے نباشند کہ
مشت در تاریکی انداز د و سنگ از پسِ ایوان۔ و آنگاہ کہ مقصود نیک دیوار
فہمیدہ باشند بنائے کارہاے خویش و تدبیرِ زیست با مردم و انجامِ کار
بران نہند تا جمالِ مقصود از آئینۂ اُمید روے نماید و بدوامِ مُراد مشرف
گردند۔ شوند

بابِ دُوم

در احوالِ برزویہ طبیب

چنین گوید برزویہ طبیب پیشواے طبیبانِ فارس کہ پدرِ من از
لشکریان و مادرِ من از خاندانِ عُلماے زردُشت است۔ اوّل نعمتے کہ
ایزد تعالیٰ بمن عنایت کرد دوستیِ مادر و پدر بُود و مہربانیِ ایشان
بر حالِ من۔ چنان کہ از برادرانِ دیگر امتیاز یافتم و بزیادتیِ تربیت مخصوص گشتم۔

چون سالِ عمرِ من بہفت رسید مرا برخواندنِ علمِ طب مائل
ساختند و چندانکہ اندک وقوفے حاصل شد زیادہ بزرگیِ این علم
شناختم و برغبتے صادق می آموختم و کوششِ تمام می نمودم تا دران شہرت
گرفتم و در مقامِ علاج کردنِ بیماران آمدم۔ آنگاہ نفسِ خویش را درحرفتِ

طبابت کہ نزدیکِ ہمہ خردمندان درہمہ دینہا ستودہ است میانِ چہار کار کہ تگاپوے اہلِ عالَم ازان نتواند گذشت مخیر ساختم۔ فراہم آوردنِ مال یا بلندیہاے ظاہری بسر بُردن یا درمیانِ مَردُم از خود یادگارے گذاشتن و خود را پیشِ خلق خوب وانمودن یا نظر از خلق پوشیدہ رضاے خالق بدست آوردن کہ اے نفس این طبابت را وسیلۂ یکے از چہار کار بساز لیکن چون نفسِ من در کُتبِ طبِ پیشین دانستہ بود کہ بہترینِ طبیبان آنست کہ معالجۂ او بجہتِ تحصیلِ رضاے الٰہی باشد کہ بدوامِ این سیرت نصیبِ دُنیا بُردہ کمالِ خود بیابد و رضاے الٰہی ذخیرۂ او گردد چنانچہ غرضِ کشاورز از کشت وکار برآمدنِ دانہ باشد کہ قُوتِ اوست امّا کاہ کہ علفِ ستوران است خود بطُفیلِ آن حاصل شود۔

الغرض نفسِ من درین کار بر تقسیمِ چہارم اقبالِ تمام کرد۔ چنانکہ ہرجا از بیمارے نشان یافتم کہ درو اُمیدِ صحت بُود معالجۂ او براے خدا کردم۔ و چون یکچندے بگذشت و طائفۂ امثال و اقرانِ خود را در جاہ و مال بر خود زیادہ دیدم نفس بدان مائل گشت و آرزوے مراتبِ اینجہانی بر خاطر گذشتن گرفت و نزدیک شد کہ پا از جا رود۔ با خود گفتم اے نفس میانِ سود و زیانِ خود فرق نمیتوانی کرد۔ نزدیک شد کہ بغوغاے بیخردی گرفتار شوی خردمند چگونہ در دل جا دہد آنرا کہ رنج و محنتِ آن بسیار باشد

ونفع وبهرهٔ آن اندک ه دچگونه بر برادرانِ خود که هر یکے بنصیبِ خود
رسیده است حسد برده خود را در مشقّت ومحنتِ بیفائده وارده؛ اگر در انجامِ کار
وفرو رفتن در خاک اندیشهٔ درست داری حرص در عالمِ فانی در تو نماند۔ استوار
بطلبے ترکِ دنیا را شرکتِ گفتے پست همت عاجزِ کم خرد است که بدان
مغرور گشته از جویائیِ رضاے ایزدی باز مانده۔ از اندیشهٔ نا راست
بگذر وهمت بر کسبِ رضاے خداوندی بگمار که راه خطرناک است ورفیقان
ناموافق ووقتِ کوچ نزدیک وهنگامِ جنبش نا معلوم۔ زنهار در ساختنِ
توشهٔ راهِ آخرت اهمال نکنی که هیکلِ آدمی ظرفیست سست ترکیب
بر اخلاطِ فاسد از چهار نوع که ضدِ یکدیگر اند وزندگانی آنرا بجاے تکیه گاه است
چنان که بتِ زرین که بیک میخ ترکیب یافته باشد وعضوهاے او بهم پیوسته
هرگاه که آن میخ برکشیده آید در حال از هم فرو ریزد۔ چنانچه سامانِ قبولِ
حیاتِ این هیکل چون زائل شد در لحظه از هم ریزد۔ وبصحبتِ دوستان
وبرادران هم مناز وبصحبتِ ایشان حریص مباش که شادیِ آن از
غم کمتر است وشیونِ آن از شور بیشتر ودردِ فراق وسوزِ هجران در پے
منتظر ونیز تواند بود که کسے را براے فراغِ اهل وفرزندان واسبابِ معیشتِ
ایشان بجمعِ مال حاجت افتد ووجودِ عزیزِ خودش فداے آن ساخته شود و
بجورِ سے راست آنرا ماند که عودے بر آتش نهند وبوے آن بدیگران رسد.

وخود سوخته گردد و همچنین شمع که خود را میسوزد و مجلس را روشن میدارد۔
بصواب آن لائق تر که بمعالجۂ بیماران پردازی و بدان التفات ننمائی که مردم قدرِ طبیب ندانند لیک دران نگر که اگر توفیق باشد و یک نفس از چنگالِ رنج و مشقّت خلاص داده آید سرمایۂ نجاتِ ابدی گردد وآنجا که روزگارے از بهرِ نان وآب و معاشرتِ جفت و فرزند محروم مانده باشند و بدرد مند بهاے کهنه و بیار بهاے مُهلک مبتلا گشته اگر بے غرض دنیا معالجۂ ایشان نموده شود اندازۂ این نیکی که تواند شناخت؟ واگر دون همتے چنین کوشش ازبراے فائدۂ دنیا ضائع گرداند چنان باشد که مردے یک خانه بر خود داشت۔ اندیشید که اگر برکشیده فروشم و در تعیّنِ قیمت احتیاطے کنم کار دراز شود۔ بنیم بها بفروخت۔
چون باین طرز در مخالفتِ نفس و نصیحتِ خود مبالغه نمودم رشدِ خود دیدم و براهِ راست باز آمدم و بشوقِ تمام بے ریا بعلاجِ بیماران پرداختم و روزگارے دران صرف کردم تا به برکتِ آن درهاے روزی نیز بر من کشاده شد و تحسین و بخشش و انعامِ بادشاهان بمن رسید و پیش از سفرِ هندوستان بسے از انواعِ نعمت و دوستکامی دیدم و بجاه و مال از اقران و امثالِ خود بگذشتم۔ آنگاه در نتیجه و اثرِ علمِ طب تامّل کردم و فائدۂ آنرا بر صحیفۂ دل نگاشتم۔ هیچ علاجے در وهم نیامد که موجبِ صحت

اصلی تواند بود و بدان یک علت مثلاً امنِ کُلّی حاصل تواند آید چنانچه راہِ بازگشتِ آن بستہ ماند۔ چون مزاج این باشد چگونہ خردمند بر علاجِ ظاہری دل نہد و آنرا سببِ شفا شمرد و از بیماریِ نفس کہ بیماریِ اصل است دوا نجوید۔ پس ہمان بہتر کہ از حرفتِ طبابت رو گردانیدہ شروع در علاجِ بیماریِ دل نماید کہ اخلاقِ حمیدہ و صفاتِ پسندیدہ بہم رسد کہ از علتِ گناہ ازان گونہ شفا یابد کہ بازگشت صورت نہ بندد۔

پس من بحکمِ این مقدّمات از مشغولیِ طبّ باز آمدم و ہمّت بطلبِ علمِ اخلاق مصروف ساختم و راہِ حق را دراز و بے پایان یافتم۔ سراسر تنگ و خطرناک۔ نہ راہبر معین و نہ پایانِ کار پیدا و در کُتبِ علمِ طب ہم اشارتے نہ دیدہ بودم کہ برہنمونیِ آن از بندِ حیرت خلاص شوم و خلاف در دینہا و مذہبہا از شمار بیرون۔ بعضے بطریقِ میراث دست در شاخِ ضعیف زدہ و طائفۂ از جہتِ خاطرِ بزرگان و بیمِ جان پاے بر رکنے لرزان نہادہ و جماعتے براے مالِ دُنیا و بلندیِ مرتبہ میانِ مردمان تکیہ بر استخوانِ بوسیدہ کردہ مُردۂ چند را پیشواے خود ساختہ نامِ دینداری بر خود بستند۔ و اختلاف میانِ ایشان در شناختِ خالق و ابتداے خلق و انتہاے کار بے نہایت۔ و راے ہر یکے از خلق برین قرار یافتہ کہ من راہِ حق گرفتہ ام و دیگران باطل۔

وہموارہ در آرایشِ خود ونکوہشِ دیگران بسر بُردہ۔ خودپرستے چند نہ
از دینداری اثرے ونہ از خداپرستی خبرے۔ وبا این اندیشۂ دراز
در بیابانِ حیرت و تردُّد پیچیدے گشتم و در فراز و نشیبِ آن مُدتے پوئیدم۔
نہ خود سوے راہِ راست پَے توانستم بُرد ونہ دلیلے ونہ نشانے یافتم کہ
راہ نمائی کند۔ بضرورت عزیمت نمودم کہ عُلماے ہر دین و بزرگانِ
ہر مذہب را بہ بینم واز اصل و فرعِ عقیدہ ہاے ایشان بپرسم
وبکوشم تا از روے یقین پاے طلب را جاے دلپذیر بدست آید۔
این سعی ہم بجاے آوردم و شرائطِ بحث وکاوشِ مقصود بتقدیم
رسانیدم۔ ہر طائفہ را دیدم کہ در مشاغلِ خود بودہ در ترجیح دین و تفضیلِ
مذہبِ خود سخن میگفتند وگردِ برہم زدنِ کیشِ دیگران می گشتند و در
ظاہر کردنِ آبادانیِ خود و ویرانیِ دیگران تگاپوے میکردند۔ بہیچ وجہ دردِ دل
را درمانے نیافتم وریشِ درون را مرہمے ندیدم وروشن شد کہ بناے
کارِ ایشان بر خودبینی وخودپرستی بُود وہیچ چیز نگشاد کہ اربابِ خرد آنرا
قبول کنند۔ اندیشیدم کہ اگر بعد از چندین تگاپوے ومعلوم شدنِ
چندین اختلافِ راے وظاہر شدنِ ناسرگیہاے روزگار پیرویِ ناسازیہاے
یکے ازان طائفہ اختیار کنم وقولِ بیگانہاے صاحب غرض باور کنم
ہمچو آن دُزدِ نادان باشم کہ شبے بایاران ببامِ خانۂ توانگرے بدزدی

رفتِ خداوندِ خانه بحرکتِ ایشان بیدار شد و بشناخت که بر بامِ دزدانند۔
زنِ خود را بیدار کرد و معلوم گردانید که حال چیست و آنگاه فرمود که من
خود را در خواب اندازم و تو چنانکه آوازِ تو بشنوند با من در سخن آے و بالحاحِ
تمام از من بپُرس که چندین مال از کجا بدست آوردی۔

زنِ او بدستورے که آموخته بود پُرسیدن گرفت۔

مرد جواب داد که ازین پُرسش درگذر که اگر راستیِ این حال با تو
بگویم مبادا کسے بشنود و مردم را ناخوش آید و آزارے بمن رسد۔

زن در الحاح وزاری مبالغه میکرد۔

مرد گفت که اگر این راز با تو گویم گفتارِ حکما را خلاف کرده باشم که
گفته اند با زنان راز نباید گفت۔

زن زاری میکرد و گفت که من خویش و همسرِ توام۔

آخر مرد گفت که چون تو همرازِ منی با تو این رازِ سربسته را میکشایم
اما زنهار که بکس نگوئی و پس از شرائطِ احتیاط مرد گفت که این مال
از دزدی جمع شده است که درین وادی استاد بودم و افسونے میدانستم
که شبهاے مهتاب در پسِ دیوار هاے توانگران می ایستادم و هفت بار
شَولَم شَولَم میگفتم و دست در مهتاب میزدم و ببرکتِ آن بحرکت بام
بر می آمدم و بر سرِ روزن می ایستادم و هفت بارِ دیگر شَولَم شَولَم میگفتم

وبآسانی از روزن فرو می آمدم و در خانه می ایستادم و هفت بارِ دیگر شَوْلَم شَوْلَم میگفتم و نقدِ خانه تمام بچشم من می درآمد - هرچه میخواستم برمیداشتم و هفت بارِ دیگر شَوْلَم شَوْلَم میگفتم و از روزن بیرون میرفتم - ببرکتِ این افسون نه مرا کس میتوانست دید و نه بمن کسے بدگمان میشد با آنکه درین مُدت چندین مال و منال کہ می بینی دست داد - زنہار این سرِّ بستہ را ظاہر نکنی و این افسون را با کسے نگوئی کہ از ان فتنہ ہا خیزد -

دُزدان ماجرا شنیدند و بیادگرفتنِ افسون خوشدل شدند و یکچند توقف نمودند تا گمان اُفتادند کہ خداوندِ خانہ را خواب دربُرد - پس کلانِ دُزدان بر سرِ روزن بایستاد و ہفت بار گفت شَوْلَم شَوْلَم و پا بر روزن فرو بُردن ہمان بُود و نگونسار درمیانِ خانہ اُفتادن ہمان ، درساعت خداوندِ خانہ برجست و چوبدستی برداشت و شانہایش نرم کردن گرفت و میگفت کہ ہمہ عُمر مَردُم آزَردم و مال بدست آوردم تا تو سنگدل درپشت وارہ بندی و ببری آخر بگو تو کیستی ؟

دُزد جواب داد کہ من آن غافلِ نادانم کہ بگفتگوے تو برخاک نشستم و دمِ گرمِ تو مرا بباد سر دنشاند - تا ہوسِ سجّادہ بروے آب افگندن بخاطر آوردم در آتشِ زیانکاری سوختم و سیلیِ روزگار محکم خوردم - مشتے خاک بر من انداز تا گرانی جان کندن نبرم -

القصه با خود گفتم که اگر بر یکے از دینِ پیشینان از قولِ ایشان بیدلیل و برہان بمحض سخنانِ عام فریب قرار گیرم حالِ من بحالِ آن دزد وجادو ماند و چون خلاصۂ زندگانی درین تگاپوے گذشت و یکباره احوالِ جهانیان چنانکه هست معلوم شد بالنفس گفتم که اگر بارِ دیگر در طلبِ آن اشتابم عُمر وفا نکند که اجل نزدیک است و اگر در حیرت روزگار گذارم فرصت از دست رود و ناساخته سفر باید کرد۔

چون نیّت درست و طلبِ خیر بسیار بود بر خاطرِ آزردۂ من درکشودند و در دل ریختند که بهتر آنست که عملے چند پیش گیرم که گزیدۂ همه دینهاست و برانچه ستودۂ عقل و پسندیدۂ دانش است اقبال نمایم۔ بتوفیقِ الٰہی بقدرے از پریشانی خلاص شده در کار کوشش نمودم و از رنجانیدنِ جانوران و کُشتنِ مَردُم و تکبّر و خشم و خیانت و دزدی پرهیز کردم و قوّتِ غضبی را اصلاح نمودم و از خودپرستی رستم و از جاه و خودنمائی باز آمدم و قوّتِ شهوانی را عزل نمودم و از هوا و هوس زمان باز آمدم و زبان را از دروغ و سخن چینی و از هر سخنیکه خرد رخصتِ آن نکند چون دشنام و غیبت و تُهمت بستم و از ایذاے مَردُم و دوستیِ دُنیا و دیگر کارهاے ناشایسته پرهیز واجب دانستم و تمنّاے رنجِ غیر از دل دُور کردم و در معنی حشر و قیامت و ثواب و عذاب که مَردُمِ پیشین براے ترسانیدنِ

عوام سخن گفته اند چون مرا ہیچ معلوم نبود بر سبیلِ افترا ہیچ نگفتم و از بدان ببُریدم و به نیکان پیوستم و صلاح را رفیقِ خود ساختم که ہیچ یارے وہمدمے برابرِ صلاح و عفت نیست و بدست آوردنِ این اُمور چون ہمت بتوفیق آسمانی یار شود آسان دست دہد و بمقتضاے روز بہی روزگار بہتر شود و نورِ حق در دل تافتن گیرد و اندیشۂ خلق از خاطر برخیزد و ہمه کار بجہت رضاے الٰہی باشد۔

و اگر بید و لتے قدرِ این نشناخته بلذّاتِ ظاہری فریفته شود و نیکو کاریہاے مذکور تلخ دانسته بشیرینیہاے زہر آلودِ ہوا و ہوس گرفتار شود مُردۂ جاوید گردد و مال و عُمرِ خویش را در مُراداتِ ظاہری جسمانی در بازد و ہمچنان باشد که آن بازرگان که جواہر بسیار داشت و مردے را بصد دینار مزدور گرفت براے سُفتنِ جواہر۔ آن مزدور چون در خانۂ بازرگان آمد چنگے نہاده بود۔ مزدور را چشم بر او افتاد و بجانبِ آن دیدن گرفت۔

بازرگان گفت میتوانی ساز کرد؟

مزدور گفت آرے۔

بازرگان گفت بنواز۔

مزدور چنگ برداشت و بُنیادِ نواختن کرد۔

بازرگان بنشاط در آمده بلذّاتِ نغمه فرو رفت و حقه کشاده و جواہر ریختہ گذاشت۔ چون روز بآخر رسید **مزدور** اُجورہ خواست۔

ہر چند **بازرگان** گفت جواہر برقرار است کار ناکردہ را مزد نتوان داد فائدہ نداشت۔

مزدور فریاد میکرد و میگفت کہ من مزدورِ تو بودہ ام تا آخر روز آنچہ فرمودی کردم۔

بازرگان بضرورت مزدِ او داد و حیران ماند۔ روزگار ضائع و مال برباد و جواہر پریشان و گرانی باقی۔

چون نیکوئی در دل قرار گرفت و نفس از ناہمواریہاے درونی باز آمد خواستم کہ ظاہر خود را نیز بآئینِ خردمندی مزیّن سازم تا درون و برونِ من آراستہ باشد چہ ہمواریِ ظاہر و پاکیِ باطن در دفعِ شر حصاریست محکم و در تحصیلِ خیر کمندیست دراز۔ تا اگر خشکی در راہ اُفتد یا بلاے شر پیش آید ایمن توان بود و یکے از میوہ ہاے درختِ پرہیزگاری آنست کہ از حسرتِ فنا و زوالِ دُنیا فارغ توان زیست و ہرگاہ پرہیزگار در کارِ اینجہانِ فانی و نعمتِ گذران تأمّل کند ہر آئینہ بلذّاتِ ظاہری فریفتہ نشود و از سرِ آرزو ہاے نفسانی برخیزد تا پاکیزگیِ ذات بہم رسد و ترکِ حسد کند تا دلہا او را دوست دارند و بقضا رضا دہد تا غم بگردِ او نگردد

وسخاوت را باخود آشنا کند تا اندوہِ جدائیِ دُنیا باو نرسد وازحوادثِ روزگار رہائی یابد وکارہا بقانونِ عقل سامان دہد تا از ملامت ایمن گردد ودمِ آخر را بیاد آرد تا قناعت پیشہ سازد وبتواضع زیست کند وپایانِ کار در ہر عزیمت پیشِ چشم دارد تا پاے بسنگ نیاید ومَردُمان را نترساند تا ایمن زید۔

ہرچند در فوائدِ عفّت تامُّل بیش کردم رغبتِ من در کسبِ آن در افزونی بُود اما می ترسیدم کہ از سرِ شہوات برخاستن ولذّتِ نقد را پشتِ پاے زدن کاریست بس دشوار وشروع دران کردن خطرِ بزرگ چہ اگر حجابے درراہ اُفتد نہ کارِ ظاہر ساختہ باشد ونہ راہِ معنی بسر برد۔ زیان کاریِ ظاہری وباطنی روے دہد ہمچنان کہ آن سگ کہ برلبِ جوے استخوانے یافت ودر دہان گرفت وعکسِ آن در آب دید وپنداشت کہ استخوانے دیگر است۔ از حرص دہان باز کرد تا آن را نیز از روے آب بردارد۔ آنچہ در دہان داشت نیز بباد داد۔

القصّہ نزدیک آمد کہ اندیشۂ این خطرہاے بزرگ بر من غالب شود وبیک پُشتِ پاے زدن نفس را در گردابِ گمراہی اندازد چنانکہ ہر دو جہان از دست شود۔ باز بعنایتِ الٰہی در عاقبتِ کارہاے عالم اندیشہ کردم وگرانیہاے آنرا پیشِ نظر آوردم تا روشن شد کہ

نعمت ہاے این جہانی چون روشنائیِ برق و سایۂ ابرِ بے ثبات است و با این ہمہ مانندِ آبِ شور کہ ہرچند بیشتر خوردہ شود تشنگی افزون تر گردد و چون شہدِ زہر آمیختہ کہ ذوقِ آن تا کام بیش نباشد و عاقبت ہلاک کند و خوابے نیکو کہ دیدہ شود و دران وقت دل بکشاید اما بعد از بیداری جز افسوس در دست نماند و آدمی زاد در کسبِ آن چون کرمِ پیلہ است کہ ہرچند بیشتر تند بند سخت تر گردد و خلاص مشکل تر شود۔

با خود گفتم کہ اے نفس این روباہ بازی تا چند؟ و خردِ خود را مثلِ قاضیِ حیلہ گر کہ در یک قضیّہ بر مرادِ ہر دو خصم حکم کند ساختن چہ لائق؟ ازین دورنگی برآے و ازین دورائی بگذر۔ تا کے از دنیا بآخرت روی و از آخرت بدنیا آئی؟ "گر عادتِ مردمانِ عاقل داری۔ یک دوست پسند کن کہ یک دل داری"۔

آخر راے من بر عبادت قرار گرفت چہ مشقّتِ طاعت در جنبِ نجاتِ آخرت وزنے ندارد و چون از لذّتہاے دنیا با چندان محنت آرام نمیباشد رستگاریِ عاقبت را با چندان لذّاتِ روحانی کہ دوام و بقا دارد طالب بودن و دران جانسپاری نمودن بہتر باشد۔ ہر آئینہ تلخیِ اندک کہ شیرینیِ بسیار بر دہد از ان شیرینیِ اندک بہتر کہ تلخیِ فراوان بر دہد۔ و اگر کسے ترا گوید کہ مرد را صد سال دائم در عذاب باید گذاشت

چنانکه روزے دہ بار عضوہا را بند از بند جدا کنند و بترکیبِ اصلی باز بر بندند تا نجاتِ ابدی یابد۔ باید کہ آن رنج اختیار کند واین مُدّت بامیدِ نعمتہاے باقی بروے کم از یکساعت گذرد واگر روزے چند در رنجِ عبادت وبندِ پرہیزگاری صبر باید کرد عاقل چگونہ ازان بگذرد وآنرا خطرے بزرگ وکارے دُشوار شمرد ؟ و باید شناخت کہ اطرافِ عالَم سراسر بلا ومحنت است وآدمی زاد ازان روز بازکہ ولادت یابد تا آخرِ عُمر یک لحظہ از آفت رہائی نیابد وبعد از ولادت اگر دستے نرم بروے شند یا نسیمے خنک خوش بر وے وزیدن گیرد آن باپوست کندن برابر باشد در حقِ بزرگان۔ آنگاہ بچندین بلاہاے گوناگون گرفتار شود۔ در وقتِ گرسنگی وتشنگی طعام وآب نتواند خواست واگر بدرد وے درماند نتواند گفت و در کشاکشِ نہادن و برداشتن وبستن وکشادنِ گہوارہ در درا نہایت نباشد وچون ایّامِ شیرخوارگی بپایان رسد در مشقّتِ خِرد آموختن و ہنرمند شدن ومحنتِ دارو وپرہیز وزیانِ درد و بیماری اُفتد و بعد از بالغ شدن اندیشۂ اہل وعیال واندوہِ نان وغمِ مال وفرزند درمیان آید و با اینہمہ چہار طبع ضدِّ یکدیگر و دشمن ہم باوے ہمراہ بلکہ ہمخوابہ باشد و حوادث وآفاتِ عارضی چون مار وکژدم وگرما وسرما وباد وباران ودام ودد وکشتن واندوختن وسیل وصاعقہ در کمین وعذابِ پیری وضُعفِ بدن اگر تا بآن سرحد تواند رسید و با این ہمہ

رنجِ قصدِ مخالفان و بداندیشیِ دشمنان۔
با خود گفتم کہ خیال کن کہ اینہا ہیچ کدام نیست و عمر بسلامت خواہی گذرانید واندیشۂ آن ساعت کن کہ میعادِ اجل خواہد رسید و مال و فرزندان ہمہ چیز را یک بیک خواہی گذاشت و شربتہاے تلخ کہ آن روز باید فرو کشید اکنون کہ اوائلِ حال است محبّتِ دُنیا بر دل سرگردان و ہیچ دانائی عمر ضائع کردن در طلبِ دنیا جائز ندارد چہ بزرگ زیانے باشد کہ باقی را بفانی بفروشند و جانِ پاک را فداے تنِ آلودہ سازند۔ خلاصہ درین روزگار کہ نیکی روے در کمی نہادہ و ہمّتِ مَردُم از نیکو کاری کوتاہ گشتہ۔
با آنکہ بادشاہِ عادل نوشیروان را سعادتِ ذات و شرافتِ عقل و ثباتِ راے و بلندیِ ہمّت و کمالِ عدالت و سخاوت و بُردباری و بخشش و توجّہ بار بابِ دانش و اختیارِ اہلِ حکمت و مالیدنِ سرکشان و پرورشِ ملازمان و بر انداختنِ ظالمان و رسیدن بدادِ مظلومان حاصل است می بینم کہ کارہاے زمانہ میل بہ پستی دارد و چنانست کہ گویا نیکو کاری مردُم را وداع کردہ و از افعالِ ستودہ و اخلاقِ پسندیدہ نشانے نماندہ و راہِ راست بستہ شدہ و طریقِ گمراہی کشادہ گشتہ۔ عدل ناپیدا و جور ظاہر و دانش در کار نہ و نادانی در بایست و ملالت و پستیِ ہمت غالب و کرم و مُروّت پنہان و دوستیہا ضعیف و دشمنی ہا قوی و نیکمردان رنجور

وخوار و بدکاران آزاده و عزیز۔ مکر و فریب بیدار و وفا و صدق در خواب و دروغ بتاثیر وراستی بے اثر و حق تہمت زدہ و باطل ظفر یافتہ و پیرویِ ہوا و ہوس روشے مطبوع و ضائع ساختنِ احکامِ خرد راے روان و مظلوم خوار و ظالم عزیز و حرص غالب و قناعت مغلوب و زمانہ باین کارہا شادمان و روزگار باین طرز تازہ روے و خندان۔

چون فکرِ من بگردِ کارہاے دُنیا برآمد و شناختم کہ آدمی بہترینِ خلائق و عزیزترینِ مَوجُودات است و قدرِ ایّامِ عمرِ خویش بواجبی نمیداند و در نجاتِ نفس نمیکوشد از اندیشۂ این معنیٰ در تعجب ماندم و چون تامُّل نمودم بشناختم کہ مانعِ این سعادت راحتے اندک و نعمتے حقیر است کہ مَرُدم بدان مبتلا گشتہ اند و آن لذّتہاے حواسِ پنجگانۂ ظاہر نیست یعنی خوردن و بوئیدن و دیدن و شنیدن و مساس کردن و اینہا بقدرِ حاجت و اندازۂ آرزو ہرگز میّسر نمیشود و نیز از زوال و فنا ایمنی صورت نہ بندد و حصولِ آن اگر بدست اُفتد زیانِ ظاہر و باطن باشد۔ ہر کہ ہمت دران بست و مہمّاتِ معنوی را گذاشت بآن مرد میماند کہ از بیمِ شیرِ مست بگریخت و بضرورت خود را در چاہے آویخت و دست در شاخے زد کہ برکنارۂ چاہ رُستہ بُود و پاے بر جاے قرار گرفت۔ درین میانہ چون بنگریست دو پاے خویش بر سر چہار مار دید کہ سر از سوراخ بیرون آوردہ بُودند۔ نظر در قعرِ چاہ افگند۔

اژدرہاے سہمناک دید دہن کشادہ و اُفتادنِ او را منتظر۔ بسرِ چاہ کہ نظر انداخت موشانِ سیاہ و سفید دید کہ بیخِ آن شاخ می بُریدند و او درمیانِ این محنت تدبیرے می اندیشید و نجاتِ خود راہے می جُست۔ پیشِ خود زنبور خانہ دید و قدرے شہد یافت۔ چیزے ازان بلب بُرد و در شیرینیِ آن چنان فرو رفت کہ از کارِ خود غافل ماند و نیندیشید کہ پاے او بر سرِ چار مار است و نتوان دانست کہ کدام وقت در حرکت آیند و موشان در بریدنِ شاخ اہتمام دارند۔ چون شاخ بگسلد در کامِ اژدہا قرار گیرد۔ آن لذّتِ حقیر چنین غفلتے بدو داد و حجابے تاریک بر دیدۂ عقلِ او داشت کہ موشان از بُریدنِ شاخ فارغ شدند و آن بیچارہ غافل در دہانِ اژدہا اُفتاد۔

پس لذّتِ ظاہری مانندِ آن چاہِ پُر آفت است و موشانِ سیاہ و سفید و بُریدنِ ایشان شاخ را شب و روز است کہ شاخِ عمر را می بُرند و ہر دم را لقا نزدیک می سازند و آن چہار مار، چہار عنصر است کہ چہار ستونِ آفرینشِ آدم اند و ہرگاہ کہ یکے از ایشان در جنبش آید زہرِ قاتل باشد و ذوقِ شہد و شیرینیِ آن مانندِ لذّاتِ این جہانی است کہ راحتِ آن اندک است و رنجِ آن بسیار۔ آدمی را بیہودہ از عالمِ معقول باز میدارد و راہِ نجات بر بستہ میگرداند و اژدہاے دہن باز کردہ

بازگشت ماند کہ ہمہ را از رفتن دران چارہ نیست۔ ہر آئینہ آنجا باید رسید وخطر وبیم این راہ باید دید۔ آنگاہ پشیمانی سود ندارد وتوبہ فائدہ مند نیفتد۔ نہ راہِ بازگشتن یابد ونہ عذرِ تقصیر خواستن مقبول افتد۔

القصہ کارِ من بجائے رسید کہ بقضا ہائے آسمانی رضا دادم وآنقدر کہ درامکان گنجید از کارہائے خیر دراست کردم تا بحکم بادشاہِ زمان سفرِ ہندوستان پیش آمد۔ بہ رفتم ودران دیار ہم تگاپوئے بسیار کمال کردم وبوقتِ بازگشتن کتابہائے دانشورانِ ہند کہ زادۂ حکمت بود آوردم کہ یکے ازان کلیلہ ودمنہ است کہ تفصیل دادہ می آید وبوسیلۂ این خدمت منظورِ نظرِ بادشاہ گشتم ودین ودنیائے من معمور شد۔

پیش ازانکہ شروع در بابِ سوم کہ آغازِ مقصودِ کتاب ازآن است درحکایتے کہ تقریبِ سخن ہمان خواہد بود شروع میرود۔

جوہر شناسانِ بازارِ معانی وصاحب عیارانِ ملکِ سخندانی آوردہ اند کہ در ولایتِ چین بادشاہے بود کہ آوازۂ دولت وکامگاریِ او عالم را گرفتہ وذکرِ عظمت وشہریاریِ او برزبانِ خاص وعام افتادہ۔ فرمانروایانِ روزگار حلقۂ فرمان برداری درگوش کشیدہ وکشورکشایانِ نامدار غاشیۂ خدمتگاریِ او بردوش نہادہ۔

نظم

فریدون حشمتے جمشید جاہے اسکندر شوکتے دارا پناہے
زعدلش چون رخِ خوبانِ مہوش بیکجا جمع گشتہ آب و آتش

برگردِ بساطِ دولتِ روز افزونش ہپیستہ سپہ کشانِ عالم گیر و وزیرانِ صاحب تدبیر کمرِ خدمت بستہ ودر پاےِ تختِ آسمان پایہ اش ہموارہ دانشورانِ بزرگوار وحکیمانِ راست گوےِ درست کردار برکرسیِ ہواداری نشستہ۔ خزانہ بجواہرِ گوناگون معمور وخیل وسپاہ از شمار بیرون۔ شجاعت باسخاوت دمساز وسلطنت باسیاست ہم آواز۔ "لشکرے از دولت وشہرے زداد۔ لشکری وشہری ازوے پُر مُراد"۔ وآن بادشاہ را فرخ فال میگفتند کہ بدولتِ او فالِ رعیت مبارک بُود ومہربانیِ او آسایشِ عالم روز افزون۔ واین بادشاہ را وزیرے بُود رعیت پرور مرحمت گستر وبجہتِ آنکہ از راےِ خجستۂ او کارِ آن مملکت رونقِ تمام داشت اورا خجستہ راے خواندندے۔ فرخ فال در ہیچ مہمّ بے مشاورتِ خجستہ راے شروع نکردے وبے تدبیرِ دلپذیرِ او بہیچ امر نپرداختے۔

اتفاقاً روزے فرخ فال خیالِ شکار فرمود۔ خجستہ راے چون دولت ملازمِ رکاب بُود۔ چون شاہ از نشاطِ شکار بپرداخت وصحرا از چرندہ وہوا از پرندہ خالی ساخت لشکریان رخصتِ بازگشت

یافتہ شاہ و وزیر متوجّہ بہ تختگاہ شدند۔ چون ہوا گرم شدہ بود **فرخ فال** با خجستہ رائے گفت کہ درچنین ہوائے گرم رفتن از حکمت نیست و بسایۂ خرگاہ پناہ بُردن مانعِ گرمی نہ۔ چہ تدبیر میکنی کہ تا ہوا سرد شود ساعتے چند برآسائیم؟

خجستہ رائے گفت من درین نزدیکی کوہے دیدہ ام چون ہمّتِ جوانمردان عالی و چون پایۂ رتبۂ صاحبدلان بلند۔ آبہائے روان و سایہ ہائے درختان بسیار و ہوا ہائے آنجا خوشگوار۔ صلاح در آنست کہ عنانِ عزیمت بآن طرف منعطف شود۔

فرخ فال گوش بسخنِ خجستہ رائے نمودہ متوجہِ آن چشمہ سار شد و باندک زمانے دامنِ آن کوہ راچون آستینِ اہلِ اقبال بوسہ گاہِ سعادتمندان ساخت۔

وزیر بفرمود تا چمنے را درکنارِ آب بسریرِ شاہی بیاراستند۔ **فرخ فال** برمسندِ راحت قرار گرفت و ہریکے از ملازمانِ رکابِ دولت برلبِ جُوئے و سایۂ درختے آرام یافت بعدازان شاہ و وزیر بتماشائے قدرت درہرگُل زمینے سیر فرمودن گرفتند و درعجائبِ صنعِ الٰہی حیران بُودہ گاہ از اوراقِ گلستان این بیت تکرار میکردند

"نہ بلبل بر گُلش تسبیح خوانست ۔ کہ ہر خارے بہ تسبیحش زبانست"

وگاه بر صفحاتِ نگارستان این نقش مید یدند"۔ گاه سادہ برگِ گُل را مرکب از بادِ صبا۔ گہ نہد بر پاے باد از آبِ صافی سلسلہ"۔

دراثناے این حال نظرِ **فرخ فال** بر درختے اُفتاد کہ از بزرگ پیری چون شاخِ خزان دیدہ بے نَوا و از غایتِ کہنگی چو پیرانِ برجا ماندہ بے نشو و نما۔ میانِ آن درخت چون دلِ درویشان تہی گشتہ وخیلِ زنبورِ عسل جہتِ زندگانیِ خود پناہ بدان قلعہ آوردہ۔

شاہ چون غوغاے زنبور دید از **وزیرِ** جہاندیدہ پُرسید کہ جمع شدنِ این مرغانِ سبک پرواز را برگردِ این درخت سبب چیست و آمد وشدِ این کمربستگان بر فراز ونشیبِ این مرغزار بفرمانِ کیست؟

خجستہ رائے زبان برکشاد کہ اے شہریارِ کامگار اینہا گروہے اند بسیار منفعت واندک مضرّت۔ ایشان را بادشاہیست کہ او را یعسوب خوانند وبجُثّہ ورائے از ایشان بزرگ تر۔ بر تختِ مربع کہ از موم ساختہ اند قرار گرفتہ است۔ وزیر و دربان و پاسبان و چاؤش ونائب تعیّن کردہ است و دانائیِ ملازمانِ او بحدیست کہ ہر یک براے خُود خانۂ ششش جہتی از موم بسازند۔ ضلعہاے آن برابر باشد بمثابۂ کہ مہندسانِ کامل را بے پرکار و مسطر مثلِ آن میسّر نشود و چون خانہ تمام کنند امیرِ این جانوران بزبانِ حال از ایشان عہدے فرستاند کہ لطافتِ خود را بکثافت بدل نسازند۔

بنا بر وفاے عہد جز بر شاخِ گلِ خوشبو و شگوفۂ پاکیزہ نہ نشینند تا آنچہ از آن
برگہاے خوشبو خوردہ باشند در اندک وقتے شربتے گوارا بظہور آید کہ آنرا
شہد نامند و چون بخانہ باز آیند در بانانِ ایشان را ببویند۔ اگر بہمان عہد
خود واند گذارند تا بخانۂ خود در آیند و اگر عہد شکنی نمودہ باشند و بوے بد از آنہا دریابند دربانان
ایشان را بسیاست رسانند و فی الحال بدو نیم کنند۔ اگر دربانان بے پروائی نمایند
و آن عہد شکنان را بجا ہاے شان راہ دہند آن امیرِ زنبوران خود پیروی
آن نمودہ بسیاستگاہ حاضر گرداند۔ اوّل بکُشتنِ دربانان فرمان دہد و
پس از ان زنبورانِ بے ادب را بکُشند و ہمچنین اگر زنبورے از زنبور خانۂ
دیگر خواہد کہ در آید دربانان نگذارند۔ اگر سخنِ دربانان گوش نکند بسیاست
رسد و در اخبار آمدہ است کہ جمشیدِ جہاندار آئینِ دربان و پاسبان و تعیّنِ
حاجبان و نائبان و ترتیبِ تخت و غیرِ آن از آئینِ جہانداری از ایشان گرفتہ است۔
فرخ فال چون این سخن بشنید بپاسے درخت آمدہ زمانے تفریحِ
درگاہ و بارگاہ و دستورِ آمد و شد و قانونِ خدمت و ملازمتِ ایشان کرد۔
جمعے دید فرمانِ الٰہی را میان بستہ و سُلیمان وار بر مرکبِ ہوا نشستہ۔ غذاے
پاک و جاے پاکیزہ اختیار کردہ۔ ہیچ یک را با سُود و زیانِ دیگرے کار نہ
و ہیچ کدام بہ نسبتِ ابناے جنسِ خود در مقامِ ایذا و آزار نہ۔ "خوشا سرفرازان
کوتاہ دست۔ بزرگانِ خُرد و بلندانِ پست"۔ گفت اے خجستہ راے

عجب کہ با آنکہ درندگی و نیش در نہادِ ایشان است درپے آزارِ یکدیگر نیستند و با آنکہ نیش دارند جز نوش ندہند و ما در آدمیان بخلافِ این می بینیم کہ یکدیگر را زبان میرسانند و بنیادِ ہیچ خودے را بر می اندازند۔
"دور نگر کز سرِ نامردمی ۔ پُر حذر است آدمی از آدمی"

وزیر گفت این جانوران کہ می بینی بر یک طبیعت آفریدہ شدہ اند و آدمیان را طبیعتِ گوناگون دادہ اند لاجرم ہر یکے را مشربے جداگانہ و مذہبے علیحدہ پیدا شدہ است ۔ جمعے دست در دامنِ عقل زدہ بر بامِ مُراد بر آمدند در وشہاسے نیک وکارہاسے پسندیدہ از ایشان یادگار ماندہ وطائفۂ پیرویِ ہوا و ہوس نمودہ در گردابِ بدنصیبی ہلاک شدند و خصلتہاسے ناخوش وسخنانِ بد از ایشان بظہور آمد۔

شاہ فرمود کہ بدین طریق کہ تو بیان کردی صلاحِ آدمیان در آنست کہ ہر یک از ایشان گوشہ اختیار کند و در صحبتِ دیگران بر خود بستہ پیوستہ در یاد کردنِ حق و راست کردنِ خود مشغول باشد۔ "زین میان گر توان بہ کہ کنارے گیرند"۔ شنیدہ بُودم کہ حضور در صحبت و فراغت در جمعیّت است امّا امروز مرا یقین شد کہ خوشحالی در تنہائی و خاطر جمعی در یکتائیست۔
"خلوتے خواہم کہ دورِ چرخ اگر چون گردباد۔ خاکدانِ دہر را بر زدنیابد گردِ من"۔
و آنکہ حکماسے پیشین در کنجِ غارے یا در تنگِ چاہے روزگار گذرانیدہ اند

نظرِ ایشان برین معنی بوده است

نظم

قعرِ چہ بگزید ہر کو عاقل است ازانکہ در خلوت صفاہائے دل است

ظلمتِ چہ بہ کہ ظلمتہائے خلق میگریزد عاقل از غوغائے خلق

خجستہ رائے بعرض رسانید کہ آنچہ بزبانِ الہام بیان گذشتہ عین صدق و محض صواب است چہ صحبت سببِ پراگندگیِ خاطر و گوشہ نشستن موجبِ جمعیتِ باطن و ظاہر است لیکن بزرگان فرمودہ اند کہ صحبت با ہمنشینِ نیکو و مصاحبِ دانا بہ از تنہائی است و تنہائی از ہم صحبتانِ نادان بہ از مجلس آرائی است۔ ہرچند بہم رسانیدنِ دانشہا و فراہم آوردنِ شایستگیہا بے صحبت میسر نشود و نیز در احوالِ آدمیان از خوردن و پوشیدن و غیرِ آن کہ دیدہ میشود معلوم میشود کہ بنی آدم محتاجِ یکدیگر اند چہ از برائے یک خوردنی کہ بہم رسد چندین کاریگر از آہنگر و دُرُود گر و برزگر و آتش پز و غیرِ آن میباید کہ صورت یابد و ظاہر است کہ بہم رسیدنِ این از یک کس دشوار۔ پس فرورشد کہ با یکدیگر اتفاق نمودہ مددگارِ یکدیگر شوند۔

فرخ فال فرمود کہ آنچہ وزیر بیان کرد خلاصۂ دانش است لیکن بخاطر میرسد کہ اگر راہِ صحبت باز باشد از رہگذرِ اختلافِ مشربہا و طبیعتہا کار بستم و نزاع کشد برائے آنکہ بعضے از بعضے بحسبِ زور و زر

زیاده باشند و از آنجا که در نهادِ آدمی حرص و زیاده طلبی میباشد کسیکه بر دیگرے غالب باشد از روے هوا و هوس ستمے نماید و این موجبِ تباه کاری و دل آزاری شود۔" نزاع آنچنان آتشے بر فروزد که از تابِ آن هرچه باشد بسوزد۔"

وزیر گفت اے بادشاهِ حکمت پناه جهتِ دفعِ نزاع تدبیرے مقرر شده است که هر یک را بحقِ خود قانع ساخته دستِ ستمِ او را از حقِ دیگرے کوتاه میگرداند و مدارِ آن تدبیر بر قاعدهٔ عدالت است که در هر زمانے خدا تعالےٰ از میانِ آدمیان یکے را که بعقل و تدبیر زیاده از همه است لعنایتهاے بے نهایتِ خود خاص ساخته درمیانِ آدمیان بزرگ می سازد و او را صاحبِ خلقهاے پسندیده ساخته فرمانرواے عالم میگرداند و او بمشورتِ عقلِ دور اندیشِ خود بیغرضانه بر بستے چند در رعیت پروری و مظلوم نوازی و ظالم گدازی قرار میدهد که هرکدام را به طبیعتِ او بگذاشته در راهِ راستی و درستی ثابت قدم میگرداند و حکماے پیشین این را ناموسِ اکبر نام می نهند و اگر بیدولتے اسیرِ هوا و هوس گشته خلافِ بربست نموده ستمے نماید بسیاستِ مناسب رسیده سرمایهٔ پند گرفتنِ دیگران میشود۔

فرخ فال فرمود که اندکے از احوالِ این برگزیدهٔ الٰهی که سببِ آرامِ جهانیان است باز گوے۔

خجسته راے گفت این دانش پناهے است که مزاجِ روزگار می شناسد

و احوالِ جہانیان نیک میداند۔ ہرکس را باندازۂ خود داشتہ انتظام عالم می فرماید و بدنفسان را چہ از مردمیکہ بکینہ و بدرونی و ناتوان بینی و نامردی منسوب باشند و چہ جاعتیکہ بدزدی و طمع و ہرزہ گوئی و بیوفائی و سائرِ خُلقہاے بد موصوف باشند در اُمورِ ملکی راہ ندادہ ہرکدام را سرافگندہ میدارد و عالی ہمتانِ مردانہ کارگذار راکہ بزیادتیِ دانش و تدبیر امتیاز دارند داد پرستی و رعیت پروری میفرماید و آن چنانکہ قاعدۂ عدالت باشد عمل نماید و دوست و دشمن و خویش و بیگانہ در نظرِ معاملہ پرستیِ او برابر است۔ و آن دولتمند مفصّل میداند کہ کدام مردم را باید نواختن و بارِ سخن گفتن و در مجلس حاضر شدن باید داد و کدام گروہ را زبون و خراب داشتہ در بنیاد برانداختنِ آنہا سعی نماید چہ در ملازمانِ بادشاہی اندک جمعے باشند کہ کمر بہ نیکخواہیِ سلطان بر میانِ اخلاص بر بندند و در نیکنامیِ بادشاہِ حقیقی کوشش کنند و بسیارے ازایشان لافِ اخلاص و عقیدت زنند براے منفعتِ خود یا دفعِ ضررِ خود ۔ "لاف زنان بر تو عزیزے شوند۔ جہدکنان کز تو بچیزے شوند" پس باید کہ آن برگزیدۂ الٰہی برحقیقتِ مردم مُطلّع باشد کہ مبادا امثالِ این مردم کہ بفریب و چرب زبانی خود را دولتخواہ نمودہ صورتہاے غیرِ واقع را بلباسِ حق درآوردہ بعرض رسانند و دولتخواہانِ درگاہ را از پا اندازند۔ اما چون

تفصیل

بادشاہِ بیدار دل ہوشمند بغورِ مہمّات رسد و بخود پرسشِ معاملات نماید ہر آئینہ فروغِ راستی را از تیرگیِ دروغ جدا سازد و نیکنامِ ازل وابد شود و ہر بادشاہِ آگاہ کہ مدارِ کارِ خود بر حکمت نہادہ پند ہاے حکما را دستور العمل سازد ہم مملکتش آبادان باشد وہم رعیتش خوشدل وشادان چنانچہ راے اعظم دابشلیمِ ہندی کہ کاروبارِ خود را بر سخنانِ بید پاے برہمن نہادہ بود۔ مدتے مدید در کامرانی روزگار گذرانید وازان باز کہ این سراے بیوفاے دنیا را گذاشتہ است ہنوز نامِ نیکِ او بر صحیفۂ روزگار باقیست۔

فرخ فال چون نامِ دابشلیم وبید پاے برہمن شنید خوش وقت وخرّم حال گشت وفرمود اے خجستہ راے زمانے دراز است کہ قصۂ راے وبرہمن مذکور شدہ ودر دلِ من جا گرفتہ است وکیفیتِ احوالِ ایشان از ہر کہ پرسیدم اثرے نیافتم وچیزے نشنیدم ومن پیوستہ گوشِ ہوش کشادہ بودم تا نام ونشانِ ایشان از کہ بشنوم وہموارہ دیدۂ انتظار کشودہ بودم تا جمالِ این از کجا رو نماید وچون معلوم شد کہ وزیر از حالِ ایشان باخبر است شکرِ الٰہی بجا می آورم ومیگویم "آخر دلم بآرزوے خویشتن رسید۔ وانچہ از خداے خواستہ بودم بمن رسید" باید کہ زود تر مرا از سخنانِ راے وبرہمن بہرہ مند

گردانی کہ ترا در گفتنِ این سخنان اداے حقوقِ صحبتِ ما حاصل است واز ما بوسیلۂ شنیدنِ سخنانِ مذکور انواعِ فائدہ ہا بر عیت واصل خواہد شد وسخن کہ بواسطۂ گفتنِ آن شکرِ نعمت ادا شود و ببرکتِ شنیدنش فائدۂ تمام بخاص وعام رسد بغایت مبارک خواہد بود۔

قطعہ

زبانِ خردمندِ روشن روان — کلیدِ درِ گنجِ حکمت بُوَد
درِ گنج بکشاے نقدے بیار — کہ اورا عیارِ نصیحت بُوَد
نصیحت بران وجہ گو با ملوک — کہ درروے صلاحِ رعیت بُوَد

آغازِ داستانِ راے دابشلیم با بیدپاے حکیم

وزیرِ راست تدبیر زبانِ بیان بر کشاد و گفت اکثر از طوطیانِ شکرستانِ سخنوری و بلبلانِ گلستانِ ہنرپروری شنیدہ ام کہ در یکے از نواحیِ سوادِ اعظمِ ہندوستان کہ خالِ رخسارۂ عالم است بادشاہے بُود بیدار بخت فیروز روز و پراے جہان آراے رعیت نواز ظالم سوز۔ تختِ شاہی بزیورِ عدالتِ او زینت گرفتہ و چترِ دولت بگوہرِ وجودِ او آرایش یافتہ واین بادشاہ را راے دابشلیم میگفتند یعنی بادشاہِ بزرگ واو لشکرے داشت آراستہ از مردانِ کار و دلیرانِ

کارزار و ده ہزار فیلِ ژیان در لشکرِ او بود و با اینہمہ بزرگی بغورِ کارِ رعیت رسیدے و خود معاملۂ ہر یکے از داد خواہان پرسیدے۔

مثنوی

غمِ زیردستان بخور زینہار بترس از زبردستیِ روزگار
بجائے منہ مسندِ بارگاہ کہ خود نشنوی نالۂ دادخواہ
بدیوان میندار فریادِ او کہ شاید ز دیوان بود دادِ او

چون اطرافِ مملکت بسیاست مضبوط ساختہ بود و عرصۂ ولایت از مدعیانِ ملک پرداختہ پیوستہ بفراغِ خاطر بزمِ عشرت آراستے وکامِ دل از روزگار برداشتے۔ در مجلسِ او ہمیشہ ندیمانِ دانش پیشہ وحکیمانِ حقیقت اندیشہ حاضر می بودند و بزمِ عیش را بسخنانِ رنگین وحکایاتِ دلفریب تازہ میداشتند۔ روزے بر تختِ کامرانی نشستہ بود وجشنے بادشاہانہ آراستہ۔ "بآئین بزمگاہے ساز کردہ۔ درِ عشرت بہر سُو باز کردہ"۔ بعد از شنیدنِ نغمۂ مطربانِ دستانسرا میل گوش کردنِ داستانِ حکمت نمود و دانشورانِ بساطِ عالی از اخلاقِ حمیدہ و صفات پسندیدہ کہ پایۂ آدمیت را بلندمی سازد تفصیل میدادند تا آنکہ سررشتۂ سخن بجود وکرم کشید۔ ہمہ حکیمان باتفاق گفتند کہ جود بہترینِ اخلاق است و بزرگترینِ اوصاف وارسطو گفتہ کہ فاضلترین صفتے از صفاتِ الٰہی

آنست کہ اورا جواد گویند یعنی صاحبِ جُود چہ جُودِ او بجملہ موجُودات رسیدہ است
وکرمِ او جمیعِ کائنات را فرو گرفتہ۔ ؎ شکرِ فیضِ تو چمن چون کند اے ابرِ بہار
کہ اگر خار و گرگل ہمہ پروردۂ تست۔

رائے را بعد از شنیدنِ اوصافِ کرم و جُود دیگ ہمت
در جوش آمد۔ بفرمود تا درِ گنجِ گرانمایہ برکشادند و صلائے کرم بخاص و عام
در دادند۔ غریب و شہری نصیبِ تمام یافتند و خُرد و بزرگ با انعامِ عام
بہرہ مند شدند۔ روزے را بکامبخشی و کامرانی تازہ داشت۔ چون پردۂ شب
بر رُوئے روز کشید تدسرِ فراغت بر بالینِ آسایش نہاد و سپاہِ خواب
عرصۂ دماغ را فرو گرفت۔ در خواب دید کہ پیرے نورانی آمدہ عرضِ
نیاز کرد و گفت کہ امروز گنجے در راہِ رضائے خدائے افشاندی۔
صباح پائے عزیمت در رکابِ دولت کن و بجانبِ شرق توجہ نمائے
کہ گنجِ شایگان و خزانۂ رایگان نصیبِ تست و بیافتنِ چنان گنجینۂ گرانمایہ
بلند پایہ خواہی شد۔

رائے چون این بشارت شنید از خواب بیدار شد و در انتظارِ
صبحِ دولت نشست۔ بامدادان بفرخی و فیروزی سوار شدہ رُوئے
بجانبِ مشرق نہاد۔ چون از حُدُودِ آبادانی بعرصۂ صحرا بیرون آمد
بہر طرف نظرے می افگند و از مقصود خبرے میجُست۔ ناگاہ نظرش

بر کوہے اُفتاد و در دامنِ کوہ غارے تاریک نمودار شد۔ مردے روشندل بر درِ آن غار نشستہ واز زحمتِ اغیار وارستہ۔ چون نظرِ بادشاہ بر و اُفتاد دلش بصحبتِ او مائل شد۔

پیرِ روشن ضمیر مقصودِ شاہ دریافتہ زبانِ نیاز برکشود کہ اگرچہ ویرانۂ درویشان در جنبِ قصرِ زرنگارِ شہریاران بہیچ برنیاید امّا بادشاہان را عادتیست قدیم کہ نظرِ رحمت بر حالِ گوشہ نشینان اندازند و برنجہ نمودنِ قدم خاکسارانِ کوے نیاز را سرافراز سازند۔

والبتّلیم سخنِ درویش را بمحلِّ قبول رسانیدہ از مرکب پیادہ شد و بخدمتِ او رسیدہ ہمتے خواست۔ بعد ازان کہ بادشاہ عزیمتِ رفتن کرد درویش زبانِ عذر خواہی بکشود وگفت "کز دستِ من گدا نیاید مہمانیِ چون تو بادشاہے" امّا برسمِ ماحضر تحفۂ دارم کہ از پدر بمن میراث رسیدہ است۔ آن را نثارِ راہِ بادشاہ می سازم وآن گنج نامہ ایست مضمونش آنکہ در گوشۂ این غار گنجیست گران و درو نقود و جواہرِ بیکران۔ چون من بر گنجِ قناعت دست یافتہ بودم بطلبِ آن نپرداختم۔ اگر سلطان پرتوِ التفات بران اندازد و فرماید تا ملازمان جستجوے نمایند و داخلِ خزینۂ عامرہ ساختہ بجاے لائق صرف کنند دور نیست۔

دالبشلیم بعد از شنیدنِ این سخنان واقعۂ شبانہ با درویش درمیان نہاد۔

درویش فرمود کہ اگرچہ این مختصر نزدِ ہمت والاے سلطان وقعے ندارد اما چون از غیب حوالہ شدہ شرفِ قبول ارزانی باید داشت راے فرمود تا جمعے بکاویدنِ غار مشغول شدند و در اندک وقتے راہ بگنج بردہ تمامی آنرا بنظرِ سلطان در آوردند۔

شاہ فرمود تا قفل از سرِ ہر صندوق و دُرج برداشتند و نفائسِ جواہر پیش کشیدند۔ درین میان صندوقے مرصّع ظاہر شد بندہاے محکم بر بستہ و قفلِ فولاد بران زدہ۔ چندانکہ تفحّص کردند از کلیدِ او نشانے نیافتند۔

راے را شوقے تمام بکشادنِ آن قفل پیدا شد و میلے عظیم بدیدنِ آنچہ در صندوق تواند بود پدید آمد و باخود خیال کرد کہ تحفۂ گرانمایہ در ین صندوق نہادہ اند۔ فرمود تا قفل را شکستند۔ از آنجا دُرجے بیرون آمد و دران دُرج حُقّہ نہادہ۔ راے سرِ حقّہ را باز کرد پارۂ حریرِ سفید خطے چند بقلمِ سُریانی بر وے نوشتہ دید۔ دالبشلیم در تعجب ماند کہ اینچہ تواند بود۔ بعضے گفتند نامِ صاحبِ گنج است و جمعے نمودند کہ طلسمے تواند بود کہ بجہتِ محافظتِ گنج نوشتہ باشند۔

شاہ فرمود تا این خط خوانده نشود حقیقتِ حال ظاہر نخواہد شد و ہیچ یکے از ملازمانِ رکاب قدرتے بر خواندنِ آن خط نداشت۔ در طلب کسے کہ از و مقصود حاصل شود شتافتند تا آنکہ دانشورے کہ در خواندن و نوشتنِ خطہاے غریب مہارتے داشت یافتہ بپایۂ سریر حاضر کردند۔ **دانشورِ** باریک بین بعد از تامّلِ کمال خط را خواند کہ این مکتوبیست پُر فائدہ کہ در حقیقت گنج ہمین تواند بود مضمونش آنکہ این گنج را من کہ **ہوشنگ بادشاہم** ودیعت نہادہ ام براے بادشاہے بزرگ کہ او را **دابشلیم** خوانند و بالہامِ الٰہی دانستہ ام کہ این خزانہ نصیبِ او خواہد بود و این وصیت نامہ در میانِ زر و جواہر تعبیہ کردہ ام تا چون آن گنج بردارد و این وصیتہا را مطالعہ کند با خود اندیشہ نماید کہ بزر و گوہر فریفتہ شدن کارِ عاقلان نیست چہ آن متاعیست عاریتی کہ ہر روز فرسودۂ دستِ دیگرے خواہد شد و با ہیچ آفریدہ راہِ وفا بسر نخواہد بُرد۔

مثنوی

دولتِ گیتی کہ تمنّا کنند — با کہ وفا کرد کہ با ما کنند

بوے وفا نیست درین خاکدان — مغزِ وفا نیست درین استخوان

امّا این وصیت نامہ دستور العملے است کہ بادشاہان را از آن گزیر نیست۔ پس آن بادشاہِ دولتمند باید کہ بدین وصیتہا کار کند و یقین داند کہ ہر بادشاہے

که این چهارده قانون را که بیان میکنم بکار بندد بنا سے دولتِ او استوار ماند و اساسِ سلطنتِ او پایدار گردد۔

اوّل آنست که هر کس را از ملازمان نزدیکی خود سرفرازی دهد سخنِ دیگرے در بابِ شکستِ او نشنود که هر که نزدِ بادشاہے مقرب شد هر آئینه مردم بر و حسد برند و در زوالِ قربِ او کوشش نمایند و از روئے دولتخواہی و نصیحت سخنانِ فریبنده بگویند تا وقتیکه مزاجِ بادشاه بر او متغیر گردد و دران وقت مقصود حاصل کنند۔

دُوم آنکه سخن چین و سخن ساز را در مجلسِ خود راه ندهد که باعثِ فتنه انگیزی و جنگجوئی است و عاقبتِ او بد است بلکه چون این صفت در کسے بیند زود تر آتشِ فتنۂ او بآبِ شمشیر فرو نشاند تا دُودِ او عرصۂ عالم را تیره نسازد۔

سِوُم آنکه با اُمرا و ارکانِ دولتِ خود التفات نماید که باتفاق و یکجهتی کارہاے مشکل آسان گردد۔

چهارم آنکه بملائمتِ دشمن و چاپلوسیِ او مغرور نشود و هر چند تملّق پیش آرد از روے دُور اندیشی بر و اعتماد ننماید۔

پنجم آنکه چون گوهرِ مقصود بدست آید در نگاهداشتنِ آن غفلت نورزد۔

ششم آنکه در کارہا شتاب زدگی ننماید بلکہ بجانب تامّل و آہستگی گراید کہ مضرت در شتاب بسیار است و منفعتِ آہستگی بیشمار۔

ہفتم آنکہ عنانِ تدبیر بہیچ وجہ از دست نگذارد کہ اگر جمعے از دشمنان قصدِ او کنند و صلاح دران بیند کہ با یکے از ایشان التفاتے باید کرد کہ بسببِ آن خلاصی ازان ورطہ رُوے می نماید باید کہ بحیلۂ مناسب بناے فریبِ ایشان را زیر وزبر گرداند۔

ہشتم آنکہ از مَردُمِ کینہ دار احتراز نماید و بچرب زبانیِ ایشان مغرور نگردد۔

نہم آنکہ عفو را شعارِ خود ساختہ ملازمان را باندک گناہے در مقامِ خطاب و عتاب نیارد و چون از بعضے مقربانِ درگاہِ سلطانی جریمہ ظاہر گردد و بعفوِ بادشاہی پُشت قوی شوند دیگربارہ ایشان را از چشمۂ عنایت شاداب گرداند تا از حیرانی فرود آیند۔

دہم آنکہ گردِ آزارِ ہیچکس نگردد تا بطریقِ مکافات آزارے باو نرسد۔

یازدہم آنکہ مَردُم را کارے کہ موافقِ طور و لائقِ حالِ ایشان نباشد نفرماید کہ اکثر کس کارِ خود را گذاشتہ بکارِ دیگر مشغول گردد و آن کار نا ساختہ از کارِ خود ہم باز ماند۔

دوازدہم آنکہ چہرۂ حالِ خودرا بزیورِ حلم وثبات آراستہ گرداند۔

سیزدہم آنکہ ملازمانِ امین ومعتمد بدست آوردہ ازاہلِ خیانت برکران باشد کہ چون ملازمانِ درگاہِ سلطنت امین باشند ہم اسرارِ ملک محفوظ ماند وہم مردم از ضررِ ایشان ایمن گذرانند و اگر سخنِ مردمِ خائن نزدِ بادشاہ معتبر باشد بسیار باشد کہ بیگناہان را در ورطۂ ہلاک اندازند ونتیجہ ہاے بدروے نماید۔

چہاردہم آنکہ از محنتِ روزگار وانقلابِ زمانہ باید کہ غبارِ ملال بر دامنِ ہمّتِ او نہ نشیند وہریکے را ازین چہاردہ وصیّت کہ یاد کردم داستانیست مقرر وحکایتے پسندیدہ واگر راے خواہد برتفاصیلِ آن حکایات اطلاع یابد بجانبِ کوہِ سرندیپ کہ قدمگاہِ آدم صفی است توجّہ باید فرمود کہ این مشکل آنجا حل خواہد شد ومقصود آنجا روے خواہد نمود۔

چون حکیم مضمونِ نوشتہ تمام بعرض رسانید **دابشلیم** او را بنواخت وآن صحیفۂ حکمت را بتعظیم بوسیدہ تعویذِ بازوے شہریاری ساخت وفرمود کہ گنجے کہ نشان دادہ بودند این گنجینۂ ہنر است نہ خزینۂ گوہر وزر و مرا بعنایتِ الٰہی از متاعِ دنیا آن مقدار ہست کہ احتیاج بدین زیادتی ندارم واز روے ہمّت این محقر یافتہ را نایافتہ می پندارم۔ لازم آنست کہ بشکرانۂ این پندنامہ کہ در معنی گنج ہمان تواند بود آنچہ

ازین دفینہ بدست آمدہ بمردمِ مستحق رسانند تا ہدیۂ ثواب بروحِ ہوشنگ رسد و ما نیز داخلِ خیر باشیم۔

ملازمانِ پادشاہی در اندک زمانے این خدمت بجا آوردند و رائے بدار الملک آمدہ ہمیشہ درین اندیشہ بود کہ بجانبِ سرندیپ عزیمت نماید و مقصود بدست آرد و بر تفصیلِ این نصیحت نامہ واقف شدہ دستور العملِ مملکت داری سازد و بناے سلطنت بران نہد۔ بعد از اندیشۂ بسیار فرمود تا دو کس دانا را از ارکانِ سلطنت حاضر ساختند۔

رائے فرمود کہ من آن گنج را کہ ہوشنگ نہادہ بود تمام در راہِ خدا بفقرا و مساکین و سائرِ مستحقان بخشش کردم و حالا عزیمت بجانبِ سرندیپ مصمم ساختہ ام و من ہموارہ اساسِ مہماتِ سلطنت بر راے صواب نماے شما نہادہ ام۔ درین باب نیز آنچہ مصالحت باشد بعرض رسانید۔

وزیران گفتند جوابِ این بر بدیہہ گفتن نشاید کہ سخنِ نا اندیشیدہ چون زرِ ناسنجیدہ است۔ روزِ دیگر تأمل نمودہ بدرگاہ رسیدند۔

وزیرِ بزرگ گفت کہ درین سفر اگرچہ احتمالِ فوائد است امّا محنت و مشقتِ فراوان باید کشید و چندین راحت و فراغت را از دست باید داد و دل بر چندین خطر باید نہاد۔ دانا باید کہ راحت را بمحنت

بدل نکنند و لذّتِ نقد را بسوداے نسیہ از دست ندہند تا بوے
آن نرسد کہ بدان کبوتر رسید۔ راے فرمود کہ چگونہ بودہ است آن؟

حکایت

وزیر گفت شنیدہ ام کہ دو کبوتر باہم در آشیانۂ دمساز بودند۔ یکے را
بازِ ندہ نام بود و دیگرے را نوازِ ندہ۔ روزگار بر دمسازیِ آن دو یارِ
غمگسار حسد برد۔ بازِ ندہ را خیالِ سفر پدید آمد۔ یارِ خود را گفت تا کے
در یک کاشانہ بسر بریم و در یک آشیانہ روزگار گذرانیم؟ مرا آرزوے
آنست کہ چند روز در اطرافِ جہان بگردم کہ در سفر عجائب بسیار است
و تجربہ بیشمار۔ شمشیر تا از نیام بیرون نیاید در معرکۂ مردان سرخرو نگردد
و قلم تا در سیر از سر قدم نسازد نقشِ مقصود صورت نہ بندد۔ آسمان از سفر
برہمہ بالاست و زمین از اقامت پایمالِ ہمہ۔ "درخت اگر متحرک شدے
ز جاے بجاے۔ نہ جورِ ارّہ کشیدے و نے جفاے تبر"۔

نوازِ ندہ گفت اے یارِ ہمدم تو محنتِ سفر نکشیدۂ و مشقّتِ
غربت ندیدۂ۔

[illegible] بازِ ندہ گفت اگر چہ رنجِ سفر جان فرساست امّا تفرّجِ عالم روح افزا
و باز چون طبیعت بسفر خوگرفت و مشغولی بتماشاے اعجوبہاے جہان پیدا کرد
مشقّتِ راہ نمی نماید۔

نوازِ نده گفت اے رفیقِ موافق تفرّج و تماشاے عالم بایارانِ ہمدم و دوستانِ محرم خوش آید۔ چون کسے از دیدارِ ہمدمان محروم ماند پیداست کہ بدان مقدار تماشا چہ تسکین یابد و من میدانم کہ دردِ فراقِ یاران مشکل ترین دردہاست واکنون کہ گوشہ وتوشہ ہست پاے قناعت در دامنِ عافیت کش و عنانِ ہوس بدستِ ہوا مسپار۔ "بگیر دامنِ جمعیتے و فارغ باش۔ کہ سنگِ تفرقہ دوران در آستین دارد"۔

بازِ نده گفت اے مونسِ روزگار دیگر سخنِ فراق مگوے کہ یارِ غمگسار در عالم کم نیست۔ اگر ازینجا پیوند بریدہ شود در اندک فرصتے خود را بصحبتِ ہمنفسے دیگر رسانم و این خود شنیدۂ کہ گفتہ اند۔ "ہیچ یارِ دلدارِ خاطر و ہیچ دیار۔ کہ بر و بحر فراخست و آدمی بسیار"۔ التماس دارم کہ بعد ازین دفترِ مشقّتِ سفر بر من نخوانی کہ مسافرت مرد را پختہ می سازد۔ "بسیار سفر باید تا پختہ شود خامے"۔

نوازِ نده گفت اے یارِ عزیز این زمان کہ تو دل از صحبتِ یارانِ دیرینہ بر میتوانی گرفت و با حریفانِ تازہ میتوانی ساخت سخنِ من در تو چہ اثر خواہد کرد؟ امّا بزرگان گفتہ اند۔ "بسے بکامِ دلِ دشمنان بود آنکس۔ کہ نشنود سخنِ دوستانِ نیک اندیش"

سخن را بران قطع نموده وداعِ یکدیگر کردند۔ بازِ نده دل از رفیق برکنده بپرواز آمد۔ کوه و دشت می پیمود و باغ و راغ تماشا میکرد۔ ناگاه در دامنِ کوہے بلند مرغزارے دید از سبزه و گل آراسته و از آب و ہوا تازه و تر گشته۔ بازِ نده را آن سرمنزل پسندیده اُفتاد و چون شام نزدیک بُود ہمانجا بارِ سفر کشاد۔ ہنوز از رنجِ راه نیاسوده و دمے بآسایش نزده بُود که ناگاه ابر و رعد و برق و باران بهزاران جوش و خروش پیدا شد۔ بازِ نده را درچنین وقت پناہے که از تیرِ باران ایمن گردد نبُود۔ گاه در زیرِ شاخے نہان میشد و گاه برگِ درختے پناهِ خود میساخت۔

القصّه شبے بهزار محنت بروز آورد و بارِ دیگر بپرواز آمد۔ متردّد که بآشیانۂ قدیم برگردد و یا چون عزیمتے نموده چند روز بتماشا گذراند۔ درین حال شاہینِ تیز بال خونین چنگال قصدِ بازِ نده کرد۔ کبوترِ مسکین را چشم بر شاہین اُفتاد دلش درطپیدن و روحش درپریدن آمد و بر اندیشۂ باطلِ خود پشیمان شد و بخود عہد کرد که اگر ازین مہلکه برآید دیگر اندیشۂ سفر بخود راه ندہد و صحبتِ یارِ ہمدم غنیمت شمارد۔ ببرکتِ نیّتِ دُرست کشایشِ کارِ او پیدا شد و عقابے تیز پرواز از جانبِ دیگر دررسید۔ خواست که کبوتر را از پیشِ شاہین درربآید و شاہین ہرچند درپئے عقاب

بخود غیرتے کرده در پرخاش درآمد۔ چون هر دو بجنگ یکدیگر مشغول شدند
بازِ نده فرصت غنیمت شمرد و خود را در زیرِ سنگے انداخت و بسوراخے
تنگ جاے گرفت۔ شبے دیگر هم آنجا بسر برد۔ چون روز شد با آنکه
بازِ نده را قوّتِ پرواز نمانده بود بهر حال پر و بال زدن گرفت۔
ترسان ترسان چپ و راست نظر میکرد و پیش و پس را احتیاط مینمود و
راه میرفت۔ ناگاه کبوترے دید که دانۂ چند پیشِ او ریخته و هزار شعبده ازان برانگیخته۔
بازِ نده چون گرسنه بود همین که جنسِ خود دید پیش رفت۔ هنوز
یک دانه نچیده بود که در دام افتاد۔ بازِ نده بآن کبوتر عتاب آغاز نهاد
که اے برادر ما همجنسِ یکدیگریم و این واقعه از سببِ تو بمن دست داده۔
چرا مرا ازین آگاه نکردی و شرطِ مروّت بجا نیاوردی تا درین بلا نمی افتادم؟
کبوتر گفت ازین سخن بگذر که با قضا کوشش سود ندارد۔
بازِ نده گفت هیچ میتوانی که راهِ نجات بنمائی و طوقِ منّت در
گردنِ من افگنی؟
کبوتر گفت اے ساده لوح اگر من این حیله دانستمے خود را ازین
بند خلاص ساختمے و سببِ گرفتاریِ دیگران نشدمے۔ حالِ تو بآن
شتر بچه میماند که در راه مانده شده بود و بزاری مادر را گفت که اے
نامهربان چندان توقّف کن که نفس راست کنم۔ مادرش گفت نمی بینی

کہ مہارِ من بدستِ دیگریست۔ اگر سررشتہ بدستِ من بُودے پُشتِ خود را از بار و پاے ترا از رفتار خلاص دادے۔

بازِ ندہ چون ناامید شد طپیدن آغاز کرد و بجہدِ تمام قصدِ پرواز نمود۔ ریسمانِ دام کہ فرسودہ بُود گسیختہ شد۔ بازِ ندہ بال بپرواز کشادہ روے بوطن کرد۔ در اثناے پرواز بدہے ویران رسید۔ بگوشۂ دیوارے کہ متصل بکشت زارے بُود قرار گرفت۔ کودکِ دہقان کہ نگہبانِ کشت بُود در آنجا میگشت۔ چون چشمش بر کبوتر اُفتاد تیرے بروانداخت۔ تیر ببالِ آن شکستہ حال رسید۔ از غایتِ ہیبت سرنگون شدہ بچاہے کہ در پاے ہمان دیوار بُود اُفتاد۔ دہقان پسر دید کہ کبوتر بچاہ فرو رفت ناامید برگشت۔

بازِ ندہ شب و روزے دیگر با دلِ خستہ و بالِ شکستہ در تنگِ چاہ بسر بُرد۔ روزِ دیگر اُفتان و خیزان بحوالیِ آشیانۂ خود رسید۔

نوازِ ندہ آوازِ بالِ ہمدمِ خود شنیدہ باستقبال از آشیان بیرون پرید۔ بازِ ندہ را ناتوان و نزار دریافت و گفت اے یارِ پسندیدہ کجا بُودی و کیفیتِ احوال چگونہ است؟

بازِ ندہ گفت چگویم کہ چہ محنتہا کشیدم و چہ خطرہا دیدم۔ خلاصۂ سخن آنست کہ شنیدہ بُودم کہ در سفر تجربہ حاصل میشود مرا این تجربہ شد کہ

تا زندہ باشم نامِ سفر بر زبان نیارم و باختیارِ خود از تو جدائی نگزینم و
این مثل بدان سبب آوردم کہ بادشاہ ازین سفرِ دُور و دراز باز ماند و تن بچنین مشقّت درندہد۔
دابشلیم فرمود کہ اَے وزیرِ ناصح اگرچہ مشقتِ سفر بسیار است
منافعِ او نیز نہایتے ندارد و ترقّیِ کُلّی در سفر روے مینماید خواہ از روے
صُورت خواہ از روے معنی۔ نمی بینی کہ پیادۂ شطرنج بسیرِ شش منزل
مرتبۂ فرزین یابد و ماہ بسیرِ چہاردہ شب بدر گردد و اگر کسے در گوشۂ وطن
سر فرو آرد و قدم بیرون ننہد از تماشاے عجائبِ عالم محروم
ماند و از ملازمتِ بزرگان بے بہرہ باشد۔ باز را بر دستِ سلاطین
ازان سبب جاے مقرر شدہ کہ سر با آشیان فرو نمی آرد و آب از
یکجا بودن ملاحظہ باید کرد کہ چہ رنگ و بوے پیدا میکند و اگر آن بازِ
شکاری کہ باز غن بچگان بزرگ شدہ بود در آشیان بماندے و
در ہواے سفر پرواز نکردے ہر آئینہ بشرفِ تربیتِ سلطان نرسیدے۔
وزیر پرسید کہ کیفیتِ این صورت چگونہ بودہ است؟

حکایت

راے دابشلیم فرمود کہ شنیدہ ام کہ وقتے دو بازِ تیز پرواز با یکدیگر ہمدمی داشتند
و آشیانۂ ایشان بر قُلّۂ کوہے بود۔ بفراغِ بال دران نشیمن بسر می بُردند۔ بعد
از مدتے ایشان را بچہ ارزانی شد۔ بواسطۂ مہربانی کہ بفرزند

داشتند هر دو بطلبِ غذا میرفتند و بجگر گوشهٔ خود از هر گونه طعمه می آوردند
تا باندک زمانے روسے در ترقی نهاد۔ روزے او را تنها گذاشته
بجاسے رفته بودند و در آمدن درنگ شده۔ باز بچه را اشتها در حرکت آمده
جُنبشے آغاز کرد و بهر طرف میل نموده بکرانهٔ آشیانه رسید۔ ناگاه از آنجا
در اُفتاده روسے به نشیبِ کوه آورد۔ قضا را دران وقت زغنے از آشیانِ
خود بطلبِ طعمه که بجهتِ بچگان حاصل کند بیرون آمده بود و بر کمرِ آن کوه
منتظرِ صید نشسته۔ نظرش بر آن بچهٔ باز اُفتاد که از بالا متوجه پایان
بود بخیالش چنان رسید که آن موشے است که از زغنے خلاص شده۔
بے تأمل بشتافت و پیش از انکه بر زمین رسد از روسے هوا گرفته
او را باشیانِ خود بُرد۔ چون نیک در نگریست به نشانِ چنگال و منقار
دانست که از جنسِ مرغانِ شکاریست۔ بحکمِ جنسیت مهرے در دلش
پدید آمد و با خود اندیشید که زہے عنایتِ الٰہی که مرا سببِ حیاتِ او
گردانیده۔ اگر نه درین محل حاضر بودمے این مرغک از بالاسے کوه بزیر
اُفتادسے و اُستخوانهاسے او بر سنگ آرد شده بباد فنا رفتے۔ چون قضاسے
الٰہی چنان رفته بود که من واسطهٔ بقاسے او شوم لائق آنست که باز زنانِ
من در تربیت شریک باشد بلکه او را بفرزندی بردارم۔
زغن به پرورش مشغول شد و پدرانه سلوک می نمود تا آنکه باز بچه

بزرگ شد و گوہرِ اصلیِ او نمایش پیدا کرد۔ اگرچہ خود را خیال میکرد کہ از فرزندانِ زغن است امّا صورت و حالتِ خود را خلافِ ایشان میدید۔ و حیران میبود کہ اگر من از ایشان نیَم چرا درین آشیانم و اگر ازین خاندانم چرا بصورتِ ایشان نیستم؟

روزے زغن با باز بچہ گفت اے فرزندِ دلبند ترا بسیار اندوہگین می بینم۔ سببِ اندوہ چیست؟ اگر آرزوئے داری بگو کہ در سامانِ آن کوشش نمایم۔

باز بچہ گفت من نیز در خود اثرِ ملال می یابم و سببِ آن نیکو نمیدانم و اگر میدانم نمیتوانم گفت۔ مصلحتِ خود دران دیدہ ام کہ اگر رخصت باشد چند روزے در اطرافِ عالم بگردم شاید کہ غبارِ اندوہ زدودہ شود و چون عجائبِ جہان تماشا کنم شاید کہ صورتِ فرح روے نماید۔

زغن کہ آوازۂ فراق شنید، دود از نہادش برآمد۔ فریاد برآورد کہ اے فرزند این چہ اندیشہ است کہ کردۂ؟ سخنِ سفر مگوے کہ سفر دریائے است آدمی خوار و اژدہائے است مردم ربائے۔ بیشتر مردم کہ سفر اختیار میکنند بجہتِ بہم رسانیدنِ اسبابِ زندگانی یا بواسطۂ آنکہ در وطن بودنِ ایشان را مشکل است و ترا ہیچ کدام ازین واقع نیست و گوشۂ فراغتے و توشۂ قناعتے داری و بر فرزندانِ دیگر سرفرازی میکنی۔

همه بزرگی ترا گردن نهاده اند - با این همه رنجِ سفر اختیار کردن و راحت خانه را ترک نمودن از طریقِ خرد دُور می نماید -

باز گفت آنچه فرمودی از کمالِ مهربانیست امّا هرچند با خود می اندیشم این گوشه و توشه فراخورِ حالِ خود نمی بینم و در خاطرِ من چیزها میگذرد که در عبارت گنجایش ندارد -

زغن دانست که آن که بزرگان گفته اند " بازگردد باصلِ خود هر چیز" ظاهر شده است - خود را از سرِ این سخن دور انداخت و گفت آنچه من میگویم از مقامِ قناعت است و آنچه تو میگوئی از مرتبۂ حرص و حریص همیشه محروم باشد و تا کسے قناعت نکند آسایش نه بیند و چون تو شکرِ نعمتِ قناعت نمیگذاری و قدرِ دولتِ فراغت نمیدانی می ترسم که بتو آن رسد که بآن گربۂ حریص رسید - باز پُرسید که چگونه بوده است آن ؟

حکایت

زغن گفت که در روزگارِ پیشین زالے بود ضعیف حال و کلبۂ داشت تنگ و تیره و گربۂ با او مصاحب بود که روے نان ندیده بود و بُوے گوشت نشنیده - اگر ناگاه موشے بچنگِ او اُفتادے رویش از شادی نشنیده برافروختے و تا یک هفته بآنقدر غذا گذرانیدے -

روزے از غایتِ بیطاقتی بهزار مشقّت بر بالاے بام رفت - گربۂ دید.

کہ بر بالائے بامِ ہمسایہ سحر امید واز غایتِ فربہی قدم آہستہ بر میداشت۔

گربۂ پیر زن چون از جنسِ خود بدان فربہی و تازگی شخصے دید حیران شدہ فریاد بر کشید کہ تو بدین لطافت از کجائی و این قوّت و شوکتِ تو از کجاست ؟

گربۂ ہمسایہ جواب داد کہ من ریزہ خوارِ خوانِ بادشاہم۔ ہر صباح بر درِ بارگاہ حاضر شوم۔ چون خوانِ دعوت بگسترانند دلیری و مردانگی نمودہ از گوشتہائے فربہ و نانہائے میدہ لقمۂ چند در ربایم و تا روزِ دیگر آسودہ حال بسر برم۔

گربۂ پیر زن پرسید کہ گوشتِ فربہ چگونہ چیزے میباشد و نانِ میدہ چہ نوعے مزہ دارد کہ من در مدّتِ عمرِ خود جز شوربائے پیر زن و گوشتِ موش چیزے ندیدہ و نچشیدہ ام۔

گربۂ ہمسایہ بخندید و گفت کہ بواسطۂ ہمین است کہ ترا از عنکبوت فرق نمیتوان کرد۔ مارا ازین شکل کہ تو داری عارِ تمام است۔ ازگربہ ہمین گوش و دُمے ہست ترا۔ باقی ہمہ عنکبوت را میمانی۔ اگر تو بارگاہِ سلطانی

مثنوی را بہ بینی و بوئے آن طعامہا بشمی یقین کہ حیاتِ تازہ یابی۔

گربۂ پیر زن گفت چہ باشد کہ حقِ ہمسائیگی بجا آری و مرا یکبار ہمراہِ خود ببری۔ شاید کہ بدولتِ تو توانائی یابم۔

گربۂ ہمسایہ را دل بزاریِ او بسوخت و قرار داد کہ این نوبت بے او نرود۔

گربۂ پیرزن از نویداین وعدہ جانے تازہ گرفتہ از بام بزیر آمد و صورتِ حال با پیرزن بازگفت۔ پیرزن نصیحت آغاز کرد کہ اے یارِ مہربان بسخنِ اہلِ دُنیا فریفتہ مشو و گوشۂ قناعت از دست مدہ کہ چشمِ حرص جز بخاکِ گور پُر نشود۔ گربہ را نہ چنان سودائے خوانِ نعمتِ سلطان در سر افتادہ بود کہ نصیحتِ پیرزن سود مند اُفتد۔

القصّہ روزِ دیگر باتفاقِ گربۂ ہمسایہ اُفتان وخیزان خود را بدرگاہِ سلطان رسانید۔ پیش از آنکہ بیچارہ برسد ضعفِ طالع او پیشدستی نمودہ بود۔ در روزِ گذشتہ چون گربہ ہا ہجوم کردہ پا از اندازۂ ادب بیرون نہادہ بودند و بفریاد و فغان مَرُدم را بہ تنگ آوردہ سلطان حکم کردہ بود کہ جماعتِ تیراندازان در کمین باشند کہ تا ہر گربہ کہ بیاید بہ تیر بدوزند۔ گربۂ زال ازین حال بیخبر چون بوئے طعام شنید بے اختیار شتافت۔ شتافتن ہمان بود و ناوکِ دلدوز خوردن ہمان۔

نظم

چکان خونش از استخوان میدوید ہمیگفت واز ہولِ جان میدوید
کہ گر جستم از دستِ این تیرزن من و مُوش و ویرانۂ پیرزن

واین داستان بدان آوردم تا تو نیز گوشۂ آشیانِ مرا غنیمت دانی و قدرِ لقمۂ کہ بہم میرسد بشناسی و در زیادہ طلبی نباشی کہ مبادا بدان پایہ رسی واین مرتبۂ نیز از دست برود۔

باز گفت آنچہ فرمودی عین مہربانی بُود اما بچیزہائے سہل وکارہائے خُرد سر فرود آوردن کارِ پیر زنان است۔ ہر کرا بلندی باید ہمتِ بلند باید داشت۔

زغن گفت این خیال کہ تو در سرداری بمجردِ پندار برنیاید ۔ ہیچ کار بے آنکہ اسبابِ آن آمادہ باشد از پیش نرود۔

باز گفت قُوتِ چنگال ومنقارِ من قوی ترینِ اسبابِ دولتِ من است۔ مگر تو حکایتِ آن شمشیر زن نشنیدۂ کہ بدستیاریِ زورِ بازو خیالِ بادشاہی داشت وآخر بمرادِ دل رسید۔ زغن پُرسید کہ چگونہ بودہ است آن؟

حکایت

باز گفت در زمانِ پیشین درویشے کاسب بُود بقُوتِ عیالِ خود درماندہ ۔ حاصلِ کسبِ او بعیال وفا نکردے۔ اورا پسرے شد نشانِ دولتمندی از پیشانیِ او پیدا بُود۔ بقدمِ او حالِ پدر روے بسامان آوردہ درمقامِ تربیتِ او شد۔ پسر از کودکی سخن از تیر وکمان میگفت وبازی

بسپر و شمشیر میکرد۔ پدر بمکتب میفرستاد داو ہوائے میدان میداشت۔
چون بزرگ شد پدر خواست کہ با وے یکے را از خویشان عقد کند۔
پُرسید کہ تو درین باب چہ صلاح می بینی؟
پسر گفت آنرا کہ من میخواہم کابینِ او نقد نہادہ ام۔ ترا دران
تکلیفے نمی کنم وامداد نمی خواہم۔
پدر گفت مرا از حالِ تو آگاہی تمام است۔ آنکہ میگوئی کہ وجہِ کابین
دارم از کجاست وکدام است؟
پسر در خانہ رفت و شمشیر بیرون آوردہ گفت من کہ عروسِ سلطنت
را درعقد خواہم آورد وجہِ کابینِ او بہتر از تیغ و تیر و خنجرِ خونریز نیست
و چون ہمّتِ آن جوان بلند بُود دراندک زمانے عرصۂ مملکت فروگرفت
و این حکایت برائے آن آوردم تا بدانی کہ آنچہ اسبابِ دولت
تواند بُود مرا آمادہ است و نزدیک است کہ بمطلوبِ خود برسم و با فسون
و افسانۂ کسے ترکِ این اُمید نخواہم کرد۔
زغن دانست کہ این مُرغِ عالی ہمّت بمکر و فریب رام نمیشود۔
بضرورت رخصتِ سفرش داد۔ باز زغن را با بچگان وداع کرد
و پرواز نمودہ بعد از ماندگی بسرِ کوہے فرود آمد و دیدۂ تماشا بہر طرف
می گماشت ناگاہ کبکِ دری دید کہ قہقہہ کنان در جلوۂ ناز است۔ زنان

باز از طبیعتِ خود نفعتے بشکار دریافت وبیک حملہ صلہ را از گوشتِ سینۂ او پُر ساخت۔ لذّتے گرفت کہ ہرگز آن چاشنی ندیدہ بُود۔ بخواند شنید کہ فوائدِ سفر اینقدر بس کہ از غذا ہاے نا ملائم خلاص یافتہ بطعمہاے مقبول لذّتے گرفتہ میشود و از آشیانِ تیرہ و تنگ و مصاحبانِ پست ہمّت نجات روے نمودہ بر جا ہاے بلند رسیدہ میشود تا بعد ازین چہ روے نماید۔

پس باز چندروزے بفراغت شکار کنان پرواز میکرد تا روزے بر سرِ کوہے نشستہ بُود و در دامنِ کوہ جمعے از سواران دید صفِ شکار برآراستہ مُرغانِ شکاری را پرواز دادہ و آن بادشاہِ آن ولایت بُود با خاصان برسمِ شکار برآمدہ۔ درین اثنا بازے کہ بدستِ شاہ بُود پرواز کردہ قصدِ صیدے کرد و این بازِ بلند پرواز نیز بشکارِ او عزم کرد و پیشدستی نمودہ صید را از پیشِ او در رُبود۔

شاہ را نظر بر تیز پروازی و رُبایندگیِ او اُفتادہ دلش بستۂ او شد و حکم شد تا صیّادانِ چابکدست او را گرفتہ بخدمتِ بادشاہ آوردند و بنظرِ تربیتِ بادشاہی با قابلیتِ ذاتی در اندک فرصتے ساعدِ شہریاری قرار گاہِ او شد۔ اگر در ہمان پایۂ اوّل بُودہ با صحبتِ زاغ و زغن در ساختے باین مرتبۂ عالی نرسیدے۔ و این حکایت از ان آوردم تا معلوم شود

کہ در سفر چندین فائدہ متصور است۔

چون سخنِ دابشلیم تمام شد وزیرِ دیگر پیش آمدہ آدابِ دعاگوئی بجا آوردہ گفت آنچہ حضرتِ بادشاہ در بیانِ سفر و فائدۂ آن فرمودند ازان قبیل نیست کہ شائبۂ شبہ پیرامنِ آن تواند گشت اما بخاطرِ بندہ ہا میگذرد کہ ذاتِ بادشاہ را کہ راحتِ عالمیان وابستہ بسلامتِ اوست مشقتِ سفر اختیار کردن از روشِ حکمت دور مینماید۔

دابشلیم گفت ارتکابِ مشقت کارِ مردان است۔ تا خارِ محنت دامنگیرِ عشرتِ سلاطین نشود در گلستانِ فراغت گلِ رفاہیت نشگفد و تا پاے ہمتِ ملوک دشتِ بلا نپیماید سرِ درویشانِ بے سامان ببالینِ آسایش نرسد۔ و باید دانست کہ بندہ ہاے خدا دو قسم اند یکے ملوک کہ ایشان را عزتِ مملکت و فرمانروائی دادہ اند و دیگر رعیت کہ ایشان را شرفِ امن و استراحت بخشیدہ اند و این ہر دو قسم یکجا جمع نشود۔ یا راحت اختیار باید کرد و عنانِ دولت باید گذاشت یا بہمان عزتِ بادشاہی باید ساخت و دست از لذت کوتاہ باید کرد و حکما گفتہ اند کہ کوشش نمودن طالب را بسر منزلِ مقصود رساند چنانچہ آن پلنگ بچہ کہ برکتِ کوشش چنگ بدامنِ مقصود زد۔ وزیر درخواست نمود کہ این صورت چون بود؟

حکایت

رائے دابشلیم گفت که در نواحیِ بصره جزیرهٔ بُود بغایت خوش هوا و بیشهٔ در نهایتِ لطافت و صفا۔ چشمهاے زلال از هر طرفش روان و نسیمِ روان بخش از هر جانبش وزان بُود۔ از غایتِ خوبی او را بیشهٔ فرح افزا میگفتند و پلنگے بران بیشه فرمانروا بُود که از هیبتِ او شیرانِ شرزه بانگ نمیتوانستند بر آورد و ددانِ دیگر گردِ آن نمیتوانستند گشت و مدّتها دران بیشه بمرادِ دل گذرانیده هرگز صورتِ ناکامیِ روزگار ندیده۔ بچهٔ داشت که عالم را بروے او روشن میدید و در آرزوے آن بُود که چون بچه اش بسال در آید و دندان و چنگال بخونِ هزبران رنگین کند آن بیشه را بتصرفِ او گذارد و خود گوشهٔ قناعت بگیرد۔ ناگاه بآرزو نارسیده پلنگ را اجل در رسید درنده ها که از قدیم خیالِ آن بیشه داشتند بیکبار قصد کردند۔ پلنگ بچه دید که طاقتِ مقاومت ندارد۔ جلاے وطن شد و درمیانِ ددان نزاع اُفتاد۔ شیرے خونریز بر همه غالب آمده بیشه را در تصرفِ خود آورد و پلنگ بچه روزے چند در کوه و بیابان سرگردانی کشیده خود را به بیشهٔ دیگر رسانیده و با سباعِ آن منزل دردِ دلِ خویش باز نموده در تلافیِ این تفرقه مدد خواست۔ ایشان از استیلاے آن شیر و خوف یافته از امداد او ابا نمودند و گفتند اے بیچاره منزلِ تو حالا در تصرفِ شیریست زبردست و

مارا قوّتِ برابریِ او نیست مصلحتِ ما آنست کہ ہم رجوع بدرگاہِ او نمائیم
وبصدقِ تمام خدمتِ او اختیار کنیم۔

پلنگ بچہ را این سخن معقول اُفتاد وصلاحِ کارِ خود دران دید
کہ بملازمتِ شیر مشرّف شود وطریقۂ خدمت بجا آرد۔ پس برگشتہ بآن
بیشہ رسید وبوسیلۂ یکے از نزدیکانِ درگاہ شرفِ خدمت دریافت
ومنظورِ عنایتِ بادشاہی گشتہ بحدیکہ لائقِ حالِ او بود نامزد شد و
کمرِ ہواداری چست کردہ بکارگذاری ودولتخواہی درپیوست وروز بروز
تقربِ او زیادہ شد تا بحدے کہ ارکانِ دولت بر وحسد بُردند۔ باوجودِ
آن ہردم کوششِ او در ملازمت بیشتر بودے۔

وقتے شیر راہمے ضروری در بیشۂ دور دست پیش آمد وہواے
تابستان بود۔ شیر بخود اندیشہ کرد کہ درین ہواے گرم کرا باین خدمت
باید فرستاد۔

درین میان پلنگ بچہ درآمد۔ مَلِک را اندیشہ ناک دید۔ ازروے
بندگی وہوا خواہی موجبِ اندیشہ پُرسید وصورتِ واقعہ معلوم کردہ این
خدمت را بعہدۂ خود گرفت ورخصت گرفتہ باتفاق جمعے روان شد
ونیم روز را بمنزل رسیدہ مقصود حاصل کردہ بمراد برگشت۔ بعضے ہمراہان
گفتند کہ درچنین گرما این ہمہ راہ پیمودہ شد واکنون مہم صورت یافتہ

دریسچ و غدغه نیست و نسبتِ نزدیکی و هواخواهیِ تو بحضرتِ بادشاه روشن است اگر زمانے در سایهٔ درختے آسایش گرفته و آبے خنک خورده روان شویم بهتر مینماید۔

پلنگ تبسمے کرد و گفت بزرگی و نزدیکیِ من بدرگاهِ بادشاهی از کمالِ خدمت است۔ پسندیده نباشد که کاهلی را درمیان آرم و بتن آسانی قرار دهم۔

خبرداران صورتِ واقعه بشیر رسانیدند۔ شیر زبانِ تحسین کشاد که سرداری و سروری راچنین کسے زیبد که سر از گریبانِ مشقت برآوردن تواند و در عیّت درزمانِ سرافرازیِ او آسوده تواند بُود۔ پس پلنگ را طلبید و بعنایتِ بے نهایت سرافراز ساخت و حکومتِ آن بیشه را باو داد و ولیعهدیِ خود بر وا اضافه کرد۔ و فائدهٔ این حکایت آنست که هیچکس را بے تگاپوے مُراد بر نیاید و بے جُست وجُوے مقصود حاصل نشود و چون درین سفر مقصود طلبِ دانش است عزمِ جزم کرده ام و پاے اهتمام در رکابِ عزیمت آورده و بمجردِ خیال و تصورِ رنجے که درآمد و رفت برسد ترکِ عزیمت نخواهم کرد۔

چون وزیران دانستند که سخنِ ما بجاے نمیرسد باراے شاه همداستان شده بمهیا ساختنِ اسبابِ سفر مشغول شدند و شرائطِ

مبارکباد بجا آوردند۔

پس رائے دابشلیم تمام اُمورِ سلطنت را بیکے از اعیانِ مملکت کہ محلِ اعتماد بُود سپرد و نصیحتے چند کہ ضرور بُود کرد و بساعتے فرخندہ با جمعے از خاصان روئے براہِ سرندیپ نہاد و بعد از پیمودنِ خشک و تر و دیدنِ گرم و سردِ اطرافِ سرندیپ برو ظاہر شد و نسیمِ آن دیار بدماغِ شاہ رسید بعد ازان کہ دو سہ روزے در شہرِ سرندیپ از رنجِ راہ برآسود اسبابِ زیادتی آنجا گذاشتہ با دو سہ کس از محرمان روئے بکوہ نہاد۔ چون بر فرازِ کوہ رسید و از انجا چشمِ تماشا بہر جانب باز کرد نظرش بر غارے اُفتاد۔ از حقیقتِ آن غار پُرسید۔ گفتند کہ آن مسکنِ حکیمے است کہ اورا بیدپائے خوانند یعنی طبیبِ مہربان و او مردیست ریاضت کش کہ نفسِ ناطقہ را بکمالات آراستہ و از صحبتِ خلائق یکسو شدہ و باندک کفافے قناعت نمودہ۔

دابشلیم بآرزوئے ملاقاتِ او رفتہ بردرِ غار ایستاد و از باطنِ او رخصتِ درآمدن یافت۔ از روئے ادب درآمد۔ برہمنے دید مجرد نہاد۔ رائے چون نزدیک رسید برہمن بنشستنِ او اشارت فرمود و از رنجِ راہ و سببِ سفر پُرسید۔

پس دابشلیم قصۂ خواب و یافتنِ گنج و خواندنِ وصیت نامہ

و حوالہ کردنِ اِتمامِ آن بسرندیپ با ہیچ خصوصیات بازگفت۔
برہمن تبسمے کرد و فرمود کہ آفرین برہمتِ بادشاہ بادکہ در طلبِ دانش تحملِ این ہمہ مشقت ہا نماید و برائے آسایشِ خلائق این ہمہ محنتِ سفر قبول کند۔ آنگاہ برہمن اسرارِ حکمت بیان کردن گرفت و وصیت نامۂ **ہوشنگ** درمیان آمد و صحبت بچند روز کشید۔ بادشاہ یک یک وصیت بر برہمن میخواند و برہمن درین باب سخنانِ بلند میگفت و خاصانِ بادشاہ کہ ہمراہ بودند یک یک مینوشتند و کتابِ **کلیلہ و دمنہ** مشتمل بر سوال و جوابِ رائے و برہمن است و آنرا در چہاردہ باب بدستورِ فہرست آوردیم۔ بر سخن سنجانِ دوربین پوشیدہ نخواہد بود کہ از آخرِ فہرست تا آغازِ بابِ سوم از فراہم آوردہائے مولانا **حسین واعظ** است و **کلیلہ و دمنہ** کہ از روئے آن انوارِ سہیلی را جمع آوردہ است اینست۔

آنچہ از ہوائے کار و فحوائے کلام معلوم میشود کہ غرضِ آوردن و در نصائح افزودن و گریزگاہِ سخن را سرانجام نمودن باشد لیکن بر معاملہ رسانِ سخنوری پنہان نیست کہ در معنی بدانچہ ضروری ہست مشغول شدن و ہنگامۂ سخن گرم نمودن است و خلاصۂ این دراز نفسیہا آنکہ **فرخ فال** نام حاکمے بر رسمِ شکار بر آمدہ بود و در بازگشت بواسطۂ گرمیِ ہوا

در مرغزارے کہ درکوہسارے واقع بود ساعتے بہ آسود۔ دران زمان نظر بر آشیانۂ زنبورِ شہد افتاد و بہ خجستہ راے نام وزیر خود از احوالِ این جانوران پرسیدن گرفت و وزیر بآئینِ ستودہ و روشِ پسندیدہ از اینہا خبر داد تا آنکہ سخن بہ بیمروتیِ آدمی و خون ریزی و جان آزاری درمیان کشید۔ فرخ فال را از بودنِ درمیانِ آدمیان و دیدنِ روے ایشان نفرتے شدہ میخواست کہ راہِ تنہائی و بے تعلقی پیش گیرد۔ وزیر گفت کہ براے فراغتِ خود خلقے انبوہ را در سرگردانی انداختن از جوانمردی دور است۔ اگر بادشاہ بروشے کہ راے دابشلیم بمشورتِ بیدپاے برہمن زندگانی نمودہ است سلوک نماید ہر آئینہ موجبِ رضاے الٰہی و اصلاحِ احوالِ جہانیان خواہد بود و بعد ازان خجستہ راے مجمل از احوالِ دابشلیم بیان نمودہ اورا بر سریرِ فرمانروائی سرگرم ساخت و خلاصۂ سخنِ او آنکہ کہ راے دابشلیم سببے بجہتِ دل بدست آوردن کہ در معنی رضاے الٰہی بدست آوردن باشد درِ گنج گرا نمایہ بکشاد و صلاے کرم بر خاص و عام داد و چون بخوابِ آسایش شد پیرِ نورانی را دید کہ میگوید کہ بزرگے از براے رضاے خداوند دادی پاے عزیمت در رکابِ دولت کن و بشرق دارالسلطنت توجہ نماے کہ گنجے شایگان حوالۂ تست۔ راے از مژدۂ این خواب بیدار شد و مشرق روے

توجہ نمودہ روان شد تا بکوہستان رسید و ہر طرف نظرے می افگند
واز مقصود خبرے می جُست تا آنکہ غارے نمودار شد و پیرے روشندل
بر درِ آن غار نشستہ و از زحمتِ اغیار وارستہ دید۔ بنزدیک شد۔
پیر از صحیفۂ ضمیر نقشِ مُرادِ شاہ خواندہ زبانِ نیاز برکشود کہ از گذشتہاے
خود یاد دارم کہ در گوشۂ این غار گنج گرانست و چون من از ہمہ چیز
دست شُستہ درین غار نشستہ ام اگر خسروِ کشورکشاے توجہ فرمودہ
این دفینہ را بخزانۂ عامرہ برساند ہر آئینہ شایستہ خواہد بود۔ راے خوشحال
شدہ قصۂ خواب درمیان آورد و آن گنج شایگان را بدست آورد۔ درمیانِ
جواہر نوشتۂ عربی برآمد مضمون آنکہ این گنج نامہ من کہ ہوشنگ پادشاہم
براے دابشلیم امانت گذاشتہ ام و چہاردہ نصیحت کہ سرمایۂ آئینِ
فرمانروایان تواند شد نوشتہ ام۔ باید کہ آنرا پیشواے خود سازد و شرح
آنرا حوالہ بحکیمے کہ در سرندیپ زاویہ نشین است کردہ بود۔ شاہ چون بتختگاہ آمد
ذوقِ سفرِ بلدۂ مذکور در دل اُفتاد و از ملازمان با دو کس کہ براے و عقل
امتیاز داشتند رفتنِ سرندیپ را درمیان آورد۔ وزیرِ بزرگ شدائدِ سفر
بیان کردہ حکایت کبوترے کہ از آشیانۂ خود برآمدہ آزارِ سفر کشیدہ درمیان
آوردہ از چنگالِ شاہین رستن و در دام اُفتادن و از ہمجنسِ خود حکایتِ
شتر بچہ شنیدن با سائرِ حوادث کہ در راہ افتادہ بود بیان کردہ شاہ را ازان

سفر مانع آمدو شاه سرگذشتِ باز و زغن در سفر و حضر بیان نمود و گفتنِ زغن قصۂ گربۂ حریص با باز داشتن از سفر و بیان کردنِ باز قصۂ درویشِ گوشہ نشین و پسرِ شمشیر زن آورده ارادۂ سفر را بیشتر از پیشتر ظاہر نمود و رخصت دادنِ زغن باز را بسفر و کامیاب شدنِ او در میان آورده وزیرِ بزرگ را خاموش کرد۔ بعدازان وزیرِ خُرد سخنانِ دلاویز در بابِ نارفتنِ سرندیپ درمیان آورد۔ رائے دابشلیم قصۂ پلنگ بچہ را گفتہ بسخنانِ بلند خاطر نشانِ وزرا کرد کہ سفر بہتر از حضر است۔ پس ازان مُلک را بیکے از معتمدانِ دولت سپُرده با جمعے از خاصان متوجہِ سرندیپ شد و بہ تگا پوئے بسیار در سرندیپ بصحبتِ بیدپائے برہمن رسید و قصۂ خواب و رسیدن بگنج و گنجنامہ بشرح بیان کرد۔ برہمن مرتاض بر طلبِ بادشاہ تحسین بسیار نموده سخنانیکہ سرمایۂ دولت باشد گفتن گرفت و رائے دابشلیم وصیتہائے مذکور را بازگفت و آنچہ درین باب بخاطر میرسید سوال می نمود و جواب می شنود و می گفت۔

بابِ سوم

درگوش ناکردنِ سخنِ سخن چینان

راےِ اعظم وابشلیم با بید پاے برہمن فرمود کہ مضمونِ وصیت اوّل آن بود کہ چون کسے ابشرفِ نزدیکیِ بادشاہان مشرف میگردد مردم برو حسد می برند و بسخنانِ مکر آمیز میخواہند کہ دولتخواہیِ او را خاطرنشانِ بادشاہ گردانند - پس بادشاہ را باید کہ در ہر سخن کہ باو رسانند نیکو تأمّل فرماید و از راہہاے دُور رفتہ بیغرض رسانندگانِ سخن را خاطرنشانِ خود کند و تا از آمیزش و آلایش خالی نیاید بسرحدِ قبول نرساند -

مثنوی

مدہ راہ صاحب غرض پیشِ خویش — کہ آمیخت بایکدگر نوش و نیش
بصورت دہد نوش و یاری کند — بمعنی زند نیش و خواری کند

ہیچ این چنین شدہ است کہ بسخنِ غرض آمیز دوستی بدشمنی انجامیدہ باشد یا محض دُور اندیشی است -

برہمن قصۂ شیر و گاو را درمیان آورد و گفت آوردہ اند کہ سوداگرے بُود سرد و گرم روزگار دیدہ و تلخ و شیرینِ زمانہ چشیدہ - او را سہ پسر بُود کہ

از روے مستی جوانی از پیشۂ خود پرہیز نمودہ دست در مالِ پدر دراز کردندے و در تبہ کاری و ناہمواری روزگار گذرانیدندے۔

پدرِ مہربان از شفقت و مرحمت فرزندان را پند دادن آغاز کرد و فرمود کہ اَے فرزندان اگر قدرِ مال کہ در بہم رسیدنِ آن رنجے بشما نرسیدہ است نمی شناسید در آئینِ خرد معذور ید امّا باید دانست کہ مال سرمایۂ نیکوئیہا تواند شد و پیرایۂ خوشی ہا توان ساخت۔ اہلِ عالم جویائے سہ مرتبہ اند یعنی فراخیِ زندگانی و بزرگیِ جاہ و رضاے الٰہی و بدان نرسند مگر بچہار چیز (۱) حرفتے نیکو پیش گرفتن (۲) آنچہ بہم برسد نیکو نگاہداشتن (۳) در آنچہ عقل فرماید خرچ نمودن (۴) بقدرِ توانائیِ خود از جاہاے بد پرہیز نمودن۔ پس روے از کاہلی برتافتہ بجانبِ کسب میل نمائید و آنچہ روزگارے دراز از من دیدہ اید بکار برید۔

پسرِ **کلان** گفت اَے پدر تو ما را کسب کردن میفرمائی و این خلافِ توکّل است و من یقین میدانم کہ آنچہ از روزی مقدر شدہ است ہرچند در طلبِ آن سعی نکنم بمن خواہد رسید و آنچہ روزیِ من نیست چندانکہ درجُست و جوے آن کوشش نمایم سود نخواہد کرد۔

مثنوی

ہرچہ کہ روزیست رسد در زمان ۔۔۔ و آنچہ نباشد نرسد بیگمان

پس ز پئے آنچہ نخواہد رسید رنجشِ بیہودہ نباید کشید

و من شنیدہ ام کہ بزرگے گفتہ است آنچہ روزیِ من بود ہر چند ازو گریختم در من آویخت و آنچہ نصیبِ من نبود چندانکہ در وآویختم از من گریخت۔ پس اگر کار کنم یا بیکار نشینم "نصیبۂ ازل از خود نمی توان انداخت" چنانچہ داستانِ دو پسرانِ بادشاہ گواہ اینست کہ یکے را بیرنج گنج بدست اُفتاد و دیگرے باُمیدِ خزانۂ مُلک و بادشاہی از دست بداد۔

پدر پُرسید کہ چگونہ بودہ است آن؟

حکایت

پسر گفت در ولایتِ حلب بادشاہے بود کامگار و فرمانروائے عالی مقدار واورا دو پسر بود از بادۂ جوانی مست واز شرابِ کامرانی سرخوش۔ پیوستہ بطرب و نشاط مشغول بودندے۔ بادشاہ عاقبت اندیشی نمودہ پارۂ دُر و جواہر و نقد و جنس را براہ یکہ پُشت بردُنیا نہادہ دربیابان صومعہ داشت پنہانی سپُرد و در خانۂ او زیرِ زمین کردہ وصیت فرمود کہ چون دولت بیوفا روئے از فرزندانِ من برتابد و پریشانی در احوالِ آنہا راہ یابد بطوریکہ مناسب باشد ازین گنجِ فراوان خبر کنی شاید کہ بعداز محنت کشیدن از گذشتہ پشیمان شدہ این خزینہ را چنانچہ باید بکار برند و شاہ در درونِ محل جائے راست کردہ چنان فرانمود

که خزانۂ خود را اینجا پنهان میسازد و فرزندان را بران مطلع ساخت که هرگاه محتاج شوید اینجا ذخیرۂ بسیار گذاشته ام وقتِ کار از وے خواهید برداشت۔

بعد ازین حال باندک زمانے شاه وزاهد این سرائے بیوفائے فانیٔ دُنیا را پدرود کردند و آن گنج درصومعۂ زاهد پوشیده ماند۔ برادران بعد از فوتِ پدر در قسمتِ مُلک و مال بجنگ اُفتادند و برادرِ کلان غلبه کرده تمامیِ مال وجهات را در تصرّفِ خود درآورد و برادرِ خُرد بخود اندیشید که چون دولت روے بزوال نهاد وچرخِ جفا پیشه شیوۂ بیوفائی آغاز کرد بازدل در وبستن و در فراهم آوردنِ او کوشیدن نه آئینِ خردمندی باشد۔ هیچ به ازین نیست که پس ازین گوشۂ درویشی که سرمایۂ خیراندیشی است از دست ندهم۔ پس راهِ تجرّد پیش گرفته در بیابانے که صومعۂ خرابِ زاهدِ بزرگوار بود آرام گرفت و درآمد و شد بروسے خلق بربسته دران گوشۂ بے توشه بریاضت مشغول شد۔

روزے آب از چاه میکشید۔ آواز آب نیامد۔ نیک تأمّل کرد۔ در تگِ چاه آب ظاهر نبود۔ اندیشه مند شد که چه شده باشد که آب بدین چاه نمی آید اگر خللے بچاه راه یافته باشد دراینجا بودن مشکل خواهد بود۔ بجهتِ تحقیقِ حال بچاه فرو شد۔ مغاکے دید که از انجا خاکها آمده

راہِ آب را گرفتہ بُود - چون آغاز راست کرد و آن مغاک را خواست کہ از خاک و خاشاک پاک ساختہ محکم کند قدم در توے نہاد - قدم نہادن ہمان بُود و بر سرِ گنج رسیدن ہمان -

شاہزادہ بران شکرِ خداوند بجا آوردہ بخود گفت کہ اگرچہ مال بسیار است امّا از راہِ درویشی پرہیز نمیباید کرد و این را باہستگی بقدرِ ضرورت خرج باید نمود - "تا ببینیم کہ از غیب چہ آید بیرون" -

برادرِ بزرگ درغفلت روزگار گذرانیدے و پرواے رعیت ولشکری نداشتے و باُمیدِ گنجِ موہُوم کہ در قصرِ پدر خیال می بست ہرچہ بدست آوردے تلف میکردے - ناگاہ وَیرا دشمنے قوی پدید آید وقصدِ ولایتِ او کرد - شاہزادہ خزانہ راتہی ولشکر را بے سامان و پریشان یافت - بدانجا کہ پدر نشانِ گنج دادہ بُود چندانکہ سَعی بیشتر کرد نشانِ گنج کمتر یافت - چون بکلّی از یافتنِ گنج نااُمید شد بالضرورت بہرحالیکہ داشت روے بجنگ آورد - بعدازانکہ ہردو طرف صفہا برآراستند و آتشِ جنگ بالا شد از لشکرِ دشمن تیرے بشاہزادہ رسید وبرجاے سرد شد و قضاراتیرِ آسمانی بپادشاہِ بیگانہ نیز رسید و رختِ ہستی بربست و ہردو لشکر پریشان ماندند - نزدیک بُود کہ آتشِ فتنہ افروختن گیرد و اہالیِ ہردو مملکت سوختہ شوند - آخر دانایانِ

ہر دو سپاہ اتفاق نمودہ از دُودمانِ فرماندہی بادشاہے نیکو خصلت جُستند نشانِ شاہزادۂ گوشہ نشین دادند۔ کارداران مُلک بردرِ صومعۂ وے رفتہ شاہزادہ را بتعظیم تمام از کُنجِ تنہائی ببارگاہِ بادشاہی آوردند۔

چون نصیب بُود بے رنج ہم گنجِ پدر یافت و ہم مُلک با وقار گرفت واین حکایت برلبِ آن آوردم کہ بتحقیق معلوم شود کہ یافتنِ نصیب بسعی و کسب تعلّق ندارد و اعتماد بر توکّل نمودن بہتر از آن باشد کہ تکیہ بر کسب کردن۔

چون پسر این داستان بآخر رسانید پدر فرمود کہ آنچہ تو بیان کردی راست است لیکن این عالمِ اسباب است۔ اکثرِ کار و بارِ این جہان باسباب وابستہ است۔ باید در اسباب کوشید و اعتماد بر توکّل کرد منفعتِ کسب بیشتر از گوشہ نشینی است چہ نفعِ کسب بدیگرے میرسد و فائدۂ گوشہ نشستن ازو در نمیگذرد۔ کسیکہ میتواند کہ بدیگرے نفع رساند حیف باشد کہ کاہلی ورزد۔ تو قصۂ آن مرد نشنیدۂ کہ از دیدنِ حالِ باز و کلاغ ترکِ اسباب کرد و گوشہ گرفت و آخر از مردِ ہوشمندِ الٰہی چہ عتاب کشید و چہ خجالت دید۔ پسر پُرسید چگونہ بودہ است آن؟

حکایت

پدر گفت آوردہ اند کہ درویشے در آثارِ رحمتِ الٰہی اندیشہ میکرد۔ ناگاہ بازے دید قدرے گوشت در چنگال گرفتہ گردِ درختے پرواز میکرد تا آنکہ

کلاغے بے بال و پر در آشیان اُفتاده دید۔ آن باز گوشت جدا میکرد و بقدرِ حوصلۂ کلاغ در دہنش می نہاد۔ مرد گفت سُبحان اللہ عنایتِ بادشاہی و رحمتِ نا متناہی نگر کہ کلاغِ بے بال و پر را کہ نہ قوّتِ پریدن دارد نہ قدرتِ جنبیدن بے روزی نمیگذارد۔

مثنوی

ادیمِ زمین سفرۂ عام اوست   برین خوانِ یغما چہ دشمن چہ دوست
چنان پہن خوانِ کرم گسترد   کہ سیمرغ در قاف قسمت خورد

پس من کہ در طلبِ روزی از پاے نمی نشینم و سر در بیابانِ آز نہادہ ام از سُستیِ اعتقادِ من باشد۔ آن بہ کہ پس ازین گوشہ گیرم و از تگاپوے اسباب باز ایستم۔ تا آنکہ دست از ہمہ کار شُستہ در گوشہ نشست۔ سہ شبانہ روز در گوشۂ تنہائی بے آب و نان بسر بُرد و از گرسنگی و تشنگی خللے در جوہرِ عقل کہ سرمایۂ تمیز و پیرایۂ ہر چیز است بہم رسیدن گرفت۔ ناگاہ بسروقتِ او خردبینا ہے دُور اندیشے رسید و بعد از دانستنِ حقیقتِ کار نصیحت کرد کہ بادست و پاے را بر بیدست و پاے قیاس کردن و در اسباب بُودہ ترکِ اسباب کردن نہ رضاے الٰہی است و نہ آئینِ خرد مندی۔ چون ترا دست و پاے دادہ اند در معنی رخصتِ تگاپوے کردہ اند۔ تو کلاغ را دیدی و از آن باز چشم چرا پوشیدی و چرا بیہودہ اوقات میگذرانی و قدرِ این گوہرِ گرانمایۂ عقل نمیدانی و این چنین بیکار گذاشتہ کہ نزدیک رسیدہ

کہ ناخوش شنود از تو رود و این سرگذشت پسندیدہ بدان آوردم تا ترا الظہور رسد کہ در اسباب بودہ توکّل باید کرد۔

پسرِ دیگر سخن آغاز کرد کہ اے پدر چون راہِ کسب پیش گیرم و خدا تعالےٰ از خزانۂ کرمِ خود مال و منال روزی گرداند در خرج و نگاہداشت آن چہ باید کرد ہ بشرح باز نمائے تا دستور العملِ زندگانیِ خود کنیم۔

پدر گفت مال بہم رسانیدن آسانست و نگاہداشتن و از ان بہرہ مند شدن دشوار و چون کسے را مال بدست افتد دو کار باید کرد۔ یکے آنکہ آنچنان نگاہدارد کہ از تلف و تاراج ایمن تواند بود و دستِ دزد و راہزن و کیسہ بُر از ان کوتاہ باشد کہ زر را دوست بسیار است و زردار را دشمن بیشمار۔ "چرخ نہ برب درمان میزند۔ قافلۂ محتشمان میزند۔" دُوم آنکہ از سُودِ زر فائدہ باید گرفت و در اصلِ مال دست دراز نباید کرد۔ اگر از سرمایہ بکار برند و بسودِ آن قناعت نکنند باندک زمانے گردِ فنا ازان برآید۔

مثنوی

ہران بحر کاب نیاید بوے باندک زمانے شود خشک پے

گر از کوہ گیری و ننہی بجاے سرانجام کوہ اندر آید زپاے

ہر کرا دخلے نباشد و دائم خرج کند یا خرجش زیادہ از دخل باشد عاقبت کار در بیم گدائی افتد و کارش بہلاک انجامد چنانچہ آن موشِ تلف کار کہ

خور را از غم ہلاک گردانید۔ پسر پرسید کہ چگونہ بودہ است آن؟
پدر گفت آوردہ اند کہ دہقانے عاقبت اندیشی کردہ مقدارے از
غلہ نگاہداشتہ بود و دستِ خرج ازان کوتاہ ساختہ تا در وقتِ ضرورت
ازان فائدہ برگیرد۔ قضارا موشے درنزدیکی انبارخانہ کاشانہ داشت۔
پیوستہ زمین از ہر طرف کافتے و بدندانِ خار اشگاف ہرجانبے
روزنے پیدا کردے۔ تاگاہ روزے بہ بہجت افروزیِ سرِ روزن از میانِ
غلہ بیرون آورد و روزیِ فراوان روے بخانۂ او نہاد و بادۂ فراخ دستی
آن کوتاہ حوصلہ را از راہِ خردمندی دور داشتہ سرگرمِ غرور و غفلت
داشتن گرفت و موشانِ محلہ از مضمونِ این حال آگاہ شدہ در ملازمتِ
او کمرِ خدمت بستند۔ دوستانِ نوالہ و حریفانِ پیالہ بروے جمع آمدہ
چاپلوسیہا کردن گرفتند و از اندیشۂ آنکہ مبادا از سخنِ حق گفتن نقصانے
در جاہ و مال و روزیِ ما افتد سخن جز بمرادِ دل و ہواے طبعِ وے
نگفتندے و زبان جز بمدح و دعاے وے نکشادندے و او نیز
دیوانہ وار زبان بلاف و دست باسراف کشادہ از خیالِ امروز بفردا
نپرداختے۔ چون روزے چند برآمد قحط سالی در میان افتاد۔ دہقان
درِ انبار کشادہ دید کہ نقصانِ تمام بدان غلہ راہ یافتہ است۔ آہِ سرد
از دل کشیدہ با خود گفت اندوہ خوردن در چیزے کہ سودمند نباشد

طریقِ خردمندی نیست - چنان بہتر کہ غلۂ باقیماندہ را بجاے دیگر باید نگہداشت - پس دہقان آن جزوی ماندہ را بجاے دیگر بُرد۔

دران محل آن موش کہ خودرا صاحبِ آن خانہ و مہترِ آن کاشانہ می پنداشت درخواب بُود و موشانِ دیگر کہ آشنایانِ نان و آب بُودند از حادثہ واقف شدہ خودہارا ازان سُوراخ بیرون افگندہ ہریکی بگوشۂ بیرون رفتند و ولی نعمتِ خودرا تنہا گذاشتند "این دغل دوستان کہ می بینی۔ مگسانند گردِ شیرینی" روزِ دیگر کہ آن موش سراز بالینِ آسایش برداشت چندانکہ چپ وراست نظر کرد از یاران کسے را ندید - و ہرچند کہ از پیش و پس بیشتر جُست از مصاحبان کمتر یافت - از گوشۂ کاشانہ بجُست وجُوے مصاحبان برآمد و خبرِ پریشانیِ روزگار و گرانیِ غلّہ باو رسید مضطرب وار سُوے خانہ روان شد تا ذخیرۂ کہ دارد در محافظتِ آن سعی نماید - چون بخانہ رسید از غلہ ہم اثرے ندید - ازآن سُوراخ با نبار خانہ درآمد - آنقدر خوردنی کہ قُوتِ یکشبہ را شاید موجود نبُود - طاقتش طاق گشتہ بدستِ اضطراب گریبانِ جان گرفت و چندان سرِپُرسودا را بردیوار زد کہ مغزش پریشان شد و بشومیِ تلفکاری در ہلاکت و خاکساری اُفتاد -

و این حکایت را فائدہ آنست کہ آدمی را خرج باید کہ فراخورِ دخل باشد و سرمایۂ کہ دارد از سودِ آن بہرہ مند شود۔

قطعہ

چو دخلت نیست خرج آہستہ ترکن　　که میگویند ملّاحان سرودے
بکوہستان اگر باران نبارد　　بسالے دجلہ گردد خشک رودے

چون پدر ازین داستان بپرداخت۔ پسرِ خُرد تر برخاست و آغازِ سخن را بدعاے پدر بیاراست و گفت اے پدر بعد ازین که کسے مالِ خود را نیک نگاہداشت و ازان سودے تمام گرفت آن سود را چگونہ خرج کند؟ پدر گفت دو قاعدہ رعایت کند۔ یکے آنکہ از اسراف پرہیز دو راہِ اعتدال که در ہمہ چیز ستودہ است پیش گیرد۔

مثنوی

ہست بر مردمِ عالی گہر　　بُخل ز اسراف پسندیدہ تر
گرچہ عطا در ہمہ جا دلکش است　　ہرچہ بہنجار بُود آن خوش است

دُوُم از عارِ بُخل و عیبِ کم ہمتی احتراز نماید که مالِ بخیل عاقبت ہدفِ تیرِ تاراج و تلف میشود۔ چنانکہ حوضے بزرگ که از چند جا جُوئے آب در وے می آید و باندازۂ درآمد برآمد نداشتہ باشد تا چار از ہرطرف راہ جوید و از ہرگوشہ بیرون ترا و د و رخنہا در دیوارِ وے اُفتد و آخرالامر آن حوض یکبارہ نابود شود۔

از آغازِ داستان تا حکایتِ شنزبہ که سرِ مقصود است بتقریب

ذکر یافتہ است و در **کلیلہ و دمنہ** مشہور برائے گریزگاہِ سخن ہمان نصیحت پدر در ہنر آموختن و مال را بیصرفہ خرج نکردن است و بگوشِ قبول شنیدنِ پسران نصیحتِ مذکور را و اختیار کردنِ برادرِ بزرگ سفرِ دور را تا آخرِ قصۂ مذکور خواہد شد۔ آنچہ مولانا **حسین واعظ** جواب گفتنِ پسرِ کلان و دلیل گفتن بر ناکردنِ سعی در اسبابِ دنیوی و آوردنِ حکایت دو پسرِ حاکمِ حلب کہ یکے ترکِ کوشش در کارہا نمودہ گوشہ گرفت و کامیابِ صورت و معنیٰ شد و دیگرے کہ در اسباب تردّد و تگاپوے نمود بے بہرہ از عالم رفت و جواب دادنِ پدر بسخنانِ دلپذیر و ذکرِ قصۂ شرمندگی آن درویش کہ باز و کلاغ را دیدہ ترکِ اسباب نمودہ بود و ملزم شدنِ پسرِ کلان و شروع کردنِ پسرِ میانہ روشِ نگاہداشتنِ مال و خرجِ آنرا و رہنمونیِ پدر او را بمیانہ روی و عاقبت اندیشی و افسانۂ موش آوردن و خاطرنشین شدنِ سخن و شروع کردنِ پسرِ خرد و چگونگی در سودِ راس المال و دل نشان کردنِ پدر روشِ کار تا آخرِ افسانہ در **کلیلہ و دمنہ** مذکور نیست والحق کہ برائے گریزگاہ این سہ سخنِ دور و دراز زیادہ از حد بردن مناسب نبود۔ میخواستم کہ با آنچہ در **کلیلہ و دمنہ** است بسند کنم لیکن چون خالی از فائدہ نبود آوردہ شد۔

الغرض چون پسران نصائحِ پدر شنیدند ہر یکے از آنہا حرفے

پیش گرفته دست از بے حرفگی و کاہلی باز داشتند۔ پسرِ بزرگ سوداگری اختیار کرد و سفرِ دُور دست پیش گرفت۔ با وے دو گاوِ بارکش بود۔ یکے را **شنزبہ** نام بُود دیگر را **مندبہ**۔ از محنتِ راہ و درازیِ سفر فتورے با حوالِ آنہا راہ یافت قضا را در اثنائے راہ زمینِ نشیب کہ پُرگل بُود پیش آمد و **شنزبہ** دران بماند۔ خواجہ بفرمود تا بکوششِ تمام بیرون آوردند۔ چون طاقتِ جنبش نداشت یکے را بمُزد گرفتہ بغمخوارگیِ او نامزد کرد کہ چون قدرے قوّت پیدا کند اورا بکاروان رساند۔ مزدُور یکد و روزے در بیابان ماندہ از تنہائی ملول شد و **شنزبہ** را گذاشتہ خبرِ مُردنِ او بخواجہ رسانید و **شنزبہ** را باندک زمانے قوّتِ جنبش پدید آمد۔ در طلبِ چرا ہر طرف می پوئید تا بمرغزارے خوش ہوا رسید۔

شنزبہ را آن سر منزل خوش آمد و آنجا را خانہ ساخت و چون یکچندے بارِ مشقت و قیدِ خدمت در صحرائے دلکشائے و ہوائے فیض بخش بمراد گذرانید بغایت قوی جثّہ و فربہ شدہ مستی آغاز کرد و از ذوقِ آرامش بنشاطے ہرچہ تمامتر بانگِ بلند میکرد و در نواحیِ آن مرغزار شیرے بر سریرِ فرمانروائی بُود جانورِ بسیار در خدمتِ او کمر بستہ و درندۂ بے شمار سرِ بندگی بر خطِ حکمِ او نہادہ وآن شیر جوانے

خودرائے و رعنا بُود۔ ہرگز گاو ندیدہ و آوازِ او نشنیدہ۔ ہموارہ از غرورِ جوانی ببرِ تیز حملہ و فیلِ قوی جُثّہ را در نظر نیاوردے واز مستیِ کامرانی نظر بر بسیاریِ حشمِ خود انداختہ کسے را از خود بزرگتر خیال نکردے۔ نہ در کار و بارِ خود مشورتے میکرد و نہ از روزگار خبرے داشت۔

ناگاہ چون بانگِ **شنزبہ** بوَے رسید چون مثلِ این آوازے ہرگز بگوشِ او نرسیدہ بُود ہراس و ترسِ بسیار بخاطرِ او راہ یافت واز بیم آنکہ ملازمانِ درگاہ ندانند کہ ترس بدو راہ یافتہ بہیچ جانب سیر نمیفرمود واز اندیشۂ آنکہ سباع بر نادانیِ او اطلاع یابند از حقیقتِ آوازِ ہولناک نمی پُرسید۔ در حشمِ او دو شغال بُودند۔ یکے را **کلیلہ** میگفتند و دیگرے را **دمنہ** کہ بخوشِ رائی و تیز فہمی مشہور بُودند۔ اما **دمنہ** بزرگ منش تر بُود و در خواہشِ جاہ و ناموس حریص تر۔

دمنہ بفراست دریافت کہ **شیر** را ترسے راہ یافتہ واز این رہگذر دل مشغولی دارد۔ با **کلیلہ** گفت چہ می بینی در کارِ این **مَلِک** کہ نشاطِ سیر و شکار گذاشتہ است و بر یکجاے قرار گرفتہ؟

کلیلہ جواب داد کہ ترا باین سوال چہ کار و با گفتنِ این سخن چہ مناسبت۔ "تو از کجا و سخنِ سرِّ مملکت ز کجا"؟ ما بدرگاہِ این مَلِک روزی

می یابیم و در سایۂ دولتش بآسایش روزگار میگذرانیم۔ بهمین بسند کن و از بازپرسِ اسرارِ بادشاہان و تحقیقِ احوالِ ایشان درگذر چه ما ازان طبقه نیستیم که بصحبت و ندیمیِ سلاطین مشرف توانیم شد یا سخنِ ما را نزدیکِ بادشاہان اعتبارے باشد۔ پس ذکر کردنِ ایشان تکلف باشد و هرکه بتکلف کارے کند که سزاے آن نباشد بدوآن رسد که بوزنه رسید۔ دمنه گفت چگونه بوده است آن؟

حکایت

کلیله گفت آورده اند که بوزنۂ درودگرے را دید که بر چوبے نشسته بود وآنرا می برید و دو میخ داشت یکے را در شگافِ چوب فرو کوفتے تا بریدن آسان گشتے و چون شگافِ چوب از حدِ معین درگذشتے دیگرے را کوفتے و میخِ پیشینه را بر آوردے۔ درین میان درودگر بحاجتے برخاست۔ بوزنه چون جاے خالی دید بر چوب نشسته بریدن گرفت۔ ازان جانب که بریده بود دُم او در شگافِ چوب آویخته شد وآن میخ که در پیشِ کار بود پیش ازانکه دیگرے بکوبد از شگاف برکشید۔ فی الحال هردو طرفِ چوب بهم پیوست و دُمِ او درمیانِ چوب محکم بماند۔ بوزنه ازین حال رنجور شد و مینالید و میگفت "آن به که هرکسے بجهان کارِ خود کند۔ وانکس که کارِ خود نکند نیک بد کند۔" کارِ من میوه چشیدن است نه اره کشیدن

و پیشۂ من تماشاے بیشہ است نہ زدنِ تبر و تیشہ۔

بوزنہ با خود درین اندیشہ بُود کہ دُرُود گر باز آمد۔ اورا دستبُردے بسزا نمود چنانکہ دران ہلاک شد۔ ازاینجا این مثل شد کہ دُرُود گری کارِ بوزنہ نیست۔ و این حکایت براے آن آوردم تا بدانی کہ ہر کسے را کارِ خود باید کرد و قدم از اندازۂ خود بیرون نباید نہاد۔

دمنہ گفت آنچہ گفتی دانستم لیکن بِدان کہ شکم بہر جاے پُر شود و بہر چیز سیر گردد۔ دانایان کہ راہِ خطرناک رفتہ نزدیکیِ بادشاہان طلب کردہ اند براے طُعمہ و لُقمہ نَبُودہ است بلکہ فائدۂ ملازمتِ بادشاہان یافتنِ منصبِ عالی باشد کہ بوسیلۂ آن دلِ دوستان بدست توان آورد و خاطر از دشمنان جمع توان کرد و قطع نظر از لُطفِ دوست و قہرِ دُشمن بغورِ ستمدیدگان باید رسید و خاطرِ شکستہ دلان بدست آورد و ہر کہ ہمتِ او درین درگاہِ بزرگ خواب و خورشِ خود باشد در شمارِ بہائم است چون سگِ گُرُسنہ کہ باستخوانے شاد شود و گُربۂ خسیس طبع کہ بپارۂ نان خوشنود گردد و مقرر است کہ شیر اگر خرگوشے را شکار کردہ باشد چون گورے ببیند دست ازو باز داشتہ روے بشکارِ گور کند۔ "ہمت بلند دار کہ پیشِ خدا و خلق۔ باشد بقدرِ ہمتِ تو اعتبارِ تو۔" ہر کہ درجۂ بلند یافت اگرچہ چون گُل کوتاہ زندگانی باشد بواسطۂ نیکنامیِ او خردمندان اورا دراز عمر می شمرند و آنکہ بدون ہمتی

ولپست فطرتی سرفرود آورد چون برگِ چنار اگرچه دیر پاید نزدیکِ اہلِ دانش وزنے ندارد۔ "سعدیا مردِ نکو نام نمیرد ہرگز۔ مُردہ آنست کہ نامش بہ نکوئی نبرند"۔

کلیلہ گفت آنچہ بیان کردی شنیدم لیکن بعقلِ خود رجوع کن کہ معلوم خواہد شد کہ خواہشِ منصبہاے بزرگ از کسے نیکوست کہ با بزرگ زادگی نیکو سیرتی جمع کردہ باشد و ما ازان طائفہ نیستیم کہ در طلبِ آن قدم توانیم نہاد چہ فرومایگیِ ذاتِ ما ازان روشن تر است کہ کسے را شکے دران افتد۔

دمنہ گفت دستمایۂ بزرگی عقل و ادب است نہ اصل و نسب۔ ہر کہ فہمِ درست و خردِ کامل دارد خویشتن را از پایۂ خسیس بمرتبۂ شریف رساند و ہر کہ بیخردی و بیفکری پیماید از بلند مرتبگی زود بہ پستی گراید و از معمورۂ ہستی بویرانۂ نیستی آید۔

قطعہ

بہ پیشکاریِ عقلِ شریف و راے درست توان کمندِ تصرّف بر آسمان افگند
وگرنہ دیدۂ دل بر کشاید از ہمت نظر بسوے معالی نمیتوان افگند

و بزرگان گفتہ اند کہ ترقّی بمرتبہاے بلند بمحنتِ بسیار دست دہد و فرود آمدن از مرتبۂ بزرگی باندک کلفتے میسر گردد۔ چنانکہ سنگِ گران را بمشقّتِ

فراوان از زمین بر دوش توان برکشید و باندک اشارتے بزمین توان انداخت و بواسطۂ این است کہ بُجز مردِ بلند ہمّت کہ توانائیِ بارِ محنت کشیدن داشتہ باشد کسے دیگر خواہشِ مرتبۂ عالی نمیتواند کرد" نازنین را عشق ورزیدن نزیبد جانِ من - شیر مردانِ بلاکش پا درین غوغا نہند" ہر کہ آسایش طلبد دست از آبرو شُستہ ہموارہ در خواری و ناکامی خواہد بُود و ہر کہ بر خود درِ رنج کشودہ تگاپوے نماید واز خارستانِ راہ نیندیشد در اندک زمانے در چمنِ بزرگی گُلِ مراد خواہد چید - تو مگر داستانِ آن دو مردِ ہمراہ نشنیدۂ کہ یکے بطلبِ درست و کشیدنِ رنج بذروۂ بادشاہی رسیدہ و دیگرے بسببِ کاہلی و تن آسانی در خاکِ خواری و پریشانی بماند - **کلیلہ** گفت چگونہ بودہ است آن ؟

حکایت

دمنہ گفت دو مصاحب بُودند - یکے **سالم** نام داشت و دیگرے **غانم** سفرے پیش گرفتہ دشت و بیابان می پیمودند - گذرِ ایشان بردامنِ کوہے اُفتاد بس بلند و در پاے آن کوہ چشمۂ آب بُود در غایتِ شیرینی و در پیشِ چشمہ حوضِ بزرگ راست کردہ بُودند و گرداگردِ حوض درختانِ سایہ دار سر بسر آوردہ - القصّہ آن دو ہمراہ بدان منزلِ پاک رسیدند - چون جاے خوش و محلِ دلکش بُود بر سمِ آسایش مقام گرفتند و بعد از آسودگی بر اطرافِ

حوض و سرچشمہ گذرے میکردند و بہر جانب نظرے می افگندند۔ ناگاہ بر کنارِ حوض سنگے سفید دیدند کہ بر رُوے خطِ چند نوشتہ اند۔ چون بہ دیدۂ تأمّل ملاحظہ نمودند نوشتہ بُود کہ اے مسافرے کہ این منزل را بآمدنِ خود مشرف ساختی مہمانیِ ترا خُوب فکر کردہ ایم و لے شرط آنست کہ از سرگذشتہ پاے درین چشمۂ آب نہی واز بیمِ گرداب اندیشہ ننمودہ بہر طوریکہ توانی خود را بکنار اندازی و شیرے از سنگ تراشیدہ در پایانِ کوہ نہادہ اند آنرا بے درنگ بر دوش گرفتہ بیک دویدن خود را ببالاے کوہ رسانی و از نہیبِ درندہ ہاے خونین نترسی واز خارہاے جگردوز کہ دامن گیر شود از کار باز نمانی کہ چون راہ بسر آید درختِ مُراد ببر آید۔

بعد از دانستنِ مضمونِ خط غانم روے بسالم کرد کہ اے برادر بیا تا بپاے ہمّت این میدانِ پُر خطر را بپیمائیم۔ "یا بامُراد بر سرِ گردون نہیم پاے۔ یا مردوار در سرِ ہمّت کنیم سر۔"

سالم گفت اے یارِ عزیز بمجردِ نوشتۂ کہ نویسندۂ آن معلوم نیست درین راہِ پُر خطر درآمدن و بخیالِ فائدۂ وہمی در چنین مہلکۂ بزرگ خود را انداختن نشانِ بیخردیست۔ ہیچ عاقل زہر بیقین و تریاک بگمان نخورد و ہیچ خردمند محنتِ نقد براحتِ نسیہ قبول نکند۔

غانم گفت اے رفیق ہوسِ آسودگی مقدمۂ خسّت و پستیِ ہمّت

است و راهِ خطرناک رفتن وسعی کردن نشانِ دولت و عزّت - سرِ مردِ بلند همت بگوشه و توشه فرو نیاید - تا پایۂ بلند بدست نیارد از پاے ننشیند - گُلِ مقصود بیخارِ محنت نتوان چید و درِ گنجِ مُراد جُز بکلیدِ رنج نتوان کشاد - مرا همّت عنانِ جان گرفته بسرِ کوه خواهد کشید و از گردابِ بلا و مهلکۂ فنا نخواهم اندیشید -

سالم گفت در راهے قدم نهادن که پایان ندارد و در دریاے شنا کردن که کناره اش پدید نیست از روشِ خرد دُور مینماید - عاقل تا درآمد و برآمدِ خود را نیک نه بیند و ضرر و فائدۂ آنرا نیک نسنجد چگونه دران کار شروع کند ؟

مثنوی

تا نکنی جاے قدم استوار　　　پاے منہ در طلبِ هیچ کار
در همه کارے که درآئی نخست　　　رخنۂ بیرون شدنش کن درست

شاید که این خط بمسخرگی نوشته باشند یا این چشمه گردابے باشد که باشنا بکنار نتوان آمد و اگر خلاص از و میسر گردد شاید که شیرے در انطرف نباشد و اگر باشد سنگین باشد که بر دوش نتوان کشید و اگر توان برداشت ممکن که بیک دو بدن بسرِ کوه نتوان رسید و اگر اینهمه بجا آورده شود هیچ معلوم نیست که نتیجه خواهد داد یا نه - من درین کار همراه نیم و ترا نیز ازین

اندیشہ منع میکنم۔

غانم گفت ازین سخن درگذر کہ سودمند نیست کہ من این راہ میروم ومیدانم کہ تو توانائیِ ہمراہیِ من نداری ودرین کار موافقت نکنی۔ بارے تماشاگاہے کن وبدعا دنیازمندے مدد۔

سالم گفت می بینم کہ بسخنِ من بازنمی آئی وترکِ این کارِ ناکردنی نمی کنی۔ من طاقتِ دیدنِ این حال ندارم وتماشاے کارے کہ ملائم طبع ومقبولِ دلِ من نیست نمیتوانم کرد۔ من صلاح دران دیدہ ام کہ پیش ازانکہ تو درین کار آغاز کنی من ازینجا بروم۔ پس از راہِ بیمروتی وبیوفائی درآمدہ غانم را تنہا گذاشتہ روبراہ آورد۔

غانم دل از جان برداشتہ بلبِ چشمہ آمد وگفت "در بحرِ محیط غوطہ خواہم خوردن - یا غرق شدن یا گہرے آوردن"۔ پس بہ نیروے بخت وپاے ہمت قدم در چشمہ نہاد وبشناسے یقین وتوفیقِ ایزدی بکنار رسید وشیرِ سنگین را بر دوش کشیدہ بیک دویدن خود را بسرِ کوہ رسانید۔ وازطرفِ کوہ شہرے بزرگ دید۔ بجانبِ آن نظر میکرد کہ ناگاہ از شیرِ سنگین آوازے بآن شدت کہ زلزلہ در کوہ وصحرا افتاد بیرون آمد وچون آن آواز بگوشِ مردمِ شہر رسید خلقے بسیار ازان طرف بیرون آمدند وروے بکوہ نہادہ متوجہ غانم شدند۔ غانم عجائبِ قدرتِ الٰہی را ملاحظہ کردہ حیران بود کہ جمعے

از بزرگان سجدۂ اخلاص بغانم نموده رسم نیاز بجاآوردند و بالتماسِ تمام براسپِ دولت سوار کرده بجانبِ شهر بُردند و سروتنِ اورا بگلاب شُستہ خلعتِ گرانمایۂ شاهی را پوشانیدند و فرمانروائیِ آن مُلک را باو سپردند۔ غانم از حقیقتِ معامله پُرسید۔ جواب دادند که حکماے پیشین درین چشمه طلسمے ساخته اند۔ هرگاه حاکمِ این شهر این سراے فانی را وداع میکند اللہ تعالےٰ بخت بلندے را که حالتِ سروری داشته باشد بسرِ چشمه می آرد تا آن جوان بخت بیدرقۂ عنایتِ الٰہی از چشمه گذشته شیرِ مذکور را بردوش گرفته بالا می آید و بشنیدنِ صداے شیر ساکنانِ این شهر شکرِ ایزدی بجاآورده اورا به بزرگی وکلانیِ خود برداشته در سایۂ عدالتش بآسایش روزگار میگذرانند۔

دمنه گفت من این حکایت براے آن آوردم تا بدانی که نوشِ نازونعمت بے نیشِ آزار ومحنت میسر نیست۔ هرکرا سوداے سرافرازی پدید آید پایمالِ هرسفله نخواهد شد و بمرتبۂ پست و سرمایۂ زبونِ قناعت نخواهد کرد و من تا نزدیکیِ شیر حاصل نکنم پاے بربسترِ راحت دراز نخواهم کرد۔

تمام شد

فرہنگ و لغاتِ گلستان

صفحہ ۱

مِنّت - احسان جتانا - احسان کرنا -

خدا - آپ آنیوالا - بغیر دوسرے کے آپ ظہور
مین آنیوالا - مالک (اسم فاعل سماعی مخففِ خودآی)

عَزَّ - غالب ہوا - مجازاً عزت والا - غالب مشتق
ہے عِزّ سے جسکے معنی ہین بزرگ ہونا -

جَلَّ - بزرگ - برتر (عَزَّ وجَلَّ دونون ماضی
کے صیغے ہین) -

طاعت - بندگی - فرمانبری - طاعات جمع -

موجب - سبب - واجب کرنیوالا -
موجبات جمع -

مزید - زیادتی - زیادہ ہونا -

نَفَس - سانس - دم - انفاس جمع -

مُمِدّ - مددگار - دراز کرنے والا -

ذات - ہر چیز کی حقیقت - مُراد روح -
ذوات جمع -

عُہدہ - ذمّہ داری - از عہدۂ چیزے برآمدن
کسی چیز کی ذمّہ داری کو پورا کرنا -

اِعملوا - عمل مین لاؤ -

آلِ داؤد - اے داؤد کی اولاد -

شکراً - شکر کو -

وقلیلٌ - اور تھوڑے ہین -

مِن عِبادِی - میرے بندون مین سے -

شکور - شکر کرنیوالے - شکرگذار -

تقصیر۔ کمی کرنا۔ خدمت میں کمی کرنا۔ یہاں عبادت وشکر کی کمی مُراد ہے۔ تقصیرات جمع۔

عُذر۔ معافی مانگنا۔ عاجزی کرنا۔ عُذرات جمع

عُذر آوردہ۔ معافی مانگے۔

خداوندی۔ آقا ہونا۔ مالک ہونا (وند کلمۂ تشبیہ ونسبت۔ ی مصدری)

الوان۔ رنگ برنگ۔ لون کی جمع۔

کشیدہ۔ بچھا ہُوا ہے۔ پھیلا ہُوا ہے۔

ناموس۔ عزّت وآبرو۔ شرم وحیا۔ نوامیس جمع۔

فاحش۔ بہت بُرا۔ بہت بڑا۔ فواحش جمع۔

وظیفہ۔ روزینہ۔ ہر روز کی مقررّہ چیز۔ وظائف جمع۔

صفحہ ۲

مُنکَر۔ بُرا۔ خراب۔

نبرد۔ زائل نہیں کرتا۔ بند نہیں کر دیتا۔

گبر۔ آتش پرست۔ بے دین۔

ترسا۔ آتش پرست۔ بُت پرست۔ کافر۔

وظیفہ خور۔ روزینہ کھانیوالا۔ ہر روز کا رزق پانے والا۔

نظر داشتن۔ دیکھنا۔ توجہ اور مہربانی کرنا۔

فرّاش۔ فرش بچھانیوالا۔ صیغۂ مبالغہ۔

صبا۔ بہار کی ہوا۔ صبح کی ہوا۔ وہ ہوا جو شمال ومشرق کے درمیان سے چلے۔ صَبَوات واَصْبا جمع۔

زمرّد۔ ایک سبز رنگ کا جوہر ہے۔

فرشِ زمرّدین۔ سبزہ اور نباتات۔

بَنات۔ بیٹیاں۔ لڑکیاں۔ بِنْت کی جمع

نَبات۔ سبزہ۔ روئیدگی۔ نباتات جمع۔

مَہد۔ پالنا۔ گہوارہ۔ جھُولنا۔ مُہود جمع۔

خلعت۔ انعامی پوشاک۔

نوروز۔ نیا دن۔ فارسی نئے سال اور فروردین مہینے کا پہلا دن۔ اس روز آفتاب برجِ حَمَل میں داخل ہوتا ہے اور پارسی لوگ

عید مناتے اور انعام و پوشاک تقسیم کرتے ہین۔

خلعتِ نوروزی۔ نوروز کی انعامی
پوشاک۔

قبا۔ ایک خاص قسم کا لباس۔ دوتہ کا چوغہ۔
اقبیہ جمع۔

استبرق۔ ہری اطلس۔ سبز ریشم۔

قبایے استبرق۔ مُراد سبز پتّے۔

دربرگرفتن۔ پہنانا۔ پہننا۔

اطفالِ شاخ را بر سر۔ بر سرِ اطفالِ شاخ
(را اضافی)۔

قدوم۔ آنا۔ سفر سے لوٹنا۔

ربیع۔ بہار۔ فصلِ بہار۔

فایدہ۔ دایۂ ابر۔ بناتِ نبات۔ مہدِ زمین۔
اطفالِ شاخ۔ کُلاہِ شگوفہ مین اضافتِ تشبیہی
ہے یعنی ابر مانندِ دایہ۔ سبزہ مثلِ دختران۔
زمین مانندِ مہد۔ شاخ چون اطفال۔ شگوفہ
مثلِ کُلاہ۔

عُصارہ۔ نچوڑ۔ رست۔ رس۔

تاکی۔ انگور کا تاک۔ انگور کا درخت۔ ی نسبتی۔

نحلی۔ شہد کی مکّھی کا۔ نحل شہد کی مکّھیان۔
نحلت کی جمع۔

فائق۔ اعلیٰ درجہ کا۔ فوقیت رکھنے والا۔

باسق۔ بڑھنے والا۔ بلند۔

درکارند۔ اپنے اپنے کام مین مصروف ہین۔

تا تو نانے بکف آری۔ تاکہ تو اپنی روزی
حاصل کرے۔

کف۔ ہتھیلی۔ مجازاً ہاتھ۔ کفوف جمع۔

بغفلت۔ خدا کی یاد سے غافل ہو کر۔

خبر۔ حدیث۔ حضرت محمد صلعم کا قول۔ اخبار جمع۔

کائنات۔ دُنیا۔ مخلوقات۔ موجودات۔

مفخر۔ فخر۔ فخر کی جگہ۔

عالمیان۔ دُنیا والے۔ مخلوقات۔ عالمی
کی جمع۔ ی نسبتی۔

رحمتِ عالمیان۔ مخلوقات کے لئے

خدا کی مہربانی۔

صَفوت۔ مقبول۔ برگزیدہ۔

صَفوتِ آدمیان۔ سب آدمیون مین برگزیدہ و مقبول۔

تتمّہ۔ خلاصہ۔ کام کا انجام۔ تمام یعنی پورا کرنے والا۔

احمد۔ بہت حمد کے لائق۔

مُجتبیٰ۔ مقبول۔ برگزیدہ۔

مُصطفےٰ۔ صاف کیا گیا۔ برگزیدہ۔

صلّی اللہ علیہ وسلّم۔ اُن پر خدا کی رحمت اور سلام ہو۔

شفیع۔ گناہ بخشانیوالا۔ سفارش کرنیوالا۔

مُطاع۔ اطاعت کیا گیا۔ آقا۔

قسیم۔ خوبصورت تقسیم کرنے والا۔

جسیم۔ بڑے مرتبہ والا۔

وسیم۔ حسین۔ نشان کیا گیا۔ کیونکہ آپ کی پشت پر مُہرِ نبوت کا نشان تھا۔

صفحہ ۳

اُمّت۔ گروہ۔ کسی مذہب کا ماننے والا گروہ۔ اُمم جمع۔

پشتیبان۔ مددگار۔ طرفدار۔ سہارا دینے والا۔

نُوح۔ ایک پیغمبر صاحب کا اسم شریف ہے۔

بَلَغَ۔ پہنچا وہ۔

عُلٰی۔ بلند مرتبہ۔ بزرگی۔

بِکمالِہ۔ اپنے کمال کے سبب سے۔

کَشَفَ۔ دُور کردیا۔ ہٹا دیا۔

دُجےٰ۔ سخت تاریکی۔ اندھیرا۔

بجمالِہ۔ اپنی خوبصورتی کے سبب سے۔

معنی۔ وہ اپنے کمال کے سبب سے بلند مرتبہ پر پہنچے۔ اور اُنہون نے اپنے حُسنِ ظاہر وباطن سے تاریکی کو دُور کردیا۔

حَسُنَت۔ اچھی ہوگیئن۔

خِصالِہ۔ اُنکی عادتین۔

صَلُّوا۔ درود بھیجو۔

علیہ - اُس پر۔

آل - اولاد - پیروی کرنے والے۔

سعنی - اُن کی تمام عادتین اچھی ہین - اُن پر
اور اُن کے گروہ پر درود بھیجو۔

انابت - توبہ کرنا - دُعا مانگنا۔

اجابت - قبول کرنا - قبولیت - جواب دینا۔

جل و علیٰ - بزرگ و برتر۔

تعالیٰ - بلند - برتر۔

نظر کردن - دیکھنا - مہربانی کرنا - انظار جمع

ندا کند - بلاتا - پکارتا ہے۔

اعراض - منہ پھیرنا - توجہ نہ کرنا۔

تضرع - عاجزی کرنا - گڑگڑانا۔

سبحانہٗ تعالیٰ - پاک و برتر۔

یا ملائکتی - اے میرے فرشتو۔

قد - [illegible] یہ حرف جب ماضی پر آتا ہے تو
تحقیق [illegible] دیتا ہے۔

استحییت - مین نے شرم کی۔

من عبدی - اپنے بندہ سے۔

لیس - نہین ہے۔

لہٗ - اُس کے واسطے۔

غیری - میرے سوا (کوئی وسیلہ)۔

فقد - پس تحقیق۔

غفرت - مین نے بخش دیا۔

دعوت - دُعا - پکارنا - بُلانا۔

عاکفان - گوشہ نشین - عاکف کی فارسی جمع۔

معترف - اقرار کرنے والا - معترفین جمع۔

ماعبدناک - ہم نے تیری عبادت نہین کی۔

حق عبادتک - جیسا کہ تیری عبادت
کا حق ہے۔

واصفان - تعریف کرنیوالے - واصف
کی فارسی جمع - واصفین عربی جمع۔

حلیہ - شکل - صورت - حلیہ - زیور - آرائش یا
حُلّی جمع۔

تحیر - حیرت - حیرانی۔

ماعرفناک - ہم نے تجھکو نہین پہچانا۔

حق معرفتک - جیسا کہ تجھ کو پہچاننا چاہیئے۔

مطلب یہ کہ انبیا و اولیا بھی اُسکی حقیقت جاننے مین حیران و عاجز ہین۔

بیدل - عاشق - بے قابو۔

مطلب یہ کہ بیچین عاشقانِ خُدا نہ تو اُسکی تعریف کرسکتے ہین اور نہ اُسکا پتا بتا سکتے ہین - کیونکہ جب وہ اُسکے جلوہ سے قتل (حیران) ہوگئے تو پھر اُنکے مُنہ سے کیا آواز نکلے۔

صفحہ ۳

صاحبدل - صوفی - خداشناس (لفظِ اضافت)

جَیب - گریبان - جُیُوب جمع۔

مُراقبہ - گردن جُھکانا - حفاظت کرنا - اُمیدوار ہونا - خدا کی یاد مین اور اُس کے جلوہ کی اُمید مین گردن جُھکا کر اُسکے خیال اور اُسکی یاد مین محو ہونا۔

سرِ جیبِ مراقبہ فرو بُردہ بود - خدا کی یاد اور اُسکے جلوہ کی اُمید مین گردن جُھکا رکھی تھی۔

مکاشفہ - ظاہر ہونا - خدا کے بھیدون کا دل پر ظاہر ہونا - مکاشفات جمع۔

مستغرق - غرق - ڈوبنے والا - مجازاً ڈوبا ہُوا۔

اصحاب - احباب - دوست - صاحب کی جمع۔

انبساط - خوشی - خوش طبعی۔

کرامت - بزرگی - ولی کا باطنی فیض عطا کرنا۔

تحفۂ کرامت - بزرگی کا تحفہ - ولی ہونے کا تحفہ۔

بخاطر داشتم - مین نے دل مین یہ ارادہ کیا تھا۔

درختِ گل - مراد ذاتِ خدا۔

دامنے - بڑا دامن - پورا دامن (یائے تعظیم)

ہدیہ - تحفہ - سوغات - ہدایا جمع۔

دامنم از دست رفت - میرے ہاتھ سے دامن چھوٹ گیا - مین بے اختیار ہو گیا۔

مُرغِ سحر - بُلبُل - مراد راز ظاہر کر دینے والے صوفی۔

پروانہ۔ پتنگا۔ مراد سچا عاشق۔

آوازنیامد۔ آواز نہ نکلی۔ کوئی بھید ظاہر نہیں کیا۔

قیاس۔ اٹکل۔ اندازہ۔ قیاسات جمع۔

وہم۔ بغیر سوچے دل مین بات پیدا ہونا۔ اوہام جمع۔

مجلس۔ بیٹھنے کی جگہ۔ دُنیا۔ مجالس جمع۔

اوّلِ وصف۔ تعریف کا شروع۔

محامد۔ تعریفین۔ محمدت کی جمع۔

پادشاہ۔ رعیت کی حفاظت کرنیوالا۔ پاد اصل مین پاٹ بمعنی تخت ہے اور شاہ بمعنی مالک یعنی تخت کا مالک۔

اتابک۔ اُستاد۔ اتالیق۔ بزرگ۔ سردار۔

ذکرجمیل۔ یاد کرنا۔ اذکار جمع۔

جمیل۔ نیک۔ عمدہ۔

افواہ۔ مُنہ۔ فُوہ کی جمع۔

صیت۔ آوازہ۔ شہرت۔

بسیط۔ کشادگی۔ بسیطِ زمین = تمام دُنیا۔

قصب الجیب۔ نرکل۔ کانس۔ ایک قسم کا چھوارا۔ وہ نلکی جسمین کاغذ لپیٹ کر رکھتے ہین۔ قصب معنی نَے۔ جیب معنی درمیان اور سینہ یعنی وہ چیز جو اندر سے خالی ہو۔ بعض کے نزدیک قصب الحبیب ح سے ہے یعنی وہ نَے جو محبوب و مرغوب ہے۔ مُراد گنّا اس صورت مین ہمچو نیشکر کی جگہ شکر پڑھنا چاہئے۔

منشآت۔ مضامین۔ مسودے۔ عبارتین۔

کاغذِ زر۔ ہُنڈی۔ وہ کاغذ جسکے ذریعہ سے روپیہ ملے۔

فضل۔ علم کی زیادتی۔

بلاغت۔ گویائی۔ خوش بیانی۔ موقعہ کے موافق گفتگو کرنا۔ تھوڑے الفاظ مین بہت معنی بیان کرنا۔

حمل۔ گمان۔ حمل کردن۔ خیال کرنا۔ رائے قائم کرنا۔

قطب - کیلی - دُھری - دار و مدار - ہر چیز کی اصل - اقطاب جمع -

صفحہ ۵

قائم مقام سلیمان - حضرت سلیمان کا جانشین -

ناصر - مددگار - انصار جمع -

اہلِ ایمان - ایماندار لوگ - مسلمان -

شہنشاہ - بڑا بادشاہ - شاہِ شاہان کا مخفف ہے -

مظفر الدنیا والدین - دین اور دُنیا کا فتحمند -

ظلِّ اللہ - خدا کا سایہ ہے -

فی ارضہٖ - اُسکی زمین مین -

ربّ الارض - زمین کا مالک (خدا) رب کی جمع ارباب - ارض کی جمع اراضی -

عنہ راضی - اُس سے راضی ہو -

عین - آنکھ - عیون جمع -

تحسین - تعریف کرنا - تحاسین جمع -

بلیغ - بہت کامل -

ارادت - خواہش - اعتقاد - ارادات جمع

صادق - سچا -

لاجرم - خواہ مخواہ - ناچار -

کافہ - گروہ - جماعت -

انام - خلقت - دُنیا کے لوگ -

خواص - خاص لوگ - مُراد اُمرا عُلما - خاص کی جمع -

گرائیدہ اند - راغب و مائل ہوگئے ہین -

النّاس - آدمی - مردمان -

علیٰ دینِ مُلوکہم - اپنے بادشاہون کے دین پر ہین - دین کی جمع ادیان مُلوک مَلک کی جمع -

مسکین - غریب - عاجز - مساکین جمع -

آثار - نشانیان - مُراد کلامِ شیخ - اثر کی جمع

گر خود - اگرچہ بیشک -

زانکہ...... نظرست } اے بادشاہ جب سے مجھ پر
گرخود...... ہنرست } تیری مہربانی ہے میرا کلام
آفتاب سے بھی زیادہ مشہور ہوگیا ہے۔ اگرچہ میرے
اندر بالکل عیب ہی عیب ہین لیکن جس عیب کو
بادشاہ پسند کرلے وہ بالکل ہنر ہے۔

گلِ خوشبو۔ وہ مٹّی جس سے گُلاب کا عرق
کھینچتے وقت دیگ کا مُنہ بند کرتے ہین۔ یہ مٹّی
خوشبودار ہوتے کے سبب مُلتانی کی طرح استعمال
کی جاتی ہے۔

حمّام۔ غسلخانہ۔ حمّامات جمع۔

محبوب۔ دوست۔ عزیز

مُشک۔ کستوری (ہرن کی ناف سے نکلتا ہے)

عبیر۔ ایک مرکّب خوشبو جو مُشک و زعفران و
صندل و گُلاب وغیرہ سے بناتے ہین۔

دِل آویز۔ دلپسند۔ دِل کو اچھّی معلوم ہونیوالی۔

کمال۔ ہُنر۔ خُوبی۔ کمالات جمع۔

گلِ خوشبوے...... من خاکم کہ ہستم

اِس قطعہ سے مطلب یہ ہے کہ مجھ مین کچھ لیاقت
نہ تھی صِرف بادشاہ کی قُربت و قدردانی کے
سبب سے میری اس قدر شُہرت ہوگئی ہے۔

اَللّٰھُمَّ۔ اے خدا (اصل مین یا اللہ تھا یاے ندا
کو گراکر آخر مین میم مشدّد مفتوحہ بڑھا دیا)۔

مَتِّع۔ پھل پانیوالا کر۔ فیضیاب کر۔

مسلمین۔ مسلمانون کو (متّع کا مفعول)۔

بطُولِ حیاتہٖ۔ اُسکی عُمر بڑھنے کے سبب سے۔

ضاعِف۔ دوچند کردے۔

جمیلہ۔ اُسکے اچھّے اعمال کا۔

حسناتہ۔ اُسکی نیکیون کا۔

اِرفَع۔ بلند کر (صیغۂ امر حاضر معروف)۔

دَرَجاتہ۔ درجے۔ مرتبے۔ درجہ کی جمع۔

اولیائہ۔ اُسکے دوستون کے۔ اُس کے
نزدیکون کے۔

وُلاتہ۔ اُسکے حاکمون کے۔

دَمِّر۔ ہلاکت لا۔ بربادی نازل کر۔

علےٰ اعدائہٖ - اُسکے دشمنون پر - اعدا عدو کی جمع ہے -

شُناتہٖ - اُسکے بدخواہون پر شانی کی جمع -

بما - اُس چیز کی برکت سے -

تُلیٰ - جو پڑھی گئی ہین -

فی القرآن - قرآن شریف مین -

من آیاتہٖ - اُسکی آیتون مین سے -

آمن - امن مین رکھ -

بلدہٗ - اُسکے شہر یعنی ولایت کو - بلاد جمع -

احفظ - حفاظت کر - نگہبانی کر -

ولدہٗ - اُسکے فرزند کی -

لقد - تحقیق (لام تاکید - قد حرف تحقیق) -

سَعِدَ - نیکبخت ہوگئی - سعادتمند ہُگئی (ماضی معروف)

بہٖ - اُسکی برکت سے (ضمیرہ کا مرجع ابوبکر) -

دَامَ - ہمیشہ رہے - دوام کی ماضی (دوم) -

سَعْدُہٗ - اُسکی نیکبختی - اُسکا سعد (ابوبکر کے بیٹے کا نام بھی سعد ہے - اسلئے صنعتِ ایہام) -

اَیَّدَہٗ - اُسکی مدد کرے (تائید کی ماضی معروف) -

مولیٰ - مالک - خدا - موالی جمع (ولی) -

بِاَلْوِیَۃِ النَّصْرِ - مدد کے جھنڈون سے - الویہ لوا کی جمع -

نَصْر - فتحمندی - مدد کرنا -

صفحہ

کَذَالِکَ - اُسیطرح (ک حرف تشبیہ - ذالک اشارہ بعید)

تَنْشَاءُ - نشو و نما پائے - بڑھے (نشو) -

لِیْنَۃٌ - پودا - درخت - کھجور کا تنہ -

ہُوَعِرْقُہَا - جسکی جڑ وہ (بادشاہ) ہے - عرق جڑ - عُروق جمع -

حُسن - خوبی - عمدگی - محاسن جمع -

نَبَاتُ الْاَرْضِ - زمین کی روئیدگی -

مِنْ کَرَمِ الْبَذْرِ - بیج کی عمدگی سے - بذر کی جمع بُذور -

معنی - تحقیق دُنیا نیکبخت ہوگئی اُس (بادشاہ) کی برکت سے اُسکی نیکبختی ہمیشہ رہے اور خدا

فتح کے جھنڈون سے اُسکی مدد کرے اُسیطرح بڑھے وہ درخت کہ جسکی جڑ وہ (بادشاہ) ہے اور زمین کی روئیدگی کی خوبی تخم کی عمدگی کی وجہ سے ہے۔ مطلب یہ کہ جیسا باپ نیک ہے ویسا ہی بیٹا بھی نیک ہے۔

تقدّس ۔ پاک ہُوا۔ پاک ہے۔

خطّہ ۔ زمین یا مُلک۔

عامل ۔ علم پر عمل کرنے والا۔

قیامت ۔ خدا کے سامنے کھڑے ہونیکا دِن (قوم)۔

اقالیم ۔ اقلیم کی جمع۔ مُلک۔ ولایت۔ دُنیا کا ساتوان حصّہ۔ کیونکہ کُل دُنیا کو سات حصّون مین تقسیم کیا ہے۔

تُرک ۔ سپاہی جنگجو۔

نیک محضر ۔ نیک خصلت۔ اچھّی عادت والا۔ وہ شخص جو لوگون کو غیبت مین نیکی سے یاد کرے۔

ہژبر ۔ شیر درندہ۔ ہژابر جمع۔

آشوب ۔ فتنہ۔ فساد۔

تشویش ۔ پریشانی۔ تشاویش جمع۔

دہر ۔ زمانہ۔ دُہور جمع۔

بسیط ۔ فرش۔ پھیلی ہوئی جگہ۔ بسائط جمع

مامنِ رضا ۔ خوشی کی جاے پناہ۔

مامن ۔ امن کی جگہ۔ مآمن جمع (امن)۔

صفحہ

تالیف ۔ اکٹھا کرنا۔ دو چیزون کو آپسمین ملانا۔ دوسرون کے مضامین کو ترتیب سے جمع کرنا۔ تالیفات جمع۔

ایّام ۔ دِن۔ مُراد زمانہ۔ یوم کی جمع۔

تلف ۔ برباد ہونا۔

تاسُّف ۔ افسوس کرنا۔ تاسفات جمع۔

سراچہ ۔ حجرہ۔ چھوٹا مکان۔

نگہ میکنم ۔ غور کرتا ہون۔ سوچتا ہون۔

پنجاہ ۔ پچاس برس۔ مُراد عُمر کا زیادہ حصّہ۔

پنج روز ۔ مُراد تھوڑی سی باقی عُمر۔

خجل۔ شرمندہ۔

رحلت۔ کوچ (رحل)۔

بار نساخت۔ بوجھ نہ لادا۔ سامان ٹھیک نہ کیا۔

رحیل۔ کوچ۔

بامدادِ رحیل۔ کوچ کی صبح۔ مراد بڑھاپا۔

سبیل۔ راستہ۔ مراد عبادت۔ سُبُل جمع۔

ہوس پختن۔ خام خیالی کرنا۔ بہت لالچ کرنا۔

غدّار۔ بڑا بے وفا (غدر)۔

عیش۔ زندگی۔

بتدریج۔ آہستہ آہستہ۔ درجہ بدرجہ (درج)۔

دست از چیزے شستن۔ کسی چیز سے ناامید ہونا۔

چار طبع۔ چار مزاج۔ چار طبیعتیں۔ اربعہ عناصر۔ خشکی۔ تری۔ طبائع جمع۔

قالب۔ سانچہ۔ مراد جسم۔ قوالب جمع۔

صفحہ ۸

لاجرم۔ ناچار۔ مجبور۔

عارف۔ خداشناس۔ عُرفا جمع۔

برگ۔ سامان۔

تمّوز۔ سخت گرمی۔ ساون کا مہینہ (چونکہ اس مہینہ میں سورج برجِ سرطان میں رہتا ہے اسلئے سخت گرمی ہوتی ہے اور ساون کے مہینے کو تمّوز کہتے ہیں۔ یہ لفظ رومی زبان کا ہے)۔

مغرور۔ غافل۔ فریفتہ۔

مزروع۔ بویا ہُوا۔ کھیت۔ مراد عمر۔ مزروعات جمع۔ (زرع)۔

خوید۔ کچا غلّہ۔ گیہوں اور جو کی کچّی بالیں

بگوشِ دل۔ بہت توجّہ سے۔

تأمّل۔ سوچنا۔

مصلحت۔ بہتری۔ مصالح جمع۔

نشیمن۔ گوشہ۔ خلوتخانہ۔ گھونسلا۔

عُزلت۔ تنہائی۔ بیکاری (عزل)۔

دامن فراچیدن۔ دامن سمیٹ لینا۔ ترک کر دینا۔

دفتر۔ کاغذوں کا مجموعہ۔ مُراد نامۂ اعمال۔ دفاتر جمع۔

صُمّ۔ بہرا۔ اصم کی جمع (صمم)۔

بُکم۔ گونگا۔ ابکم کی جمع۔

انیس۔ غمخوار۔ مصاحب۔ اُنَسا جمع (انس)

ہمّ۔ غم۔ ہموم جمع (ہمم)۔

جلیس۔ ہمنشین۔ جُلَسا جمع (جلس)۔

مراغبت۔ باہم رغبت و خواہش کرنا (رغب)۔

بساط۔ بچھونا (بسط)۔

ملاعبت۔ آپسمیں کھیلنا (لعب)۔

تعبّد۔ عبادت کرنا۔

زانوے تعبّد۔ مُراد مراقبہ۔

زبان درکشیدن۔ خاموش ہو جانا۔

صفحہ ۹

متعلقان۔ تعلق رکھنے والے رشتہ دار (علق)

واقعہ۔ حالتِ گذشتہ۔ یعنی ارادۂ گوشہ نشینی و ترکِ صحبت۔

فُلان۔ وہ آدمی۔ مُراد شیخ سعدی (اسم کنایہ)۔

عزم۔ پکّا ارادہ۔

جزم۔ مضبوط۔ پکّا۔

معتکف۔ گوشہ نشین معتکفین جمع (عکف)۔

سرِ خویش گیر۔ اپنی فکر کر۔ عبادت میں مشغول ہو۔

مجانبت۔ یکسوئی۔ الگ رہنا۔ مُراد ترکِ صحبت۔

بعزّتِ عظیم۔ خدا کی بزرگی کی قسم۔

مالوف۔ اُلفت کیا گیا (الف)۔

عادتِ مالوف۔ اُلفت کی گئی عادت۔

معروف۔ مشہور۔

طریقِ معروف۔ یعنی اُس طریقہ کے سوافق جو میرے اور شیخ کے درمیان لوگوں

میں مشہور ہے۔

کفارت۔ قسم اور روزہ توڑنے کا بدلہ۔

یمین۔ قسم۔ ایمان جمع۔

صواب۔ درست۔ راست۔

نقض۔ توڑنا۔

اولی الالباب۔ عقلا۔ صاحبانِ عقل۔
(اولی معنی صاحبان۔ الباب معنی عقلین۔
لُب کی جمع)۔

ذوالفقار۔ وہ تلوار جو حضرت محمدؐ صلعم
نے حضرت علیؓ کو دی تھی۔ ذو بمعنی صاحب۔
فِقار مُہرہائے پُشت۔ چونکہ اس تلوار
کی پُشت مُہرہائے پُشت کی مانند تھی لہذا
یہ نام رکھا گیا۔

پیلہ ور۔ ریشم فروش۔ پیلہ ریشم کا گولا۔
ریشم کا کیڑا۔

طیرہ۔ عیب۔ ہلکاپن۔ شرم۔

دم فروبستن۔ چپ رہنا۔

مکالمت۔ باہم باتیں کرنا (کلم)۔

درکشیدن۔ روکنا۔ بند کرنا۔

فتوّت۔ جوانمردی۔ آدمیت (فتی)۔

محادثت۔ باہم باتیں کرنا (حدث)۔

ارادت۔ اعتقاد۔ ارادات جمع (رود)۔

جنگ آوردن۔ لڑنا۔ مقابلہ کرنا۔

صفحہ ۱۰

بحکمِ ضرورت۔ مجبوری کے حکم کے موافق۔

تفرّج۔ سیر و تماشا۔ دل خوش کرنا۔

ربیع۔ بہار۔ موسمِ بہار (ربع)۔

آثار۔ نشانیاں۔ اثر کی جمع۔

صولت۔ شدّت۔ غلبہ۔ حملہ (صول)۔

بَرد۔ جاڑا۔

وَرد۔ گلاب کا پھول۔

اُردی بہشت۔ فصلِ بہار کا دوسرا مہینہ
اُرد بمعنی مانند یعنی بہشت کی مانند۔ چونکہ اس
مہینہ میں بہار کا زور ہوتا ہے لہذا یہ نام

رکھا گیا۔

جلالی۔ جلال الدین ملک شاہ سلجوقی کا سالِ شمسی جو شیخ کے زمانہ میں رائج تھا۔

منابر۔ واعظ کے بیٹھنے کی بلند جگہ۔ منبر کی کی جمع (نبر)۔

قضبان۔ شاخیں۔ قضبہ کی جمع۔

لآلی۔ موتی۔ لولو کی جمع۔

غضبان۔ غصّہ میں بھرا ہوا (غضب)

مبیت۔ رات بسر کرنا۔ رات کو ٹھیرنا (بیت)

موضع۔ جگہ۔ مواضع جمع (وضع)۔

عقد۔ ہار۔ موتیوں کی لڑی۔ عقود جمع۔

ثُریّا۔ جھمکا۔ پروین۔ سات ستارے جو انگور کے گچھے کی طرح ایک جگہ جمع ہیں۔ مُراد خوشۂ انگور (ثرو)۔

روضہ۔ باغ۔ ریاض جمع (روض)۔

ماء۔ پانی۔ میاہ جمع (موہ)۔

سلسال۔ سرد۔ میٹھا۔ خوشمزہ (سلل)۔

دَوْحَۃٌ۔ بڑا درخت۔ دوح جمع (دوح)۔

سجع۔ راگ۔ گیت۔ چہچہے۔ اسجاع جمع۔

طَیر۔ پرند۔ طیور جمع (طَیر مفرد و جمع دونوں میں مستعمل ہے)۔

مُعنی۔ وہ ایسا باغ ہے کہ اُسکی نہر کا پانی میٹھا ہے وہ ایسا درخت ہے کہ اُسکے پرندوں کی آواز سُریلی ہے۔

بوقلمون۔ رنگ برنگ رومی دیبا۔

سُنبُل۔ بالچھڑ۔ سنابل جمع۔

ضَیمران۔ گُلِ نازبو۔

صفحہ ۱۱

نُزہت۔ تازگی۔ خوشحالی (نزہ)۔

فُسحت۔ کشادگی۔ دِل کھِلنا (فسح)

تصنیف۔ اپنی طرف سے کوئی کتاب بنانا۔ تصنیفات۔ تصانیف جمع (صنف)۔

اوراق۔ ورق کی جمع۔ مُراد پتّے۔

تطاول۔ زیادتی۔ دست درازی (طول)۔

عیشِ ربیع۔ فصلِ بہار کی خوشی۔

خریف - فصلِ خزاں (خرف)۔

طبق - تھالی - ٹوکری - اطباق جمع۔

الکریم اذا وعد وفی - بزرگ آدمی جب وعدہ کرتا ہے تو پورا کرتا ہے یعنی ایفائے وعدہ مین دیر نہین کرتا۔

اتفاقِ بیاض افتاد - بیاض مین لکھنے کا موقعہ ہُوا۔

حسنِ معاشرت - اچھی طرح مِل جُلکر زندگی بسر کرنا۔

آدابِ مجاورت ہمنشینی کے قاعدے۔ مِلنے جُلنے کے طریقے۔

مترسلان - منشی - خط لکھنے والے۔ مترسلین جمع (رسل)

بلاغت - گویائی - خوش بیانی (بلغ)

کہف - غار - کہفِ امان - امن کی جگہ - کہوف جمع۔

المؤید من السماء - آسمان کی طرف سے مدد کیا گیا۔

سما - آسمان - سمٰوات جمع (سمو)۔

المنصور علی الاعداء - دشمنون پر فتحمند۔

عضد الدولۃ القاہرۃ - زبردست سلطنت کا بازو۔

عضد - بازو - اعضاد جمع۔

سراج الملۃ الباہرۃ - روشن مذہب کا چراغ۔

سراج - چراغ - سُرُج جمع۔

جمال الانام خلقت کا حُسن۔

مفخر الاسلام - اسلام کا جائے فخر۔

سعد بن اتابک الاعظم - سب سے بڑے اُستاد (ابوبکر) کا بیٹا جسکا نام سعد ہے۔

شہنشاہ المعظم - بادشاہون کا بڑا بادشاہ۔

مالک رقاب الامم - گروہون کی گردنون کا مالک۔

رقاب - گردنین - رقبہ کی جمع (رقب)۔

مولیٰ ملوک العرب والعجم - فارس و عرب کے بادشاہوں کا آقا۔

مولیٰ - آقا - مالک - موالی جمع (ولی)۔

عجم - عرب کے سوا اور تمام ولایتیں۔

سلطان البر والبحر - خشک زمین اور دریا کا بادشاہ۔

بر - خشک زمین - جنگل - برار جمع (برر)۔

بحر - دریا - بحار جمع۔

مظفر الدنیا والدین - دین و دنیا کا فتحمند۔

ادام اللہ - خداتعالیٰ ہمیشہ رکھے۔

اقبالہما - ان دونوں کا اقبال۔

وضاعف اجلالہما - اور ان دونوں کی بزرگی کو دوچند کردے۔

صفحہ ۱۲

وجعل الیٰ کل خیر مآلہما - اور ان دونوں کا انجام ہر ایک نیکی کی طرف کرے۔

مآل - انجام (مول)۔

نگارخانہ - تصویرخانہ - چین کی خصوصیت اسلئے ہے کہ وہ ملک نقاشی و مصوری میں مشہور ہے۔

نقش ارژنگ - ارژنگ کی بنائی ہوئی تصویر۔ ارژنگ چین کا ایک مشہور مصور جو مانی کا مقابل تھا۔

مکارم - بزرگیاں - مکرمت کی جمع (کرم)

علو - بلندی - مجازاً بلند رتبہ۔

بکر - کنواری لڑکی - ابکار جمع۔

عروس - دلہن - عرائس جمع (عرس)۔

یاس - ناامیدی (ی ء س)۔

زمرہ - آدمیوں کا گروہ (زمر)۔

متجلی - روشن - جلوہ گر (جلاء)۔

متحلی - آراستہ - زیور پہننے والی (حلی)

قبول - پسندیدگی (قبل)۔

ظہیر - پشتیبان - مددگار۔

سریر - تخت - اسرّہ جمع (سرر)۔

مشیر - مشورہ دینے والا (شور)۔

کہف الفقرا - فقیرون کی جاے پناہ۔

ملاذ الغربا - غریبون کی جاے پناہ - ملاوذ جمع (لوذ)۔

مربی الفضلا - فاضلون کا پالنے والا (ربو)

محب الاتقیا - پرہیزگارون کا دوست رکھنے والا (حبب)۔

اتقیا - تقی کی جمع۔

افتخار آلِ پارس - اہلِ فارس کا فخر۔

یمین الملک - مُلک کی قوت - مُلک کا دایان ہاتھ۔

باربک - وزیر اعظم (بار معنی دخل - بک بیگ کا مخفف۔

فخر الدولہ والدین - دین اور سلطنت کا فخر۔

غیاث الاسلام والمسلمین اسلام اور مسلمانون کا فریادرس (غوث)۔

عمدۃ الملوک والسلاطین - بادشاہون اور سلطانون کا معتبر۔

اطال اللہ عمرہ - خدا اُسکی عمر دراز کرے۔

اجلّ قدرہ - اُس کے مرتبہ کو بزرگ کرے۔

وشرح صدرہ - اور اُسکا سینہ کشادہ رکھے۔

وضاعف اجرہ - اور اُسکا ثواب دُگنا کرے۔

ممدوح - تعریف کیا گیا (مدح)۔

اکابر - بزرگان - اکبر کی جمع (کبر)

آفاق - دُنیا - افق کی جمع - افق آسمان کا کنارہ۔

مجموعۂ مکارمِ اخلاق - بزرگ عادتون کا مجموعہ۔

صفحہ ۱۳

حواشی - خدمتگار - نوکر چاکر - حاشیہ کی جمع (حشو)۔

تہاون - سستی کرنا - ڈھیل ڈالنا (ہون)

تکاسل - کاہلی کرنا - سستی ظاہر کرنا (کسل)

معرض۔ جگہ۔ ظاہر کرنے کی جگہ۔ معارض جمع (عرض)۔

خطاب۔ غصہ۔ بازپرس۔ خطابات جمع (خطب)۔

عتاب۔ غصہ کرنا۔ ملامت کرنا (عتب)۔

اولیٰ۔ بہت اچھا۔ اوالی جمع (ولی)۔

حضور۔ سامنے۔ حاضر ہونا (حضر)۔

تصنّع۔ بناوٹ۔ تصنّعات جمع (صنع)۔

تکلّف۔ دکھاوا۔ بناوٹ۔ تکلفات جمع (کلف)۔

مقرون۔ ملا ہُوا۔ نزدیک کیا گیا (قرن)۔

مادرِ ایّام۔ زمانہ۔ دُنیا (باضافتِ تشبیہی)۔

حکمت۔ دانائی۔ ہر چیز کی حقیقت جاننا۔ حِکَم جمع (حکم)۔

جاوید۔ ہمیشگی۔ ہمیشہ۔

عقب۔ پیچھے۔ مُراد مرنے کے بعد۔ اعقاب جمع (عقب)۔

اہلِ فضل۔ فاضل لوگ۔ فضیلت والے۔

مشّاطہ۔ نائن۔ عورتوں کی نہلانے دُھلانے اور سجانیوالی خادمہ۔

تقاعد۔ بیٹھ رہنا۔ کسی کام سے باز رہنا۔ (قعد)۔

مواظبت۔ پابندی کسی کام کو ہمیشہ کرنا (ضبط)۔

فضائل۔ خوبیاں۔ عمدہ عادتیں فضیلت واحد (فضل)۔

بزرجمہر۔ بڑی محبّت والا۔ نوشیروان کا وزیر اعظم (بزرگ مہر کا معرب ہے)۔

بطی۔ سُست۔ دیر کرنے والا (بطء)۔

مستمع۔ سُننے والا۔ مستمعین جمع (سمع)۔

تقریر۔ بیان کرنا۔ تقریرات۔ تقاریر جمع (قرر)۔

صفحہ ۱۴

پروردہ۔ کامل۔ پالا ہُوا۔

دم بگفتار زدن۔ بولنا۔ بات کہنا۔

نفس برآوردن - بات کرنا - بولنا۔

بنطق - گویائی کے سبب۔

دواب - چوپایہ - دابّہ واحد (دبب)۔

فکیف - پھر کیونکر یعنی جبکہ بزرجمہر جیسے حکیم
کا یہ حال ہے تو پھر مین فضلا کے سامنے کس طرح
بات کرسکتا ہون ؟

اعیان - اشراف - سردار لوگ - عین واحد۔

حضرت - دربار - حضرات جمع (حضر)

عزّ نصرہ - اُسکا مدد کرنا غالب ہے اُسکی
فتح غالب رہے۔

اہلِ دِل - صوفی - خداشناس لوگ۔

مرکز - ٹھیرنیکی جگہ - نقطۂ دائرہ - مراکز جمع
(رکز)۔

متبحّر - علم کے سمندر والا - بہت بڑا عالم۔

سیاقت - روان کرنا (سوق)۔

بضاعت - پونجی - مال و اسباب۔
بضاعات جمع (بضع)۔

مُزجات - کم اور تھوڑی چیز (زجو)۔

شِیمہ - پوت - مُراد کلام شیخ۔

جَوے نیرزد - ایک جو بھر قیمت نہین رکھتا -
بے قدر ہے۔

منارہ - روشنی کی لاٹ جس پر مسافرون
کے لئے رات کو روشنی کرتے ہین (نور)۔

الوند - مُلک فارس کا سب سے بلند پہاڑ۔

نخلبند - مالی کیونکہ پیوند لگا کر درخت کو
باندھا کرتا ہے - مُراد شاعر۔

کنعان - حضرت یوسفؑ کا وطن۔

لقمان - ایک مشہور حکیم کا نام ہے جسکو
بعض لوگ نبی بھی مانتے ہین۔

قدّم - مقدم رکھ
خروج - باہر نکلنا۔
قبل - پہلے۔
ولوج - اندر آنا

داخل ہونے سے پہلے باہر نکلنے کی فکر کر۔

صفحہ ۱۵

شاطر۔ چست و چالاک (شطر)

روئین۔ کانسا۔

روئین چنگ۔ مضبوط پنجے والا۔

مصاف جنگ۔ میدان جنگ صف بندی کی جگہ (صفف)۔

اعتماد۔ اطمینان۔ بھروسا (عمد)۔

وُسعت۔ کشادگی۔ فراخی (وسع)۔

عوائب۔ برائیاں عیب کی جمع۔

افشا۔ ظاہر کرنا (فشو)۔

جرائم۔ گناہان۔ جریمہ واحد (جرم)۔

نوادرِ امثال۔ نادر نادر کہاوتیں۔ (نادر مثل واحد)۔

سِیَر۔ عادتیں۔ سیرت کی جمع (سیر)۔

مُلوک۔ بادشاہان۔ مَلِک واحد۔

ماضیہ۔ گذرے ہوئے۔ پچھلے (مضی)۔

وباللہ التوفیق۔ اور مدد خدا کی طرف سے ہے۔

توفیق۔ خدا کا کسی نیک کام کے سبب ہوں کو موجود کر دینا۔ توفیقات جمع (وفق)۔

امعان۔ غور سے دیکھنا (معن)۔

تہذیب۔ آراستہ کرنا (ہذب)۔

ابواب۔ کتاب کے حصے۔ باب واحد (بوب)۔

ایجاز۔ مختصر کرنا (وجز)۔

ایجازِ سخن را مصلحت دید۔ را اضافی یعنی مصلحت ایجاز سخن (دید کا فاعل امعان نظر)

غنّا۔ کسی چیز کی کثرت کی جگہ (غنن)۔

روضۂ غنّا۔ وہ باغ جس میں بہت درخت ہوں۔

حدیقہ۔ وہ باغ جو چار دیواری سے گھرا ہو۔ حدائق جمع (حدق)۔

غلبا۔ جہاں بہت گنجان درخت ہوں۔ غُلْب جمع (غلب)۔

چون بہشت باب الثمانیۃ۔ یعنی جس طرح بہشت کے آٹھ حصے ہیں

اسیطرح اسکو بھی آٹھ بابون مین لکھنے کا
اتفاق ہُوا۔

ملالت تھکن۔ اُداسی (ملل)۔

واللہ الموفّق لاتمام۔ اور اُسکے پورا کرنے کے لئے خدا مدد دینے والا ہے۔

موفّق۔ توفیق دینے والا۔ مددگار۔

اِتمام۔ تمام کرنا۔ پورا کرنا (تمم)

صفحہ ۱۶

باب اوّل

حکایت ۱

اسیر۔ قیدی۔ اُساری جمع (اسر)۔

بزبانیکہ داشت۔ جو بولی جانتا تھا۔ جس زبان مین بولتا تھا۔

سقط۔ بیہودہ۔ بُرا۔ اسقاط جمع۔

دست از جان شستن۔ جان سے ناامید ہونا۔

اِذا۔ جبکہ (کلمۂ شرط)۔

یئس۔ ناامید ہوگیا (فعل ماضی)۔

طالَ۔ دراز ہوگئی (فعل ماضی)۔

لِسانُہٗ۔ اُس کی زبان۔ (ہ ضمیر غائب مذکر راجع بطرف انسان)۔

کَ۔ جیسے (حرف تشبیہ)۔

سِنَّور۔ بلّی (مشبّہ بہ وموصوف)۔

یَصُولُ۔ حملہ کرتی ہے۔

علیٰ۔ اوپر۔ پر۔

کلب۔ کُتّا۔ کِلاب جمع۔

وُزَرا۔ وزیر کی جمع۔ وزیر کے معنی بوجھ اُٹھانیوالا۔ (وزر)۔

محضر۔ عادت۔ خصلت۔

صفحہ ۱۷

الکاظمین۔ جو لوگ کہ پی جانے والے ہین۔ کاظم واحد (کظم)۔

غیظ۔ غصّہ۔ جھونجل۔ غیوظ جمع۔

عافین۔ معاف کرنیوالے۔ عافی واحد (عفو)

عن النّاس - لوگوں سے -
واللہ یحب المحسنین - اور خدا احسان کرنیوالوں کو دوست رکھتا ہے -
ضِدّ - مخالف - دشمن - اضداد جمع (ضدد) -
اجناس - جنس کی جمع -
روے درہم کشید - منہ پھیر لیا - ناراض ہو گیا -
بِنا - بنیاد - جڑ - ابنیہ جمع (بنی) -
خباثت - برائی - بد باطنی - ناپاکی (خبث)
حیف - ظلم - افسوس - حیوف جمع -
طاق - محراب - طیقان جمع (طوق) -
ایوان - دربار - محلسرا - اوادین جمع (اون)
تکیہ - سرہانے رکھنے کی چیز - مجازاً بھروسا (وک ء) -
پشت کردن - اطمینان کرنا - بھروسا کرنا -

حکایت ۲

وجود - جسم - بدن (وجد)

ریختہ بود - بکھر گیا تھا - الگ الگ ہو گیا تھا -
چشمخانہ - آنکھ کا گھر - یعنی کاسۂ چشم -

صفحہ ۱۸

سائر - تمام - سب - سائرین جمع (سیر) -
تاویل - تعبیر - کلام کو ظاہری معنی سے دوسرے معنوں کی طرف پھیرنا - تاویلات جمع (اول) -
بجا آورد - پورا کیا - بیان کیا -
زیر خاک سپردن - گاڑنا - دابنا -
فرّخ - مبارک (مرکب ہے فر بمعنی خوبی اور رخ بمعنی چہرہ سے) -
بانگ بر آید - مشہور ہو -

حکایت ۳

حقیر - دبلا پتلا - کمزور (حقر) -
بلند بالا - لمبے تڑنگے - اونچے قد کے - بالا بمعنی قد -
کراہیت - نفرت (کرہ) -

استحقار۔ ذلت ۔ حقارت (حقر)۔
فراست ۔ دانائی۔ ذہانت (فرس)۔
استبصار۔ بینائی۔ یقین سے جاننا (بصر)
اَلشَّاۃُ ۔ بکری۔ شیاہ جمع (شوہ)۔
نظیفہ۔ پاک۔ حلال (نظف)۔
جیفہ۔ مردار۔ ناپاک ۔ اَجیاف جمع (جیف)۔
اَقَلّ ۔ بہت چھوٹا۔ اسم تفضیل (قلل)۔
جبال۔ کوہہا۔ جَبَل واحد۔
وَاِنَّہٗ۔ اور بیشک وہ (ضمیر کا مرجع طوس)
لَاَعْظَمُ۔ ہر طرح بزرگ ہے۔ اعاظم جمع اعظم (عظم)۔
عِنْدَ اللّٰہ۔ خدا کے نزدیک۔
قدراً و منزلاً۔ عزت اور مرتبہ کے لحاظ سے
طویلہ۔ اصطبل۔ گلہ۔ طویلہ اُس رسی کو کہتے ہیں جس میں کئی گدھے یا کئی گھوڑے باندھے جائیں (طول)۔

صفحہ ۱۹

ارکانِ دولت۔ سلطنت کے وزیر امیر۔ ارکان رُکن کی جمع۔ رُکن کے معنی ستون۔ دولت کی جمع دُول۔
صَعب۔ سخت۔ موذی۔ قوی۔
روئے درہم آورند۔ ایک دوسرے کے مقابل ہوئے۔
مُبارزت۔ لشکر کے درمیان میں سے نکلنا۔ لڑنا (برز)
مردانِ کاری۔ جنگ آزمودہ سپاہی۔ کار بمعنی جنگ ۔ ی نسبتی۔
زمینِ خدمت ببوسید۔ آداب بجالایا۔
شخص۔ جسم۔ بدن۔ اشخاص جمع۔
تا۔ ہرگز۔ زنہار (کلمۂ تحذیر)۔
تا درشتی ہنر نہ پنداری۔ موٹائی کو ہرگز ہنر نہ سمجھنا۔
گاوِ پرواری۔ موٹا بیل۔
پرواری اُس مکان کو کہتے ہیں جس کے اندر

چوپایوں کو موٹا ہونے کے لئے باندھتے ہیں۔

صفحہ ۲۰

تہوّر۔ دلیری بہادری (ہور)۔

ولی عہد۔ جانشین۔ قائم مقام۔

حسد۔ دیکھ کر جلنا۔ کسی کا زوالِ نعمت چاہنا۔

غُرفہ۔ بالاخانہ۔ جھروکہ۔ غُرفات جمع (غرف)۔

برہم زد۔ کھٹکھٹائی۔

مُحال۔ ناممکن۔ جو نہ ہوسکے (حول)۔

بقدرِ واجب۔ جس قدر مناسب اور ضروری تھی۔

بلاد۔ ممالک۔ شہرہا۔ بلد واحد۔

نزاع۔ جھگڑا (نزع)۔

بذل۔ خرچ بخشش۔

پند۔ فکر۔ خیال۔

حکایت ۴

طائفہ۔ گروہ۔ جماعت۔ طوائف جمع۔ (طوف)۔

منفذ۔ راستہ۔ گذرگاہ۔ منافذ جمع (نفذ)

بُلدان۔ شہر۔ قصبہ۔ بلد کی جمع۔

مکائد۔ مکر۔ فریب۔ مکیدۃ کی جمع (کید)

مرعوب۔ خوف زدہ۔ ڈری ہوئی (رعب)

مرہوب۔ ڈرا ہُوا۔

بحکمِ آنکہ۔ اس وجہ سے۔ اسواسطے۔

مَنیع۔ مضبوط۔ دشوار گذار۔ جہاں کوئی جانہ سکے (منع)۔

صفحہ ۲۱

قُلّہ۔ پہاڑ کی چوٹی۔ قُلَل جمع۔

مَلجاء۔ پناہ کی جگہ (ل ج ء)

ماوی۔ واپس آنے کی جگہ۔ گھر (اوی)

مُدبِّر۔ تدبیر کرنے والا۔ حاکم۔ مُدبّرین جمع۔ (دبر)

مضرت۔ نقصان۔ ضرر (ضرر)۔

نسق۔ طور۔ طریقہ۔ طرح۔

مداومت۔ ہمیشگی۔ قیام (دَوَم)۔

مُقاوَمت - مقابلہ (قوم)۔
مُمتَنِع - مشکل - دشوار - ناممکن (منع)۔
گردون - چرخی جس سے درخت کو اُکھاڑتے ہین۔
مِیل - سلائی - امیال جمع (میل)۔
تَجَسُّس - جاسوسی - تلاش (جس)
فرصت نگاہ داشتن - موقع اور قابو کا خیال رکھنا۔
بُقعہ - گھر - جگہ - بُقاع جمع (بقع)۔
شُعب - گھاٹی - شعاب جمع۔
غارت - لوٹ کا مال - غارات جمع (غور)
رخت - مال - اسباب۔
قُرص - ٹکیا - گردہ - اقراص - قروص جمع
یونس - ایک پیغمبر صاحب کا اسم شریف ہے
کمین گاہ - گھات کی جگہ (کمن)۔
یگان یگان - جُدا جُدا - ایک ایک کا (اصل مین یک گان تھا کاف کو حذف کر دیا - لفظ گان تعیینِ عدد کے لئے آتا ہے)
کتف - کندھا - مونڈھا - اکتاف جمع۔

صفحہ ۲۲

عُنفوان - آغاز - شروع (عنف)۔
شباب - جوانی (شبب)۔
عِذار - رُخسار - چہرہ۔
شفاعت - بخشوانا - سفارش کرنا۔ شفاعاۃ جمع (شفع)
روے شفاعت برزمین نہاد - بڑی عاجزی سے سفارش کی۔
رَیعان - باغ اور کھیت کا حاصل - آغاز - بالیدگی۔
تَمَتُّع - فایدہ حاصل کرنا - تمتعات جمع (متع)۔
نااہل - نالائق - کمینہ۔
گردگان - اخروٹ - جوز۔
مُنقطع - خارج - کاٹا ہوا (قطع)۔
تَبار - خاندان - گھرانا (تبر)۔

عینِ مصلحت - بالکل مناسب - نہایت درست۔

اخگر - چنگاری - آگ کا ٹکڑا۔

افعی - کالا زہریلا سانپ - افاعی جمع (فعی)۔

بید - ایک بے پھل درخت کا نام ہے۔

نئے بوریا - چٹائی کا نرکل - نالائق ذات۔

طوعاً - خوشی سے - اطاعت سے } چار ناچار
کرہاً - ناراضی سے - نفرت سے }

دامِ مُلکہ - اُسکا مُلک ہمیشہ رہے۔

مسئلہ - بات - مسائل جمع (س ء ل)۔

سلک - لڑی - تاگا - اسلاک جمع۔

طینت - عادت - خصلت (طین)۔

صفحہ ۲۳

صالح - نیک آدمی صُلحا جمع (صلح)۔

بغی - بغاوت - نا فرمانی (بغی)۔

عناد - دشمنی - لڑائی (عند)۔

نہاد - پیدایش - طبیعت۔

متمکّن - جاگزین - ٹھیرنیوالی (مکن)

حدیث - حضرت محمدؐ صلعم کے اقوال و احکام - احادیث جمع (حدث)۔

مامن مولود - نہین ہے کوئی بچّہ۔

اِلّا وَقَد یُولَدُ - لیکن تحقیق وہ پیدا ہوتا ہے۔

عَلَی الفِطرۃِ - فطرت پر۔

فابواہُ - پھر اُسکے مان باپ۔

یُہوِّدانِہ - اُسکو یہودی بناتے ہین۔

اَو ینصرانِہ - یا اُسکو عیسائی بناتے ہین۔

او یمجسانِہ - یا اُسکو مجوسی بناتے ہین۔

مجوس - معرب - آتش پرست لوگ مجوسی واحد - اصل مین منجگوش تھا یعنی چھوٹے چھوٹے کانون والا - چونکہ مذہب آتش پرستی کا موجد خُردگوش تھا اسلئے اُسکا یہ نام رکھا گیا۔

نبوّت - پیغمبری (نبو)۔

اصحابِ کہف - غار والے - یہ سات ولی تھے جو دقیانوس بادشاہ کے زمانہ مین گذرے

ہین۔ ظالم بادشاہ کے خوف سے ایک غار مین
پناہ گزین ہوئے تھے اسلئے اِن کو اصحاب کہف
کہتے ہین۔

زال۔ رستم کا باپ۔ چونکہ اسکی پیدایش کے
وقت اسکے جسم پر بوڑھون کے سے بال تھے
اسلئے یہ نام رکھا۔

گرد۔ پہلوان۔ بہادر۔

ادیب۔ ادب سکھانے والا۔ اتالیق۔ ادباء
جمع (ادب)۔

نصب۔ مقرر۔ قائم۔

حسنِ خطاب۔ اچھّی طرح بات چیت کرنا۔
عمدہ گفتگو۔

ردِّ جواب۔ جواب دینے کا قاعدہ۔ جواب
کا جواب دینا۔ اَجوبہ۔ جوابات جمع
(جوب)۔

شمائل۔ عادتین۔ خصلتین۔ شمیلہ وشمال
کی جمع (شمل)۔

شمّہ۔ تھوڑا سا۔ کچھ۔

جبلّت۔ پیدایش۔ عادت (جبل)۔

تبسُّم۔ مسکرانا۔ تبسّمات جمع (بسم)۔

صفحہ ۲۴

عاقبت۔ آخرکار۔ عواقب جمع (عقب)۔

مغارہ۔ غارت کرنے کی جگہ۔ یعنی لوٹ مار
کرنے کی جگہ۔ مراد وہی غار۔

عاصی۔ نافرمان۔ گنہگار۔ عُصاۃ جمع (عصی)

غُذِیتَ۔ تجکو غذا دی گئی (ماضی مجہول
مذکر واحد مخاطب)۔

بِدَرِّنا۔ ہمارے دودھ سے۔

نَشَأْتَ۔ تو نے نشو ونما پایا۔

فِینَا۔ ہمارے درمیان۔

فَمَنْ۔ پھر کسنے۔

اَنْبَاکَ۔ تجھکو خبر دی۔

اَنَّکَ۔ کہ تحقیق تو۔

اِبْنُ ذِئْبٍ۔ بھیڑئے کا بیٹا ہے۔

اِذاکانَ - جبکہ ہوتی ہے (اذا حرف شرط - کانَ ماضی) -

طِباع - سرشت - طبیعت -

سُوء - بُری - بد -

فَلَیسَ - پس نہیں ہے -

نافِع - نفع دینے والا -

اَدَبُ الاَدِیبِ - ادب سکھانے والے کا ادب (ادیب کی جمع ادبا) -

کس - لائق -

خلاف - فرق - ناموافقت - اختلاف (خلف) -

شُورہ - کھاری - خراب -

بُوم - زمین - بن بوئی زمین - بنجر -

خس - گھاس - جھاڑ - جھنکاڑ -

حکایت ۵

اُغلمش - ترکستان کا ایک بادشاہ -

کیاست - ذہن - ہوشیاری - دانائی (کیس) -

زائدالوصف - تعریف سے زیادہ - بہت زیادہ - زائد کی جمع زوائد - وصف کی اوصاف -

عہد - زمانہ - عہود جمع

ناصیہ - پیشانی - ماتھا - نواصی جمع (نصو)

لمعان - چمک - روشنی - جھلک (لمع) -

مُبِین - ظاہر (بین) -

صفحہ ۲۵

جمالِ صورت - ظاہری حُسن صُوَر جمع صورت -

کمالِ معنی - باطنی کمال -

سال - عمر -

منصب - عہدہ - مرتبہ - مناصب جمع (نصب) -

خیانت - بددیانتی - چوری (خَون) -

مُتَّہَم - تہمت لگا ہُوا (تہم)

خصمی - دشمنی کرنا (ی مصدری) -

حُسُود - بدخواہ - حسد کرنے والے -

مشقّت - تکلیف - سختی - مشاق جمع (شقق)

مُقبِل - اقبالمند - خوش نصیب - سعادتمند - مقبلین جمع (قبل) -

جاہ - منصب - مرتبہ (جوہ)-

حکایت ۶

صفحہ ۲۶

تطاوُل - ظلم - زیادتی (طول)-

بجان آمدن تنگ ہونا - مجبور ہونا-

کُرُبت - سختی - تکلیف - رنج - کُرَب جمع (کرب)-

غُربت - مسافری - سفر اختیار کرنا (غرب)-

ارتفاع - محصول - خراج (رفع)-

بندۂ حلقہ بگوش - زرخرید غلام (پہلے زمانہ میں زرخرید غلاموں کے کان میں ایک حلقہ ڈالدیا کرتے تھے)-

ضحّاک - بہت ہنسنے والا - یہ ملک عرب کا رہنے والا تھا - اس نے جمشید کا ملک دغابازی سے لے لیا تھا - یہ ظلم و ستم میں مشہور ہے-

فریدون - خاندان پیشدادیان میں سے فارس کا ساتواں بادشاہ جو کاوہ لوہار کی مدد سے ضحاک کو مار کر بادشاہ ہوا تھا-

حشم - لشکر - نوکر چاکر - احشام جمع-

تعصّب - حمایت - طرفداری - تعصّبات جمع (عصب)-

تقویت - مدد کرنا - قوت دینا (قود)

صفحہ ۲۷

طرح - بنیاد-

بنی عم - چچا کے لڑکے (بنی ابن کی جمع عم کی جمع اعمام)-

منازعت - لڑائی - جھگڑا (نزع)

تصرف - قبضہ - قابو (صرف)-

حکایت ۷

محنت - رنج - سختی - بلا - محن جمع-

اندام - جسم - بدن-

ملاطفت - نرمی - مہربانی (لطف)

مُنَغّص - خراب - گدلا - تلخ- (غصص)-

صفحہ ۲۸

سُکّان۔ پتوار۔ کشتی کا پچھلا حصّہ (سکن)۔

حُور۔ وہ خوبصورت عورتین جنکا رنگ سفید اور بالون اور آنکھون مین سیاہی زیادہ ہو یہ حورا کی جمع ہے۔

اَعراف۔ دوزخ اور بہشت کے درمیان کا مقام۔ اَعرف کی جمع ہے۔

حکایت ۸

ہُرمُز۔ نوشیروان کا بیٹا۔

مہابت۔ خوف۔ دہشت (ہیبت)۔

کاربستن۔ عمل کرنا۔ کام مین لانا۔

بجنگ برآمدن۔ لڑائی مین غالب ہونا۔

صفحہ ۲۹

راعی۔ گڈریا۔ چرواہا۔ رُعاۃ جمع (رعی)

حکایت ۹

رنجور۔ بیمار (مرکب ہے رنج اور ور کا مع مصاحبت سے)۔

بشارت۔ خوشخبری۔ بشارات جمع (بشر)

جملگی۔ تمام۔ سب۔

نفسِ سرد۔ ٹھنڈی سانس۔ آہِ سرد۔

بسر شدن۔ ختم ہونا۔ تمام ہونا۔

دریغ۔ افسوس۔ حسرت۔

کوس۔ نقارہ۔

ساعد۔ کلائی۔ پہنچا۔ سواعد جمع۔

تودیع۔ رخصت کرنا (ودع)۔

دشمن کام (بلا اضافت) وہ شخص جو دشمن کی مُراد کے موافق برباد ہوجائے۔

گذر بکنید۔ مجھے معاف کرو۔ میرا حال دیکھو۔

حذر۔ پرہیز کرنا۔ بچنا۔

حکایت ۱۰

بالین۔ سرہانہ۔

تُربت۔ مٹی۔ مجازاً قبر۔ تُرب جمع۔

یحیٰی۔ قوم بنی اسرائیل مین سے پیغمبر ہوئے ہین۔ حضرت عیسٰی کے عزیز اور

ہمزمانہ تھے۔ کفّار نے ہرمزس بادشاہ کو برانگیختہ کر کے انھیں قتل کرادیا۔

علیہ السلام۔ اُن پر سلام ہو (کلمۂ تعظیم جو انبیا و اولیا کے ناموں کے ساتھ استعمال ہوا کرتا ہے)۔

جامع۔ جمع کرنے والا۔ بڑی مسجد جسمیں جمعہ کی نماز کے لئے شہر کے آدمی جمع ہوں۔ جوامع جمع۔

صفحہ ۳۳

زیارت۔ مزار کو دیکھنا۔ مجازاً ملاقات کرنا۔ زیارات جمع (زور)۔

ہمّت۔ دعا۔

صدقِ معاملۂ ایشان۔ انکے کاموں کی سچائی یعنی فقیروں کا کام خدا اور بندوں کے ساتھ سچّا ہے۔

توجہِ خاطر۔ دلی توجہ۔

از پاے در آمدن۔ گر پڑنا۔ عاجز ہو جانا۔

دست گرفتن۔ مدد کرنا۔

چشم داشتن۔ اُمید رکھنا۔ متوقع ہونا۔

دماغِ بیہودہ پختن۔ بے نتیجہ فکر کرنا خام خیال کرنا۔

باطل۔ جھوٹھ۔ اباطیل۔ باطلین جمع (بطل)۔

پنبہ از گوش برآوردن۔ غفلت چھوڑنا۔ متوجہ ہونا۔

روزِ داد۔ انصاف کا دن۔ قیامت۔

آفرینش۔ پیدایش۔

جوہر۔ اصل۔ مادہ۔ جواہر جمع (جہر)۔

حکایت ۱۱

مستجاب الدّعوات۔ جسکی دعائیں اکثر قبول ہوں۔

مستجاب۔ قبول کیا گیا (جوب)۔

دعوات۔ دعائیں دینا۔ دعوت واحد (دعو)۔

صفحہ ۳۱

حکایت ۱۲

خوابش بُردہ بہ۔ اُسکا سونا ہی اچھا ہے۔

بدزندگانی۔ بُری زندگی والا۔ بداعمال۔ ظالم۔

حکایت ۱۳

پایان۔ انتہا۔ نہایت۔

صفحہ ۳۲

باقبالِ تو۔ تیرے اقبال کے ساتھ۔

گیرم۔ مَیں فرض کرتا ہوں۔ مانتا ہوں۔

صُرّہ۔ تھیلی۔ صُرر جمع۔

دامن بدار۔ دامن پھیلا۔

ضعفِ حال۔ خراب حالت۔

پریشان کرد۔ لُٹا دیا۔ خرچ کر ڈالا۔

غربال۔ چھلنی۔ غرابیل جمع۔

بہم برآمدن۔ خفا ہونا۔

فطنت۔ دانائی۔ ذہن کی تیزی (فطن)۔

رخبرت۔ ہوشیاری۔ آگاہی۔

حِدّت۔ تیزی۔ سختی (حدد)۔

صولت۔ قہر و دبدبہ (صول)۔

ہمّت۔ دلی توجّہ۔

معظّمات۔ بڑے بڑے۔ معظّمہ واحد (عظم)

ازدحام۔ ہجوم۔ بھیڑ بھاڑ (زحم)۔

صفحہ ۳۳

مجال۔ موقعہ۔ طاقت۔

مہرِ قدرِ خویش۔ اپنی عزّت و مرتبہ نہ کھو۔

مُبذّر۔ فضول خرچ۔ مبذّرین جمع (بذر)۔

برانداختہ۔ ضائع کردی۔ اُڑادی۔

بیت المال۔ وہ شاہی خزانہ جسمیں لاوارث اور غنیمت کا مال محتاجوں کے لئے رکھا جائے۔ بیوت اموال جمع۔

مساکین۔ مسکین کی جمع۔ وہ محتاج جسکے پاس کچھ نہو (سکن)۔

طُعمہ۔ غذا۔ خوراک طُعَم جمع۔

اخوان الشیاطین۔ شیطانوں کے بھائی (قرآن شریف کی اِس آیت کا اقتباس ہے کہ "فضول خرچ لوگ شیطانوں کے بھائی ہیں"۔ اخوان اخ کی جمع۔

وجہ۔ مال۔ سبب۔ وجوہ جمع۔

کفاف۔ روزینہ۔ اتنا کھانا جو ایک دن کے لئے کافی ہو (کفف)۔

تفاریق۔ تھوڑا تھوڑا۔ تفریق واحد (فرق)

مُجری۔ جاری۔ قائم (جری)۔

نَفَقہ۔ روزمرہ کا خرچ۔ روزی۔ نفقات جمع (نفق)۔

اِسراف۔ فضول خرچ کرنا (سرف)۔

زجر۔ جھڑکنا۔ گھُڑکنا۔ زجور جمع۔

اطماع۔ لالچ دلانا (بعض نسخوں میں طُماع طامع کی جمع لکھا ہے)۔

دُرشتی۔ سختی۔

چی نہ بُود۔ چی چیز کا مخفف ہے۔

حجاز۔ ملک عرب کا درمیانی حصہ جس میں بڑے بڑے ریگستان اور مکہ معظمہ۔ مدینہ منوّرہ داخل ہیں۔ یہاں میٹھا پانی بڑی دقّت اور قیمت سے مِلتا ہے۔

حکایت ۱۴

رعایت۔ حفاظت کرنا۔ رعایات جمع (رعی)

صفحہ ۴۳

غدر۔ بیوفائی۔ نافرمانی۔

ناسپاس۔ احسان فراموش۔ ناشکرگزار

باندک تغیّرِ حال۔ ذرا سا حال بدل جانے پر۔

مخدوم۔ آقا۔ مالک۔ مخادیم جمع (خدم)

درنوردد۔ لپیٹ دے۔ بھول جائے۔

معذور۔ عذر کیا گیا۔ معذورین جمع (عذر)

نعلِ زرین۔ گھوڑے کا خوبے گیر۔

سر بنهد در عالم۔ دُنیا میں کہیں کا سفر اختیار کرے گا۔ تیرے یہاں سے چلا جائے گا۔

شَبِعَ۔ شکم سیر ہوتا ہے۔
کَمِیّ۔ ہتھیار بند بہادر یعنی سپاہی کُماۃ جمع (کمی)
یَصُول۔ حملہ کرتا ہے۔ جھپٹتا ہے (صول)
بَطشاً۔ سخت پکڑنے کے لئے۔
خاوِی البطن۔ خالی پیٹ والا۔ بھوکا۔
یَبطِشُ۔ سخت پکڑتا ہے بھاگنے کے لئے یعنی کوشش کرتا ہے۔ سخت کوشش کرتا ہے۔
بالفِرار۔ بھاگنے کو۔

حکایت ۱۵

معزول۔ موقوف کیا ہوا بیکار (عزل)
جمعیت۔ دلجمعی۔ اطمینان جمع۔
باوے دل خوش کرد۔ اُس سے خوش ہوگیا۔
عمل۔ حکومت۔ مُراد وزارت۔ اعمال جمع۔
معزولی بہ کہ مشغولی۔ کام میں پھنسنے سے بیکار رہنا اچھا ہے۔

صفحہ ۳۵

حرف گیر۔ نکتہ چین۔ اعتراض کرنے والا۔
کافی۔ کامل۔ پورا۔ کُفاۃ جمع (کفی)۔
تن دادن۔ راضی ہونا۔ قبول کرنا۔

حکایت ۱۶

سیاہ گوش۔ ایک درندہ جسکے دونوں کان سیاہ ہوتے ہیں۔ بلّی سے بڑا کُتّے سے چھوٹا۔ گلابی رنگ سیاہی مائل۔
ملازمت۔ ہمیشہ ساتھ رہنا (لزم)
اختیار اُفتاد۔ پسند آئی۔
فُضلہ۔ بچا ہُوا۔ جو کھانے سے بچ رہے فضلات جمع۔
شر۔ فتنہ و فساد۔ شرور جمع (شرر)۔
حمایت۔ حفاظت۔ طرفداری (ح م ی)۔
اعتراف۔ اقرار کرنا (عرف)
گاہ اُفتد۔ کبھی ایسا اتفاق ہوتا ہے۔
ندیم۔ ہمنشین۔ مصاحب۔ ندماء جمع (ندم)
تلوّن۔ طرح بطرح ہوجانا۔ بدل جانا۔ (لون)

پُرحذر - بہت خوفناک - حذر بمعنی خوف -

صفحہ ۳۶

ظرافت - خوش طبعی - ہنسی مذاق (ظرف)

حکایت ۱۷

رفیق - دوست - سفر کا ساتھی - رفقاء جمع (رفق) -

نامساعد - ناموافق نامددگار - مخالف (سعد)

عیال - بال بچے -

نقل - ایک جگہ سے دوسری جگہ لے جانا یا چلے جانا -

شماتت - طعنہ مارنا - کسی کی مصیبت پر خوش ہونا (شمت) -

قفا - گردن - گدّی - پیٹھ پیچھے - اقفیہ جمع (قفو)

حمل - گمان کرنا - قیاس کرنا - احمال جمع

حمیّت - شرم - غیرت (ح م ی) -

تن آسانی - آرام وراحت -

محاسبہ - باہم حساب کرنا - یہاں محض بمعنی حساب کرنا (حسب)

چنانکہ معلوم است - جیساکہ تجھ کو معلوم ہے -

مَعُونت - امداد - مدد کرنا (عون) -

صفحہ ۳۷

تشویش - پریشانی - فکر تشاویش جمع (شوش) -

غُصّہ - تکلیف - رنج وغم غُصَص جمع

جگربند - سارا کلیجہ مع اُن چیزوں کے جو جگر سے بندھی ہوئی ہیں - جگربند فرزند کو بھی کہتے ہیں -

جگربند پیش زاغ نہادن - اپنے آپ کو مصیبت و ہلاکت میں ڈالنا -

زاغ - مُراد سپاہی - چپراسی -

خراجی - خراجگذار - محصول اداکرنیوالا -

فاسق - بدکار - فُسّاق جمع (فسق) -

غمّاز - چغل - آنکھ سے اشارہ کرنے والا (غمز)

روسپی - بدکار عورت - فاحشہ -

محتسب - خلافِ شرع باتوں سے
روکنے والا حاکم (حسب)۔

فراخ روی - فضول خرچی کرنا -

رفع - دُور کرنا - موقوف کرنا -

گاذر - دھوبی -

صفحہ ۳۸

مخافت - خوف کرنا - ڈرنا (خوف)۔

سُخرہ - بیگار - مفت کام کرانا (سخر)

سفیہ - نادان - کم عقل - سُفہاء جمع (سفہ)

مناسبت - نسبت - تعلق - مناسبات جمع (نسب)۔

تخلیص - رہائی - چھڑانا - تخالیص جمع (خلص)۔

تریاق - ہر قسم کے زہر کا اثر دُور کرنیوالی
مرکب معجون - تریاقات جمع (معرّب تریاک)۔

تقویٰ - پرہیزگاری (وقی)۔

امانت - امین ہونا - ایمانداری - امانات
جمع (امن)۔

مُتعنّد - دشمنی کرنے والے - مُتعنّدین جمع (عند)

کمین - گھات کی جگہ - کُمناء جمع (کمن)

مقال - بات کرنا - گفتگو (قول)۔

حراست - نگہبانی - حفاظت (حرس)۔

ریاست - سرداری - حکومت (رءس)۔

درایت - دانائی - عقلمندی - درایات جمع

سُفرہ - دستر خوان (سفر)۔

صفحہ ۳۹

دست گیرد - مدد کرے -

متغیّر - بدلنے والا - مُراد ناراض (غیر)۔

غرض - رنجیدگی - مطلب - اغراض جمع -
(میری نصیحت کو سُنکر رنجیدہ ہوتا ہے یا میرے
سفارش کرنے سے بچنے کی غرض سمجھتا ہے۔

صاحبِ دیوان - دفتر کا مہتمم -

معرفت - جان پہچان - ملاقات (عرف)

اہلیت - لیاقت - سزاوار ہونا (اہل)۔

استحقاق - حقدار ہونا (حقق)۔

متمکن - قائم۔ جگہ پکڑنے والا (مکن)۔

نجم - تارا۔ نجوم - انجم جمع۔

سعادت - خوش نصیبی۔ سعادات جمع (سعد)

ارادت - خواہش۔ آرزو۔

مقرب - مصاحب۔ مقربین جمع (قرب)۔

مشارٌ الیہ - جسکی طرف اشارہ کیا جائے۔

معتمدٌ علیہ - جس پر کام کا بھروسہ کیا گیا ہو۔ معتبر (عمد)۔

حیوان - زندگی (حیو)۔

اَلا - خبردار ہو (حرف تنبیہ)۔

لاتحزنَنَّ - ہرگز غمگین مت ہو (نہی واحد مذکر مخاطب)۔

اَخا البلیۃ - اے صاحبِ مصیبت۔

فللرحمٰن - کیونکہ خدا کے واسطے۔

الطافٌ - مہربانیاں۔

خفیّہ - پوشیدہ۔

ترش نشستن - رنجیدہ ہونا۔

ہیأت - شکل و صورت۔ ہیآت جمع (ہ ی ء)

منسوب - نسبت کیا گیا (نسب)

کشف - کھولنا۔ مُراد تحقیقات کرنا۔

استقصا - انتہا کو پہنچنا۔ کوشش کرنا (قصو)

صمیم - سچے۔ پکے۔

صفحہ ۴۰

عقوبت - عذاب۔ سختی (عقب)۔

حجّاج - حج کرنے والے۔ حاج واحد (حج)

مِلک - جاگیر۔ مالک ہونا۔ املاک جمع۔

موروث - میراث میں ملی ہوئی چیز۔ موارث جمع (ارث)

موعظت - نصیحت۔ مواعظ جمع (وعظ)

تلاطم - تھپیڑے مارنا۔ ٹکرانا (لطم)۔

امواج - لہریں۔ موج واحد۔

دِگرہ - دوسری دفعہ۔ بارِ دیگر۔

حکایت ۱۸

تنے چند۔ کچھ آدمی۔

فلاح۔ بہتری۔ کامیابی (فلح)۔

صفحہ ۱۴۱

بلیغ۔ پہنچنے والا۔ کامل۔ بُلغا جمع (بلغ)۔

ادرار۔ روزینہ۔ وظیفہ۔ ادرارات جمع (درر)

فاسد۔ خراب۔ تباہ۔ فسدی جمع (فسد)

کاسد۔ کھوٹا۔ بے رونق (کسد)۔

بازار ایشان کاسد۔ انکا بازار بے رونق ہوگیا۔ یعنی اِن کی وہ پہلی قدر و منزلت نہ رہی۔

مُستخلَص۔ رہا کیا گیا۔ چھڑایا گیا (خلص)

وقوف۔ خبر۔ واقفیت (وقف)۔

اکرام۔ عزت کرنا۔ اکرامات جمع (کرم)

تواضع۔ عاجزی۔ فروتنی (وضع)۔

کمین۔ ادنےٰ درجے کا۔ کم رتبہ (منسوب بہ کم)۔

اللہ اللہ۔ خدا کی پناہ خدا کی پناہ (کلمۂ تعجب و تعظیم)۔

اللہ اللہ چہ جاے این سخن است توبہ توبہ آپ کو اِس قدر عاجزی نہیں کرنی چاہیئے۔

نازٌ۔ شوخی۔ گستاخی۔ ادا۔

از ہر درے سخن در پیوستم۔ ہر قسم کی باتیں کرتا رہا۔ ہر طرح کی باتیں ملاتا رہا۔

ذِلّت۔ رسوائی۔ بے عزتی (ذلل)

صفحہ ۱۴۲

سابق الانعام۔ پُرانا مہربان۔ قدیمی احسان کرنے والا۔

مُسَلَّم۔ مانا ہوا۔ تسلیم کیا گیا (سلم)

اسباب۔ ذریعے۔ سبب واحد۔

معاش۔ روزی۔ زندگی بسر کرنا۔ جس چیز سے زندگی بسر کریں (عیش)۔

مُؤنت۔ ضروری خرچ (مونٔ)۔

تعطیل۔ خالی چھوڑنا۔ بیکار رہنا۔ تعطیلات جمع (عطل)۔

وفا۔ پورا کرنا (وفی)۔

جسارت۔ دلیری۔ حد سے گذرنا (جسر)۔

عذرِ جسارت خواستم۔ میں نے اپنی دلیری کی معافی مانگی۔

درحال۔ اُسی وقت۔ فوراً (حول)

قبلہ۔ نماز پڑھنے میں جو چیز مقابل ہو اور جسکی طرف مُنہ کرکے نماز پڑھیں (قبل)

دیار۔ ملک۔ دار بمعنی گھر کی جمع (دور)۔

فرسنگ۔ تین کوس کی مسافت۔

امثال۔ مثل کی جمع۔

امثالِ ما۔ ہم جیسے لوگ۔

حکایت ۱۹

میراث۔ ترکہ۔ مُردہ کا مال جو اُس کے وارث کو ملے۔ مواریث جمع۔

دادِ سخاوت بداد۔ خوب جی کھول کے داد و دہش کی۔

نعمت بیدریغ۔ بے حد نعمت۔

بربخیت۔ کٹائی تقسیم کی۔

مشام۔ دماغ۔ قوتِ شامہ کی جگہ (شمم)

طبلہ۔ ڈبہ۔ صندوقچہ۔ طبلول۔ اطبال جمع (طبل)۔

عود۔ اگر کی لکڑی۔ عیدان اور اعواد جمع

طبلۂ عود۔ وہ ڈبہ جسمیں عود رکھا ہو۔ یا جو عود کی لکڑی سے بنا ہو۔

عنبر۔ ایک مشہور خوشبو۔

جُلسا۔ ہمنشینان۔ جلیس واحد (جلس)

صفحہ ۴۳

واقعہ۔ لڑائی۔ تکلیف۔ سختی۔ واقعات جمع (وقع)۔

برنجے۔ ایک چاول کے برابر۔ مراد بہت تھوڑا

جوے سیم۔ ایک جو برابر چاندی (تھوڑی تھوڑی)۔

حکایت ۲۰

روستا۔ گاؤں۔

بے رسمی - بیقاعدگی - مراد ظلم وستم خلافِ قانون

صفحہ ۴۴

بیضہ - انڈا - بیوض جمع (بیض)۔

حکایت ۲۱

دل بدست آوردن - دل خوش کرنا۔

دمار - ہلاکت - بربادی - موت (دمر)۔

نہاد - ذات - بنیاد - طبیعت۔

سپند - کالا دانہ جو آگ پر بہت چٹختا ہے اور نظرِ بد کے دُور کرنے کے اعتقاد سے جلاتے ہیں۔

دُودِ دل - دل کا دھواں - مراد آہ۔

مردم آزار - آدمیوں کا ستانے والا - ظالم۔

طرفے - کچھ تھوڑی سی۔

ذمائم - برائیاں - برا بیان - ذمیمہ واحد (ذم)

اخلاق - عادتیں - خُلق واحد۔

قرائن - اندازے - نسبتیں - قرینہ واحد (قرن)

شکنجہ - ایک قسم کی سزا - سزا کا ایک آلہ۔

در شکنجہ کشیدن - کاٹھ میں ٹھوک دینا۔

انواع - قسم قسم - نوع واحد۔

صفحہ ۴۵

عقوبت - سزا - عذاب۔

خاطر جُستن - رضامندی طلب کرنا۔

ستمدیدہ - مظلوم - ستایا ہوا۔

سلطنت - قہر - غلبہ۔

گزاف - شیخی - بیہودہ بات۔

فرو بُردن - نگل جانا۔

دُرشت - سخت

بگیرد - بند ہو جائے - رُک جائے - اٹک جائے

حکایت ۲۲

انتقام - بدلہ لینا (نقم)

خشم - غُصّہ۔

تاریخ - وقت - کسی چیز کا وقت ظاہر کرنا۔

تواریخ جمع (ارخ)

ناسزا - نالائق (نا حرفِ نفی - سزا = لائق)۔

بختیار - خوش نصیب - دولتمند۔

تسلیم - سر جُھکانا - سلام کرنا - مُراد اطاعت (سلم)

صفحہ ۴۶

ستیز - لڑائی - دشمنی -

پولاد بازو - سخت بازو والا - زبردست - طاقتور -

پنجہ کردن - لڑنا - مقابلہ کرنا -

رنجہ - آزردہ -

بکامِ دوستان - دوستوں کی خواہش کے موافق -

مغز برآوردن - ہلاک کرنا -

حکایت ۲۳

مرض - بیماری - روگ - امراض جمع -

ہائل - خوفناک - سخت (ہول) -

اِعادہ - لَوٹانا - دوہرانا -

اَولیٰ - بہت مناسب - اَوالی جمع (ولی) -

مُتفق (اتفاق کرنے والے متفقین جمع (وفق) -

زَہرہ - پتّہ - زرد کڑوے پانی کی تھیلی جو پیٹ میں ہوتی ہے -

بیکران - بیحد - بیحساب -

خوشنود - رضامند -

قاضی - مذہبی حاکم - قُضاۃ جمع (قضو) -

فتویٰ - مذہبی حکم - فتاویٰ جمع (فتو) -

خون ریختن - قتل کرنا - مار ڈالنا -

نُفس - جان - ذات - نفوس جمع -

جلّاد - قتل کرنیوالا - جلّادین جمع (جلد) -

قصدِ او کرد - اُسکے قتل کا ارادہ کیا -

دعویٰ - خواہش - فریاد - نالش - دعاوی جمع (دعو)

عِلّت - وجہ - سبب - عِلل جمع -

حُطام - گھاس کے ریزے - ہر چیز کی جھاڑن - مُراد دُنیا کا تھوڑا سا مال (حطم)

بخون در سپردند - قتل کرنیکے واسطے حوالہ کردیا -

مصالح - بھلائیاں مصلحت واحد-

صفحہ ۴۷

دل بہم برآمد - دل بھر آیا- غم سے جوش میں آیا-

آب در دیدہ بگردانید - آنکھوں میں آنسو بھر لایا-

درکنار گرفت - بغل میں لیا-

شفا صحت - تندرستی - اَشفیہ جمع (شفی)

حکایت ۲۴

عمرو لیث - ایک ایرانی بادشاہ کا نام ہے-

عقب - پیچھے - درپے - اعقاب جمع -

غرض - مطلب - عداوت - اغراض جمع-

حرکت - کام - حرکات جمع (حرک) -

سر بر زمین نہاد - بہت عاجزی کی-

شرعی - مذہبی - شرع = راہ راست کی نسبتی-

ماخوذ - پکڑا گیا - گرفتار (اخذ)-

اجازت - حکم دینا (جوز)-

قِصاص - خون کا بدلہ - مقتول کے عوض قاتل کو مارڈالنا (قصص)

شوخ دیدہ - گستاخ - بے شرم-

صَدَقَہ - خیرات - خدا کے واسطے فقیروں کو دینا - صدقات جمع-

صفحہ ۴۸

مُعتبَر - اعتبار کیا گیا - ٹھیک سمجھا گیا (عبر)-

کُلُوخ - ڈھیلا - پتھر-

کُلُوخ انداز - نشانہ مارنیوالا - گوپھن سے پتھر مارنے والا-

حَذَر - خوف - بچنا - اَحذار جمع -

آماج - نشانہ - چاند ماری - مٹی کا وہ ڈھیر جس پر نشانہ کی مشق کرتے ہیں -

حکایت ۲۵

زوزن - ولایت فارس کا ایک ملک- بعض کے نزدیک ایک بادشاہ کا نام (بوزن سوزن)-

خواجہ - سردار - حاکم - وزیر -

کریم النفس - بزرگ ذات - اچھی عادت والا -

نیک محضر - اچھا برتاؤ کرنیوالا - جو لوگوں کو اُن کے پیٹھ پیچھے نیکی کے ساتھ یاد کرے - محضر بمعنی طبیعت -

مُواجہ - سامنے - روبرو (وجہ) -

حُرمت - عزّت - تعظیم - حُرُمات جمع (حرم)

غیبت - پیٹھ پیچھے - بعد بین (غیب) -

صادِر - واقع - سرزد - ظاہر (صدر) -

مُصادرہ - جرمانہ - تاوان - مواخذہ - مصادرات جمع (صدر)

سوابق - پہلے - اگلے - سابق واحد (سبق)

مُعترف - اقرار کرنیوالے - معترفین جمع (عرف) -

مُرتہن - رہن کئے گئے - گرو رکھے گئے (رہن) -

توکیل - سپردگی - حوالہ کرنا (وکل) -

رِفق - نرمی - ملایمت -

مُعاتبت - ستانا - دُکھ دینا - غصّہ ہونا (عتب) -

قفا - پیچھے - اقفیہ جمع -

بدہان میگذرد - مُنہ سے نکلتی ہے - مُنہ پر آتی ہے -

مُوذی - تکلیف دینے والا (اذی) -

بدر آمد - بری ہوگیا - رہا ہوگیا -

نَواحی - اطراف - جوانب - ناحیہ واحد (نحی)

اَحسَن اللّٰہُ خَلاصَہٗ - اللہ اُسکی رہائی اچھی کرے -

صفحہ ۴۹

اِلتفات - توجہ - مہربانی -

مُفتقر - حاجتمند -

برملا اُفتد - لوگوں پر ظاہر ہوجائے -

اِعلام - خبر دینا - اطلاع کرنا -

حبس - قید کرنا -

مراسلت - باہم خط و کتابت کرنا۔
کشف - کھولنا۔ ظاہر کرنا۔ تحقیقات۔
رسالہ - خط۔ رقعہ۔ مکتوب۔
تشریف - بزرگی دینا۔ خلعت (شرف)۔
قبولی - قبولیت - پسندیدگی۔
اجابت - قبول کرنا۔ جواب دینا۔
ولی نعمت - آقا۔ مربّی۔ صاحبِ نعمت۔
بعمرے - ساری عمر میں۔ زندگی بھر میں۔
ستمے - ذرا سا ظلم۔ ادنیٰ تکلیف۔
تقدیر - اندازہ۔ خدا کا حکم۔ تقادیر جمع (قدر)
مکروہ - بری بات۔ تکلیف۔ مصیبت۔ مکارہ جمع (کرہ)۔
حقوقِ سوالقِ نعمت - پہلی نعمتوں کے حق۔
ایادی - نعمتیں۔ ایادی ید کی جمع الجمع ہے۔ ید کی جمع ایدی اور ایدی کی جمع ایادی۔
ایادیِ منت - وہ نعمتیں جو احسان رکھنے کا سبب ہیں۔

صفحہ ۵۰

تصرّف - قبضہ۔ اختیار۔ تصرفات جمع (صرف)۔

حکایت ۲۶

متعلقانِ دیوان - دربار کے ملازم کچہری کے منشی۔
مرسوم - نشان کیا ہوا۔ لکھا ہوا۔ ماہانہ۔ وظیفہ۔ مراسیم جمع۔
مضاعفت - دُگنا - دو چند۔
مترصّد - منتظر۔ اُمیدوار۔ مترصدین جمع (رصد)۔

لہو - کھیل جو چیز نیکی سے روکے۔ ملاہی جمع۔
لعب - کھیلنا۔ بچوں کا کھیل۔ ملاعب جمع۔
(لہو و لعب:) عیش و عشرت

مُتہاون ۔ سستی کرنے والا۔

جلّ و علا ۔ بزرگ و برتر۔

مِثال ۔ نظیر۔ مشابہت۔ امثلہ جمع (مثل)۔

مُخلص ۔ سچی محبت رکھنے والا۔

پرستندگانِ مُخلص ۔ سچے دل سے عبادت کرنے والے۔

مہتری ۔ بزرگی۔ سرداری۔

حرمان ۔ محرومی۔ بے نصیبی (حرم)۔

سیما ۔ نشانی۔ علامت۔ مجازاً پیشانی۔

حکایت ۲۷

صفحہ ۵۱

ہیزم ۔ ایندھن۔ جلانے کی لکڑیاں۔

طرح ۔ قیمت بڑھانا۔ اُدھار دیکر تھوڑے دنوں بعد زیادہ قیمت لینا۔

بزنی ۔ ڈستا ہے (بمعنی میگزی)۔

بکنی ۔ اُجاڑتا ہے۔ ویران کرتا ہے۔

اَخَذَتْہُ الْعِزَّۃُ بِالْاِثْمِ ۔ اُسکے غرور نے اُس کو گناہ میں پکڑ لیا۔

اِثم ۔ گناہ۔ آثام جمع۔

مطبخ ۔ باورچیخانہ۔ مطابخ جمع (طبخ)۔

انبار ۔ ڈھیر۔ انبر واحد۔

درون ۔ دل۔ باطن۔

عاقبت ۔ آخرکار۔ عواقب جمع (عقب)۔

بہم کردن ۔ پریشان کرنا۔

بہم برکند ۔ اُکھاڑ ڈالیگی۔ تباہ کردیگی۔

کیخسرو ۔ فارس کا ایک عظیم الشان عادل بادشاہ۔ جس نے ساٹھ سال تک بادشاہت کی۔

صفحہ ۵۲

حکایت ۲۸

صنعت ۔ ہنر۔ پیشہ۔ کام۔ صنائع جمع (صنع)

بسر آمدن ۔ کامل ہوجانا۔

فاخر ۔ عمدہ۔ خوب۔ قابلِ فخر (فخر)

فی الجملہ ۔ حاصل کلام۔

مُصارعت ۔ آپس میں کشتی لڑنا (صرع)۔

مُتّسع - وسیع - کشادہ (وسع) -

صدمت - باہم دو چیز کا ٹکرانا - زور و قوّت

حملہ - صدمات جمع -

غریب - عجیب - نادر - انوکھا -

صفحہ ۵۳

غَلبہ - شور و غل -

بسر نبردی - پورا نہیں کیا -

دست یافتن - غالب آنا - قابو پانا -

دقیقہ - نکتہ - باریکی - دقائق جمع (دقق)

دریغ داشتن - باز رکھنا - روک رکھنا -

نہ دینا -

اُعَلِّمُہٗ - میں نے اسکو سکھائی -

الرّمایتہ - تیر اندازی -

کُلَّ یَومٍ - ہر روز -

فَلَمَّا - پس جبکہ - جس وقت -

اشتَدَّ - سخت ہو گئی -

سَاعِدُہٗ - اُسکی کلائی - اُسکا بازو -

رَمَانِی - اُس نے مجھکو تیر مارا -

حکایت ۲۹

مُجَرَّد - آزاد - تارکِ دُنیا -

سر بر نیاورد - مراقبہ سے سر نہ اُٹھایا -

خِرقہ - گدڑی - کفنی - خِرَق جمع -

بہائِم - چوپائے - بَہیمہ واحد (بہم) -

صفحہ ۵۴

فر - شان و شوکت - دبدبہ -

مُجاہدہ - کوشش - محنت - مشقّت -

مجاہدات جمع (جہد) -

خیال اندیش - مغرور - متکبر -

قضا - موت - حکمِ خدا - اقضیہ جمع (قضی) -

خاکِ مُردہ - مردہ کی قبر -

اُستوار - مضبوط - پسندیدہ

دریاب - حاصل کر - یعنی ثواب حاصل کر -

حکایت ۳۰

ذوالنّون - ایک ولی اللہ کا لقب ہے

جنکا نام ثوبان اور کُنیت ابو الفیض ہے۔
ذو معنی صاحب۔ نون بمعنی مچھلی یعنی
صاحبِ ماہیان۔ اس لقب کی وجہ یہ ہے
کہ ایک دن یہ کشتی مین بیٹھے تھے۔ ایک شخص
کا موتی دریا مین گر گیا۔ ان پر شبہ کیا تو اُنھون
نے خدا سے دُعا کی فوراً ایک مچھلی وہ موتی مُنہ
مین لئے کشتی کے کنارے آموجود ہوئی۔ اِنھون
نے اُس شخص سے کہا کہ اپنا موتی لے لے۔
وہ شخص شرمندہ ہوا اور معافی مانگی ۲۴۵ھ
مین وفات پائی۔

بخشش اُمیدوار۔ اسکی نیکی کا اُمیدوار۔

صفحہ ۵۵

صدّیق۔ بہت سچّا۔ مُراد ولی اللہ۔

اُمید راحت و رنج۔ جنّت کے آرام
کی اُمید اور دوزخ کی تکلیف کا خوف۔

حکایت ۳۱

بیک نفس۔ ایک سانس مین۔ ذراسی دیر مین۔

سرآید۔ ختم ہو جائے گی۔

بزہ۔ گناہ۔ جُرم۔

بقا۔ زندگی (بقی)۔

از سرِ خونِ او درگذشت۔ اُس کے
قتل کے ارادہ سے باز رہا۔

حکایت ۳۲

مُہم۔ سخت مشکل کام رنج و فکر مین ڈالنے والا۔
کیونکہ ہم کے معنی رنج و غم کے ہین۔ مہام مہمات
جمع (ہمم)۔

وَفق۔ موافق۔ مطابق (وفق)۔

صفحہ ۵۶

مَزیّت۔ زیادتی۔ افزونی۔ مزایا جمع (مزو)

مشیّت۔ خواہشِ خدا۔ مرضیِ الٰہی (ش ی ء)

صواب۔ درست۔ ٹھیک۔ اصوبہ جمع (صوب)

متابعت۔ پیروی۔ فرمانبرداری (تبع) } صفت قلب

معاتبت۔ عتاب۔ غضب و غصہ (عتب)

دست بخونِ خویش شستن - قتل ہونا - خود ہلاک ہونا۔

پروین - ثُریّا - وہ سات ستارے جو انگور کے گچھے کی طرح ایک جگہ جمع ہین۔

حکایت ۳۳

سیّاح - بہت سفر کرنے والا - سیاحین جمع (سیح)۔

علوی - حضرت علیؓ کی اولاد۔

قافلہ - سفر مین چلنے والا گروہ - قوافل جمع (قفل)۔

قصیدہ - وہ نظم جسکے پہلے شعر کے دونون مصرعون مین قافیہ ہو اور باقی شعرون کے آخر مصرعون مین اور اس نظم مین کسی کی مدح یا مذمّت کا قصد کیا گیا ہو - قصائد جمع (قصد)۔

اُضحیٰ - جو چیز قربانی کرین - جیسے بکری وغیرہ اضحاۃ واحد (ضحو)۔

عیدِ اضحیٰ - عید قربان - وہ عید جسمین قربانی کرین۔

نصرانی - عیسائی۔

انوری - فارس کے ملک خراسان کا ایک مشہور شاعر تھا جسکے قصائد نہایت ہی مقبول ہین - اُسکا نام اوحد الدین ہے۔

نفی - دُور کرنا - شہر بدر کرنا۔

صفحہ ۵۰

غریب - مسافر - مفلس - غُربا جمع (غرب)

ماست - دہی۔

دوغ - مٹھا - چھاچھ - مسکہ نکالا ہوا دودھ۔

مامول - اُمید رکھی ہوئی چیز - انعام و اکرام وغیرہ (امل)۔

مُہیّا - موجود - تیّار (ہ ی ء)۔

حکایت ۳۴

توسّط - ذریعہ بننا - قاصدی - ایلچیگری۔

استخلاص - رہائی چاہنا - چُھڑانا۔

مُوکّل - محافظ - سپاہی - قید خانہ کا

داروغہ (وکل)۔

معاقبتہ۔ عقوبت کرنا۔ سزا دینا۔ ستانا (عقب)۔

افواہ۔ مُنہ۔ جمع فوہ۔

بافواہ گفتند۔ مشہور کرتے تھے۔ عام طور پر کہتے تھے۔

بوستانِ پدر۔ میراث میں ملا ہُوا باپ کا باغ۔ چونکہ باپ داوون کی چیز کو بیچنے مین بدنامی ہوتی ہے اسلئے ایسا کہا ہے کہ دوستون کی مدد کرنے مین اس بدنامی کو بھی گوارا کر لینا چاہیئے۔

رختِ سرا۔ گھر کا مال و اسباب۔

بداندیش۔ بُرائی سوچنے والا۔ دشمن۔

حکایت ۳۵

ہارون الرشید۔ خلفاے عبّاسیہ مین سے پانچوین خلیفہ کا نام ہے جو اور خلفا کے برعکس نہایت عادل۔ علم دوست اور بڑا فیّاض تھا۔ شعرا کو بڑے بڑے انعام دیا کرتا تھا۔ ۱۴۸ھ مین پیدا ہوا ۱۷۰ھ مین بغداد مین تختِ سلطنت پر بیٹھا ۱۹۳ھ مین شہر طوس مین وفات پائی۔

خشم آلودہ۔ غصّہ سے بھرا ہُوا۔

سرہنگ زادہ۔ سردار کا بیٹا۔

صفحہ ۵۸

قِبَل۔ طرف۔ جانب۔

خصم۔ دشمن۔ خُصُوم جمع۔

دمان۔ تیز و تند۔ غضبناک۔

نیک فرجام۔ اچھّے انجام والا۔

بتر۔ بہت بُرا (مخفّفِ بدتر)۔

حکایت ۳۶

زورق۔ چھوٹی کشتی۔ ڈونگا۔ زوارق جمع (زرق)۔

گرداب۔ بھنور۔

مَلّاح۔ کشتی بان۔ ملّاحین جمع (ملح)۔

غریق - ڈوبا ہُوا (غرق م)۔
جان بحق تسلیم کرد - جان خدا کو سونپی - مرگیا -
تسلیم - سونپنا (سلم)۔
صَدَقَ اللّٰہُ الْعَظِیْم - سچ فرمایا ہے بزرگ خدا نے -

صفحہ ۵۹

مَنْ عَمِلَ صَالِحًا - جس نے نیک کام کیا -
فَلِنَفْسِہٖ - پس وہ اُسی کی ذات کے لئے ہے -
وَمَنْ اَسَاءَ - اور جس نے بُرا کام کیا -
فَعَلَیْھَا - اُسکا نقصان اُسی کی ذات پر ہے -
مستمند - غمگین - حاجتمند -

حکایت ۳۷

بسعیِ بازو - محنت و مشقّت سے -
آہک - سفید چونہ جس سے قلعی بنتی ہے -
صیف - گرمی کا موسم - اصیاف جمع -
شتا - جاڑے کا موسم (شتو)۔

خیرہ - بے شرم - بے حیا - شوخ -
بساز - موافقت کر - قناعت کر -

صفحہ ۶۰

حکایت ۳۹

کِسریٰ - نوشیروان کا نام ہے - مجازاً فارس کے اور بادشاہوں کو بھی کہتے ہیں اکاسرہ جمع -
بحث - کھودنا - کریدنا - تحقیق - ابحاث جمع -
اَطِبّا - علاج کرنے والے طبیب واحد (طب)
سقیم - مریض - بیمار - سِقام جمع (سقم)۔

حکایت ۴۰

مُسَلَّم - سپرد کیا گیا - یعنی خدا نے سپرد کیا -
طاغی - سرکش - نافرمان - فرعون - طُغاۃ جمع (طغو)
خسیس - کمینہ - ادنیٰ - نالائق - خساس - (خسس)
ارزانی داشتن - عطا فرمانا - دینا - بخشنا -

فراست۔ دانائی۔ عقلمندی (فرس)۔
حُرّاث۔ کسان لوگ۔ کاشتکار۔ حارث
واحد (حرث)۔

صفحہ ۶۱

تائید۔ مدد کرنا۔ تائید آسمانی۔ خدا کی مدد۔
اوفتادہ است۔ اتفاق ہوا ہے۔ واقع ہوا ہے۔
ارجمند۔ مرتبہ والا۔ عزت والا۔
کیمیاگر۔ ناقص دھات کو کامل بنانیوالا۔
جیسے رانگ کی چاندی۔ تانبے کا سونا بنالینا۔

حکایت ۴۱

مُیَسَّر۔ آسان کیا گیا۔ مجازاً بمعنی حاصل
(یسر)۔
بِعَونِ اللہ تعالےٰ۔ برتر خدا کی
مدد سے۔
عون۔ مدد۔ دوست۔ اعوان جمع۔
رفتگان۔ گذرے ہوئے
لوگ۔

صفحہ ۶۲

باب چہارم

حکایت ۱

امتناع۔ باز رہنا۔ رُکنا (منع)۔
غالب اوقات۔ اکثر اوقات۔
دشمن آن بہ کہ نیکی نہ بیند۔ یہی اچھا
ہے کہ دشمن نیکی نہ دیکھے۔ یعنی بُرائی ہی
دیکھتا رہے۔ کیونکہ اگر نیکی کو دیکھے گا تو
حسد کرے گا اور بُرائی کو دیکھے گا تو خوش
ہوگا اور ہم اُسکے نقصان سے محفوظ رہینگے۔
اخُو العداوۃ۔ برادرِ دشمنی یعنی دشمن۔
لَایَمُرُّ۔ گزرتا نہیں ہے۔
بِصالحٍ۔ نیک آدمی کی طرف۔
وَیَلمِزُہٗ۔ اس حالت مین کہ اُسکو عیب
لگاتا ہے۔
بِکذّابٍ اَشِر۔ یہ بڑا جھوٹا اور بدکار ہے۔
ہور۔ آفتاب۔ سورج۔

موشک - چھچھوندر (کاف تحقیر)۔

حکایت ۲

خسارت - نقصان۔ گھاٹا (خسر)۔

سخن درمیان نہادن - بات ظاہر کرنا۔

صفحہ ۶۳

لاحول گویند - لاحول پڑھینگے۔ یہ کلمہ اکثر نفرت کرنے اور بُرائی دیکھنے کے موقع پر بولا کرتے ہیں۔ پورا جملہ یہ ہے۔ لَاحَولَ وَلَاقُوَّةَ اِلَّابِاللّٰہِ الْعَلِیِّ الْعَظِیْم۔ یعنی بزرگ خدا کی مدد کے سوا گناہوں سے بچنے کی قوّت نہیں ہے۔

حَول - بچنا۔ پھرنا۔

حکایت ۳

فُنُون - قسمیں - فن واحد (فن)۔

حَظّ - حصّہ - حظوظ جمع (حظظ)۔

نافذ - پہنچنے والا۔ مُراد تیز (نفذ)۔

طبع نافذ داشت - بہت تیز طبیعت رکھتا تھا۔ یعنی ہر ایک بات کو فوراً سمجھ لیتا تھا۔

مَحَافِل - محفلیں مجلسیں محفل واحد (حفل)

صوفی - فقیر جو اپنے دل کو پاک صاف رکھے۔

نَعلین - جوتیاں - نعل کا تثنیہ۔ نعال جمع (نعل)۔

سُتُور - چوپایہ - گھوڑا۔

حکایت ۴

مُناظرہ - آپس میں بحث کرنا۔ باہم نظر کرنا۔ وہ بحث جو سچ اور جھوٹ کے ظاہر کرنے کے لئے کی جائے (نظر)۔

مُلاحِدہ - دین سے پھرے ہُوئے لوگ مُلحِد واحد (لحد)۔

حُجّت - دلیل - حُجَج جمع۔

برنیامد - غالب نہ آیا - مقابلہ نہ کرسکا۔

سپر بینداخت - ڈھال پھینکدی - عاجز ہوگیا۔

صفحہ ۶۴

مَشائخ - بزرگانِ دین شیخ واحد (شیخ)۔

مُعتقد - ماننے والا - اعتقاد رکھنے والا -
معتقدین جمع (عقد) -
بقرآن و خبر - قرآن و حدیث کے وسیلہ سے -

حکایت ۵

جالینوس - ایک مشہور یونانی حکیم کا نام
جو سنہ عیسوی کی دوسری صدی میں پیدا ہُوا -
(گالینوس کا معرّب ہے)
بے حرمتی - بے عزّتی - رُسوائی -
سبکسار - نالائق - چھچھورا - ذلیل (مرکب
ہے سبک بمعنی ہلکا اور سر سے - الف زائد ہے)
دِل جُستن - دِل خوش کرنا - نرمی کرنا -
موئے نگاہداشتن - ذرا ذرا سی بات کا
خیال رکھنا -
ہمیدون - اسی طرح - اسیوقت -
آزرم - صلح - میل - ملاپ -

حکایت ۶

سحبانِ وائل - وائل کا بیٹا سحبان
(باضافتِ ابنی) مُلک عرب کا ایک فصیح
و بلیغ شخص تھا -
فصاحت - خوش بیانی (فصیح)
نہادہ اند - مانا ہے تسلیم کیا ہے -
بحکم آنکہ - اس وجہ سے -
بر سرِ جمعے - ایک مجمع کے سامنے -
مکرر - دوبارہ - دُہرایا گیا (کرر)

صفحہ ۶۵

تصدیق - مان لینا - سچائی بیان کرنا -
تحسین - تعریف کرنا تحاسین جمع (حسن)

حکایت ۷

جہل - بیوقوفی - جہالت - نادانی -
سر - ابتدا - آغاز -
بُن - جڑ - انجام - انتہا -

حکایت ۸

حسنِ میمندی - سلطان محمود کے ایک
وزیر کا نام جو میمند کا رہنے والا تھا - میمند

غزنی کے قریب ایک شہر ہے۔

صفحہ ۶۶

حکایت ۹

بیع۔ خریدنا۔ مول لینا (یہ لفظ خرید و فروخت
دونوں معنوں میں آتا ہے یہاں معنی خریدنا ہے)

متردد۔ فکرمند (ردد)۔

کدخدا۔ صاحب خانہ۔ مراد معزز و معتبر۔

کم عیار۔ ناقص۔ کھوٹی۔

حکایت ۱۰

ثنا۔ تعریف۔ اثنیہ جمع (ثنی)۔

یخ گرفتہ بود۔ زمین پر برف جمی ہوئی تھی۔

رضینا۔ ہم راضی ہوئے۔

من نوالک۔ تیری بخشش سے۔

بالرحیل۔ کوچ کرنے سے۔

صفحہ ۶۷

حکایت ۱۱

خطیب۔ خطبہ پڑھنے والا۔ خطبہ وہ نصیحت آمیز
تقریر جو ہر جمعہ اور عیدین کو امام مسجد سناتا یا
کرتا ہے۔ خطباء جمع (خطب)

کریہ الصوت۔ بدآواز۔ اصوات جمع
صوت۔

نعیق۔ کائیں کائیں (نعق)۔

غراب البین۔ وہ کوا جسکے سامنے پڑجانے
سے مطلب و مقصد سے فراق ہو جاتا ہے
کیونکہ بین کے معنی فراق کے ہیں۔ غراب =
کوا۔ غربان جمع۔

الحان۔ آوازیں۔ گانا۔ لحن واحد۔

آیت۔ قرآن کا ایک فقرہ۔ آیات جمع
(ا ی ی)۔

انکر۔ بہت بری (اسم تفضیل)۔

لصوت۔ تحقیق آواز (لام تاکید)۔

حمیر۔ گدھے۔ حمار واحد (حمر)۔

نہق۔ ہینچوں ہینچوں کیا۔

ابوالفوارس۔ جسکی کنیت ابوالفوارس ہے

لَہٗ صَوتٌ - اُسکی آواز ایسی ہے۔

یَہُدُّ - ڈھا دیتی ہے - ہلا دیتی ہے۔

اِصْطَخْر - فارس کا ایک نہایت مشہور اور مضبوط قلعہ ہے۔

معنی وہ خطیب جسکی کُنیت ابو الفوارس ہے جس وقت گدھے کی طرح بولتا ہے تو اُسکی آواز ایسی ہے کہ ملکِ فارس کے قلعۂ اِصطخر کو ہلا دیتی ہے۔

قریہ - گاؤں - قُریٰ جمع (قری)۔

بلیّت - بلا - مصیبت - بلیّات جمع (بلو)۔

اذیّت - تکلیف - دُکھ - اذایا جمع (اذی)

لختے - کچھ - ذراسی دیر۔

صفحہ ۶۸

حکایت ۱۲

مُستمِع - سُننے والا - مستمعین جمع (سمع)۔

مؤذّن - خبر دینے والا - اذان دینے والا (اذن)۔

حکایت ۱۳

مشاہرہ - ماہانہ - تنخواہ - لفظ شہر بمعنی مہینہ سے مشتق ہے۔

صفحہ ۶۹

نمط - طور - طریق۔

باب ہشتم

گرد کردن - جوڑنا - جمع کرنا۔

کِشت - بویا - مراد خیرات کیا کیونکہ اسکا پھل آخرت میں ملے گا۔

ہِشت - چھوڑ گیا - یعنی نہ آپ کھایا نہ اوروں کو دیا۔

مکن نماز - جنازہ کی نماز نہ پڑھ۔

ہیچکس - نالائق - کمینہ۔

اَحسِن - نیکی کر۔

کما - جیسی کہ - جس طرح کہ۔

اَحْسَنَ - نیکی کی۔

اِلَیک - تیری طرف - تیرے ساتھ -

صفحہ ۶۰

سر در سرِ چیزے کردن - کسی چیز کے خیال اور تلاش مین مرجانا -

مُتَمَتِّع - پھل پانیوالا - فائدہ اُٹھانے والا - (متع) -

جُد - بخشش کر -

لاتَمنُن - اِحسان مت جتا - (نہی حاضر معلوم از من) -

لِاَنَّ - اِسلئے کہ -

عائدۃٌ - واپس آنیوالا ہے - پھر آنیوالا ہے - عوائد جمع (عود) -

بیخ کرد - جڑ پکڑی - جم گیا -

بالا - قد - مُراد تنہ

مُعَطَّل - خالی - بیکار (عطل) -

مُحَقِّق - تحقیق کرنے والا - دلیل سے ثابت کرنے والا - مُحَقِّقین جمع -

تہی مغز - جاہل - نادان -

صفحہ ۶۱

دُنیا خوردن - دُنیا حاصل کرنا - روپیہ کمانا -

زُہد - نفس کُشی - نفسانی خواہشات کو چھوڑنا -

پاک - بالکل - سب - سارا -

یُھدیٰ - ہدایت پائی جاتی ہے - راستہ پایا جاتا ہے -

بِہٖ - اُسکے ساتھ - اُسکے سبب -

وَھُوَ - اور حال یہ کہ وہ (واو حالیہ) -

لایَہتدی - راستہ نہین پاتا -

در باخت - ہار دی - گنوادی - ضائع کردی -

بینداخت - کھودیا - برباد کردیا -

دفتر - کاغذات کا مجموعہ - مُراد کتابین - دفاتر جمع (دفر) -

مفرما عمل - عہدہ مت دے - حاکم نہ بنا - نوکر مت رکھ -

صفحہ ۶۲

مُدارا - رعایت کرنا - صلح کرنا -

بکمندِ قبول آوردن - مطیع بنانا۔ خوش کرنا۔

نبات - مصری (نبت)۔

حنظل - اندرائن - ایک نہایت ہی کڑوا پھل ہے۔

خبیث - ناپاک - کمینہ (خُبث)۔

تعہّد - ذمّہ داری - حمایت (عہد)۔

مُتبدّل - تبدیلی کیا گیا - بدلا گیا (بدل)

بجوابے - ایک ذرا سے جواب پر (بابِ تفعّل)۔

صفحہ ۷۳

ضمیر - دِل - راز - بھید - ضمائر جمع (ضمر)۔

سلیم - نیک مزاج - بھولا بھالا - بیوقوف۔ سُلماء جمع (سلم)۔

تملّق - خوشامد - چاپلوسی (ملق)۔

مہمل - بیکار - فضول (ہمل)۔

زہ کردنِ کمان - کمان کا چلّہ درست کرنا۔ کمان کو تیر مارنے کے لئے تیّار کرنا۔

صفحہ ۷۴

سخن چین - غمّاز - چغل - مُعترض۔

ہیزم کش - لکڑ ہارا - ایندھن جمع کرنیوالا۔

دل خوش کردن - میل ملاپ کرلینا۔ راضی ہو جانا۔

گوش داشتن - سُننا - کان لگانا۔

اِمضا - جاری کرنا - چلتا کرنا (مضی)۔

سہل جوے - سہولت ڈھونڈنے والا۔

درِ صلح زند - صلح کا دروازہ کھٹکھٹائے۔ میل ملاپ چاہے۔

صفحہ ۷۵

عرب - اہلِ عرب۔

آخر الحِیَلِ السیف - سب تدبیروں کے بعد آخری تدبیر تلوار ہے - یعنی مجبوری کی حالت میں لڑنا جائز ہے۔

قادِر - طاقتور - قابو پانیوالا (قدر)۔

لاف او بروت زدن - ڈھینگ مارنا۔

شیخی بگھارنا۔

بروت۔ مونچھ۔

مرہم نہادن۔ مرہم لگانا۔ غمخواری کرنا۔

صفحہ ۷۶

تغابن۔ نقصان اٹھانا۔ افسوس کرنا (غبن)۔

سیر۔ بیزار۔ رنجیدہ۔ آزردہ۔

رگ زن۔ فصد کھولنے والا۔

جرّاح۔ زخم لگانیوالا۔ جرّاحین جمع (جرح)۔

زبونی۔ ذلت۔ رسوائی۔

حلم۔ بردباری۔ سزا دینے مین دیر کرنا۔

صفحہ ۷۷

زبانہ۔ شعلہ۔ لو۔

خاکزاد۔ مٹّی سے بنا ہوا۔ خاک کا پتلا۔

کبر۔ غرور۔ تکبّر۔

باد۔ غرور۔ خود بینی۔

بیلقان۔ بیلگان کا معرب۔ ایران کا ایک
مشہور شہر جو شروان و آذربایجان کے درمیان
واقع ہے۔

فقیہ۔ علم دین کا عالم۔ فقہا جمع (فقہ)۔

مفارقت۔ جدائی۔ مراد اختلاف و نااتفاقی۔

جمع۔ مطمئن۔ بے خوف۔

صفحہ ۷۸

یکزبان۔ متّفق۔ ایک دل۔

درپا فگند۔ عاجز ہو جاتا ہے۔

سلسلۂ دوستی بجنباند۔ دوستی کا تعلق
پیدا کرتا ہے۔

احدی الحسنیین۔ دو فائدون مین سے ایک۔

احدیٰ۔ ایک۔ مؤنث احد۔

حسنیین۔ دو فائدے (صیغۂ تثنیہ از حسنیٰ)۔

دل از جان برداشتن۔ جان سے
ناامید ہو جانا۔

واثق۔ اعتماد کرنے والا (وثق)۔

بقبول کلّی واثق۔ اسکے مان لینے پر
پورا بھروسہ ہو۔

صفحہ ۷۹

پسیچ - قصد - ارادہ -

درکار گرفتن - اثر کرنا -

غرورِ مدّاحِ محز - تعریف کرنیوالے کے دھوکہ مین آ -

مدّاح - تعریف کرنیوالا - مدّاحین جمع (مدح) -

زرق - مکر و فریب -

دامِ زرق نہادن - مکر کا جال بچھانا -

کامِ طمع کشادہ - لالچ کا مُنہ کھول رکھا ہے -

کعب - ٹخنہ - کعوب جمع -

چون لاشہ کہ در کعبش دمی فربہ نماید -
جیسے ٹخنے مین پھونکنے سے لاش پھول جاتی ہے -
(قصابون کا قاعدہ ہے کہ گوشت فربہ دکھانے کے لئے ذبح کئے ہوئے جانور کے ٹخنے مین پھونکیں مار کر اُسکو پھلا دیتے ہین) -

عیب گرفتن - اعتراض کرنا - عیب نکالنا -

پندار - خیال - گُمان -

صفحہ ۸۰

جہود - یہودی -

قبالہ - بیعنامہ - دستاویز - وہ کاغذ جس مین کسی بات کی قبولیّت کا اظہار ہو (قبل) -

توریت - شریعت - قانونِ دین - وہ آسمانی کتاب جو حضرت موسیٰؑ پر نازل ہوئی تھی -

بسیط - فرش - سطحِ زمین - بسائط جمع (بسط) -

معدوم - نیست و نابود (عدم) -

بجہائے گرسنہ - دُنیا مل جانے پر بھی بھوکا ہے -

قانع - قناعت کرنیوالا - تھوڑی چیز پر خوش رہنے والا -

بضاعت - پونجی - اسباب - بضاعات جمع (بضع) -

دیدۂ تنگ - لالچی کی آنکھ - زیادتیِ حرص -

منقضی - گذرنیوالا - ختم ہونیوالا (قضی) -

امروز - اس وقت - اسی زندگی مین -

صفحہ ۸۱

خاکِ مشرق - مُلکِ مشرق۔

کاسہ - پیالہ - اکوُس و کوُس وکیاس و کاسات جمع۔

مردشت - شیراز کے قریب ایک مقام ہے جہاں مٹّی کے برتن بہت بنتے ہیں۔

کسے گشت - کوئی ہوگیا یعنی ہوشیار اور چونچال ہوگیا۔

بچیزے نرسید - کسی مرتبہ پر نہ پہنچا - وہی مُرغی کا بچّہ رہا۔

وین - اور یہ یعنی آدمی کا بچّہ۔

تمکین - عزّت و مرتبہ (مکن)۔

آبگینہ - شیشہ۔

عزیز - عزّت والا - قیمتی۔

مُستعجل - جلد باز (عجل)۔

بسر درآید - سر کے بل گرتا ہے۔

بیابان - سوکھا جنگل جس میں پانی نہ ملے - بے آب۔

سمند - زرد یا سُرخ رنگ کا گھوڑا - مجازاً ہر ایک گھوڑا۔

بادپا - ہوا کے سے قدم والا تیز رفتار گھوڑا۔

صفحہ ۸۲

فضیحت - ذلّت - بدنامی فضائح جمع (فضح)۔

لوم - ملامت کرنا - بُرا بھلا کہنا۔

لائم - لعنت ملامت کرنے والا - لوام جمع (لوم)

ناصواب - غلط - نامناسب۔

مجادلہ - لڑائی - جھگڑا (جدل)۔

بسخن درآید - بات شروع کرے۔

صفحہ ۸۳

ریو - مکر و فریب - حیلہ۔

پیدا کردن - ظاہر کرنا - کھولنا۔

گاو راند - بیل چلائے
زمین جوتی
تخم نیفشاند - بیج نہ بویا
} بیفائدہ کوشش کی۔

تنِ بیدل - وہ شخص جس میں ہمّت نہ ہو۔

روحانی قوّت نہو۔

شبِ قدر۔ بزرگ رات۔ رمضان کی ستائیسوین رات جس مین قرآن شریف نازل ہوا تھا۔ اس رات کی عبادت ہزار مہینون کی عبادت سے بہتر ہے۔

صفحہ ۸۴

بصورت۔ ظاہر مین۔ دیکھنے مین۔

پایگاہ۔ مرتبہ۔ درجہ۔

باطن۔ دِل۔ اندرونی حالت۔ بواطن جمع (بطن)۔

خُبث۔ بُرائی۔ بدی۔

لُوچ۔ بھینگا۔ جسکو ایک چیز کی دو نظر آتی ہین۔

بازی بسر کردن۔ ٹکّر لڑانا۔

قُوچ۔ مینڈھا۔ جنگلی مینڈھا۔

پنجہ افگندن۔ پنجہ لڑانا۔

سرپنجہ۔ طاقتور۔ پنجہ کا مشّاق۔

دست دربغل نہادن۔ بغل مین ہاتھ چھپالینا۔ مقابلہ نہ کرنا۔

صفحہ ۸۵

سایہ پروردہ۔ آرام و راحت مین پلا ہُوا۔ نازک۔

مُبارز۔ لڑنے والا سپاہی۔ مُبارزین جمع (برز)۔

قِتال۔ لڑنا۔ قتلگاہ۔ میدانِ جنگ۔

آہنین چنگال۔ لوہے کے سے پنجہ والا۔ طاقتور آدمی۔

درگوش آمدن۔ سُننا۔ توجّہ کرنا۔

مشغلہ برآرند۔ شور و غُل مچاتے ہین۔ بھونکتے ہین۔

در پوستین اُفتادن۔ عَیب ظاہر کرنا۔ غیبت کرنا۔

کوتہ دست۔ کمزور۔ کم طاقت۔

مقال۔ گفتگو۔ گویائی۔ مقالات جمع (قول)

بندِ دست۔ ہتکڑی۔

زنجیرِ پاے۔ بیڑی۔

شکم بندہ - پیٹ کا غلام - بہت کھانیوالا -

صفحہ ۸۶

سَدّ - روکنا - روک (سدود) -

رَمَق - باقیماندہ سانس - ارماق جمع -

تا سدِّ رَمَق - جان باقی رہنے کے قابل -

تا طبق برگیرند - جب تک کہ اُنکے سامنے سے تھالی اُٹھائیں - اطباق جمعِ طبق -

تا عرق کنند - جب تک کہ پسینہ آجائے -

قلندر - رند - آزاد مذہب - ملنگ -

اسیرِ بندِ شکم - پیٹ کی قید کا قیدی - کھاؤ پیر

معدہ سنگی - پیٹ کا ٹھس ہوجانا - گرانی -

تَرَحُّم - رحم کرنا - ترس کھانا (رحم) -

سنگ در دست - ہاتھ میں پتھر یعنی دشمن کی سرکوبی کی طاقت -

محتمل - اِحتمال کیا گیا - گمان - شبہ (حمل)

فَوت - مرنا - ٹلنا - گُم ہونا -

تدارک - پانا - کھوئی ہوئی چیز کا پانا (درک) -

صفحہ ۸۷

ممتنع - منع کیا گیا - ناممکن (منع) -

نیک - بہت -

زبان آوری - مُنہ زوری - زبان درازی -

نفس فرو رفتن - دم بند ہونا - سانس گُھٹنا -

عندلیب - بُلبُل - عنادِل جمع (عنادل) -

غُراب - کوّا - غربان جمع -

اوباش - آوارہ - بدمعاش - وبش مفرد -

زُمرہ - آدمیوں کا گروہ - زُمَر جمع -

سخن بستن - خاموش ہوجانا - بند ہوجانا -

شگفت - تعجب - اچنبھا -

سیر - لہسن -

صفحہ ۸۸

آہنگ - راگ - سُر -

حجازی - حجاز کا -

فرو ماند - دب جاتا ہے -

طبل - ڈھول - طبول جمع -

غازی - نٹ - بازیگر -

خلاب - کیچڑ -

استعداد - لیاقت - سمجھنے کی طاقت (عدد)

استعدادِ بے تربیت دریغ - جس میں تحصیلِ علم کی قابلیت ہو اگر اُسکو تعلیم نہ دیجائے تو افسوس ہے -

نامستعد - قابلیت نہ رکھنے والا -

تربیتِ نامستعد ضائع - جسمیں حصولِ علم کی قابلیت نہو اُسکو تعلیم دینا بیفائدہ ہے -

نسبتے عالی - ایک بلند تعلق -

علوی - بلند - اونچا (عُلو) -

نفس - ذات - نفوس جمع -

با خاک برابر است - بالکل بے قدر ہے -

کنعان - حضرت نوح علیہ السلام کے بیٹے کا نام ہے جو کافر ہونے کے سبب سے طوفانِ نوح میں ہلاک ہُوا -

جُہّال - جاہل لوگ - جاہل واحد (جہل) -

مَثَل - کہاوت - مثال - امثال جمع (مثل) -

صدیقان - بہت سچے لوگ - صدیق واحد (صدق) -

مُصحف - قرآن شریف - مصاحف جمع - (صحف) -

کُنشت - بُتخانہ - کافروں کا عبادتخانہ -

زندیق - بے دین - زنادقہ جمع (زندق) - (زندیک کا معرب ہے - ژند پارسیوں یعنی آتش پرستوں کی مذہبی کتاب کا نام ہے) -

صفحہ ۸۹

فراچنگ آرند - حاصل کریں - قبضہ میں لائیں -

نفس - بُری خواہش -

گرگُ بُز - مکّار (مرکب ہے گرگ و بُز سے یعنی بکری کی شکل میں بھیڑیا) -

بے قُوت - بے روزی - بھوکا مفلس وغریب -

بے راے - جاہل - نادان - بے عقل -

صفحہ ۹۰

سنگ خردہ - کنکر - سنگ پارہ - سنگریزہ -

نگاہ میدارند - جمع کرتے ہین - حفاظت سے رکھتے ہین -

وَ قَطرۃٌ علیٰ قَطرٍ - اور بوند بوند کے اوپر - قطرات جمع -

اِذَا اتّفقتْ نَهرٌ - جب متفق ہو جاتی ہین تو نہر بنجاتی ہین -

وَ نَهرٌ اِلیٰ نَهرٍ - اور ایک نہر دوسری نہر کی طرف -

اِذَا اجتمعتْ بَحرٌ - جب جمع ہو جاتی ہے تو دریا بنجاتا ہے -

سفاہت - بیہودہ گوئی (سفہ)

عامی - جاہل - منسوب بہ عام (عمم) -

معصیت - گناہ - معاصی جمع (عصی) -

کہ علم سلاحِ جنگِ شیطان است کیونکہ علم سے شیطان کو مار سکتے ہین اور اُس کے حملون سے بچ سکتے ہین -

خداوندِ سلاح - ہتھیار بند آدمی ہتھیا[ر] کا مالک -

صفحہ ۹۱

از راہ اوفتاد - راستہ بھول گیا -

جان درحمایتِ یکدم است - جان ایک سانس کی حفاظت مین ہے -

دو عدم - ایک عدمِ سابق کہ کچھ نہ تھا - دوسرا عدمِ لاحق کہ کچھ نہ رہے گا - مطلب یہ کہ دُنیا کی ہستی کچھ بھی نہین -

اَلَمْ اَعْهَدْ اِلَیْكُمْ یَا بَنِیْ آدَمَ - اے آدم کی اولاد کیا مین نے تم سے عہد نہین لیا -

اَنْ لَّا تَعْبُدُوا الشَّیْطَانَ - کہ تم شیطان کی عبادت نکرو -

اِنَّهٗ لَكُمْ عَدُوٌّ مُّبِیْنٌ - تحقیق وہ تمہارا کھلا دشمن ہے -

پیمان شکستن - اقرار توڑ ڈالنا - قول سے پھر جانا -

وام - قرض - اُدھار -

دومردہ - دو آدمی کا -

خداوندِ میوہ - دولتمند - بیحاجت -

خشک سال - قحط کا زمانہ -

صفحہ ۹۲

تنعّم - ناز و نعمت - امیری -

درماندگان - عاجز لوگ - غریب آدمی -

مرکب - سواری - گھوڑا - مراکب جمع (رکب

خارکش - لکڑ ہارا - لکڑیاں ڈھونے والا -

آب و گل - کیچڑ - دلدل -

چونی - تو کیسا ہے - تیرا کیا حال ہے ؟

دِرہم - ساڑھے تین ماشہ - چاندی کا سکہ - دراہم جمع -

ذَنب - دُم - اذناب جمع -

قضا - ارادۂ الٰہی - حکم خُدا - اقضیہ جمع - (قضو) -

صفحہ ۹۳

وکیل - ذمہ دار - وُکلا جمع (وکل) -

مطلوبِ اجل - موت رسیدہ آجال جمع اجل -

ہزبر - شیرِ درندہ - ہزابر جمع -

نانہادہ - نہ رکھی ہوئی چیز - وہ شے جو قسمت میں نہیں ہے -

ظُلُمات - تاریکیاں - ظلمت واحد -

زراندود - سونے کا مُلمّع کیا ہُوا - (ظاہر اچھا باطن خراب) -

صفحہ ۹۴

دلق - گدڑی -

مرقّع - پیوند پر پیوند لگائی ہوئی (رقع) -

مُرصّع - جڑاؤ -

ثروت - دولت - قدرت (ثرو) -

سرورنشیب - زوال پذیر -

خستہ - زخمی - محتاج - پریشان -

درنخواہد یافت - خدمت و مدد نکرے گا -

سرائے دگر - عالمِ آخرت -

خشک مغز - پاگل - بیوقوف - دیوانہ -

در پوستین رفتن - عیب جوئی اور غیبت کرنا -

بخت برگشتہ - بدنصیب -

تلمیذ - شاگرد - تلامذہ جمع (لمذ) -

بے ارادت - بے اعتقاد - جسکو سچی خواہش نہو - ارادات جمع (ردد) -

ترتیل - بنا بنا کر پڑھنا - حرفوں کو مخرجوں سے ادا کرنا (رتل) -

سورہ - قرآن شریف کا کوئی حصہ - سُوَر جمع -

مکتوب - لکھی ہوئی (کتب) -

متعبد - تکلیف اُٹھا کر عبادت کرنے والا - (عبد) -

صفحہ ۹۵

دست بردارد - توبہ کرے - دُعا کیلئے ہاتھ اُٹھائے -

عُجب - غرور - تکبّر -

لطیف خوئے - پاکیزہ عادت - خوش مزاج -

زنبورِ بے عسل - بے فیض آدمی -

مُباح - جائز - روا (بوح) -

سبیل - راہ - سُبُل جمع -

صفحہ ۹۶

ازرق - نیلا (زرق) -

ازرق پیرہن - نیلے کپڑے پہننے والا - قلندر جنکا لباس نیلا ہوتا ہے -

خان ومان - گھر بار -

انگشتِ نیل کشیدن - نیل کی لکیر کھینچنا - ماتمی نشان کرنا - برباد اور تباہ کرنا -

خُلقان - پرانا - خلق واحد -

خُردہ - ریزہ - ٹکڑا۔
انبان - تھیلی - جھولی۔
دست رنج - ہاتھ کی کمائی - محنت مزدوری۔
ترہ - ساگ پات - ترکاری۔
دِہ خدا - زمیندار - گاؤں کا مالک۔
ذُلّ - ذِلّت - رُسوائی (ذلل)۔
تعجیل - جلدی کرنا (عجل)

صفحہ ۹۷

مُعجِزہ - عاجز کرنے والا - پیغمبروں کی وہ باطنی قوّت جس سے وہ ایسی بات دکھاتے تھے جو انسانی عادت سے برتر ہوتی تھی جس کو مُعجِزہ کہتے ہیں۔
لوازم - ضروری چیزیں - فرائض - لازمہ واحد (لزم)۔
خانہ خدا - مالک مکان - (باضافتِ مقلوب یعنی خداوندِ خانہ)۔
مزاج - خاصیت - طبیعت - امزجہ جمع (مزج)۔
بر مزاج - مزاج کے موافق۔
حدیث - بیان - ذکر - بات - احادیث جمع (حدث)۔
لیلیٰ - مجنون کی معشوقہ کا نام ہے۔
خرابات - ویرانہ - مجازاً شراب خانہ۔
خَمر - شراب۔
رقم بر خود بناوانی کشیدی - تو نے اپنے اوپر بیوقوفی کا عیب لگا لیا۔

صفحہ ۹۸

مِہار - نکیل - وہ رسّی جس میں ایک لکڑی باندھ کر اُونٹ کی ناک میں ڈال لیتے ہیں۔ امہرہ جمع (مہر)۔
متابعت - پیروی - فرمانبرداری (تبع)۔
زِمام - لگام - باگ - ازمّہ جمع (زمم)۔
در گُسلاند - چھڑا لے گا۔

مطاوعت - فرمانبرداری - اطاعت (طوع)

مذموم - بری - خراب (ذمم) -

خاکِ پایش باش - اُسکے پاؤن کی خاک

بنجا - اُسکے ساتھ نہایت عاجزی کر -

سوہن - ریتی -

ہر کہ در پیشِ سخنِ دیگران - جو شخص

اورون کی بات مین دخل دیتا ہے -

تا مایۂ فضلش بدانند - تاکہ لوگ اُسکی

فضیلت کا اندازہ کریں -

فراخ سخن - بکواسی - زیادہ بولنے والا -

احتراز - بچنا - پرہیز کرنا (حزر)

صفحہ ۹۹

ضربت - چوٹ - مار پیٹ -

لازب - چمٹنے والی - مُراد قائم و ثابت - وہ

چوٹ جسکا نشان اچھے ہونے کے بعد بھی

باقی رہے (لزب) -

موسوم - نامزد - مشہور (وسم) -

قَالَ - کہا (حضرت یعقوب علیہ السّلام نے) -

بَلْ سَوَّلَتْ لَکُمْ - بلکہ آراستہ کیا ہے

تمہارے لئے -

اَنْفُسُکُمْ اَمْراً - تمہارے نفسون نے ایک کام -

یہ آیت شریف قرآن مجید مین دو جگہ آئی ہے

ایک تو جب حضرت یوسفؑ کو اُن کے بھائیون

نے کوئین مین ڈال کر حضرت یعقوبؑ

سے کہا تھا کہ یوسفؑ کو بھیڑیا کھا گیا - دوم

جب حضرت یوسفؑ مصر کے مختار ہوئے

اور سات سال کا قحط پڑا تو اُنکے وہی بھائی

جنھون نے اُنکو کوئین مین ڈالدیا تھا

حضرت یوسفؑ کے پاس غلّہ لینے آئے

آپ نے اُن کو پہچانا کر بہت سا غلّہ دیا مگر

اپنے چھوٹے بھائی بنیامین پر چاندی کے

ایک پیمانہ کی چوری کا الزام لگا کر اور

بھائیون سے الگ کرلیا اور روک لیا -

اُنھون نے واپس آکر حضرت یعقوبؑ سے

سچا واقعہ بیان کیا مگر چونکہ پہلے واقعہ سے اُن کا جھوٹ ثابت ہو چکا تھا اسلئے اس مرتبہ بھی آپ نے وہی فرمایا جو پہلے فرمایا تھا (مطلب یہ کہ ایک دفعہ جھوٹ ظاہر ہونے کے بعد اعتبار نہیں رہتا۔

دروغے نگیرند۔ کسی جھوٹ کا الزام نہیں لگا۔

اجلّ۔ بہت بزرگ (جلل)

اذلّ۔ بہت ذلیل (ذلل)

صفحہ ۱۰۱

نفس پرور۔ پیٹ پالنے والا۔ عیش پسند۔

تن بجور دادن۔ ظلم سہنے اور تکلیف اُٹھانے پر راضی ہو جانا۔

انجیل۔ خوشخبری۔ اناجیل جمع۔

مشتغل شوی بمال از من۔ تو مجھکو چھوڑ کر مال میں مشغول ہو جائے گا۔

حلاوت۔ شیرینی۔ لذت (حلو)۔

خستہ۔ زخمی۔ غمگین

یسراً۔ آرام و آسانی۔
امیری و خوشی۔
ضرّاً۔ تکلیف و سختی۔
غریبی و غم۔
} راحت و رنج۔

بحق پردازی۔ خدا کی طرف مشغول ہو گا۔ خدا کی عبادت کرے گا۔

صفحہ ۱۰۱

مونس۔ غمخوار۔ مددگار (انس)۔

حوت۔ مچھلی۔ حیتان جمع۔

غمزہ۔ آنکھ اور ابرو سے اشارہ کرنا۔ مہربانی کا اشارہ۔ غمزات جمع (غمز)۔

بہ نیکان در رساند۔ نیکوں کے برابر کردے۔ نیکوں کے مرتبہ پر پہنچا دے۔

محشر۔ اُٹھنے اور اکٹھے ہونے کی جگہ۔ میدانِ قیامت (حشر)۔

پردہ برداشتن۔ ظاہر کرنا۔ دکھانا۔

اشقیا۔ بدنصیب۔ کافر لوگ۔ شقی واحد

(شفقو)۔
مغفرت۔ بخشنا۔ معاف کرنا (غفر)۔
تادیب۔ ادب سکھانا۔ سزا دینا (ادب)۔
تعذیب۔ عذاب دینا۔ دُکھ دینا (عذب)۔
عُقبیٰ۔ آخرت (عقب)۔
وَلَنُذِیقَنَّهُم۔ اور بیشک ہم چکھاینگے اُن (کافروں) کو۔
مِنَ الْعَذَابِ الْاَدْنیٰ۔ چھوٹے چھوٹے عذابوں میں سے یعنی دُنیا کی تکلیفوں میں سے۔
دُونَ الْعَذَابِ الْاَکْبَرِ۔ بڑے بڑے عذابوں کے سوا۔
مثل زنند۔ مثال دیں۔
دست کوتہ نکنند۔ ہاتھ نہیں کھینچتے یعنی چوری نہیں چھوڑتے۔
تا دستِ شان کوتہ نکنند۔ جب تک کہ اُنکے ہاتھ نہ کاٹ ڈالیں۔

فراز نرود۔ آگے نہ بڑھیگا۔ پاس نہ پھٹکیگا۔

صفحہ ۱۰۲

بد فرجام۔ جسکا انجام خراب ہو۔

صفحہ ۱۰۳

نِثار۔ نچھاور کرنا۔ بارش۔
کُلُّ اِناءٍ۔ ہر ایک برتن۔
یَتَرَشَّحُ۔ ٹپکاتا ہے۔
بِمَا فِیهِ۔ جو اُس میں ہے۔
نَعُوذُ بِاللہِ۔ ہم خدا سے پناہ مانگتے ہیں۔ خدا کی پناہ۔
کسے بحالِ خود از دستِ کس نیاسودے۔ کوئی شخص اپنے حال میں کسیکے ہاتھ سے چین نہ پاتا۔
معدن۔ کان۔ معادن جمع (عدن)۔
اُمید بہ کہ خوردہ۔ کھانے سے اُمید اچھی ہے (کہ بمعنی از)۔

بکامِ دُشمن۔ دُشمن کے مقصد کے موافق۔

صفحہ ۱۰۴

بجہد۔ کود جاتا ہے۔ الگ ہو جاتا ہے۔

لنگر نہادن۔ لنگر ڈالنا۔ ٹھہرنا۔

مُقامِر۔ قمار باز۔ جُواری (قمر)۔

سہ شش۔ تین چھکے یعنی اٹھارہ نقش چوسر کے یا چوسر کے اٹھارہ نشانے۔ اٹھارہ کا داؤ جیت کی علامت ہے۔

سہ یک۔ تین کانے یعنی تین خالی ۱+۱+۱=۳ تین کانے پڑنا ہار کی علامت ہے۔

مناجات خُدا سے دعا مانگنا (نجو)

عَلَم بر جامہ کرد۔ کپڑے پر بیل بوٹے بنائے۔

صفحہ ۱۰۵

خاتَم۔ انگوٹھی۔ مُہر۔ خواتم جمع (ختم)۔

حظ۔ نصیبہ۔ حصہ۔ حظوظ جمع (حظظ)۔

مُوَحِّد۔ خدا کو ایک جاننے اور ماننے والا۔ موحدین جمع

توحید۔ خدا کو ایک جاننا اور ماننا (وحد)۔

شحنہ۔ کوتوال۔ نگہبان (شحن)۔

طرّار۔ گرہ کاٹنے والے۔ زبان دراز (طرر)

صفحہ ۱۰۶

معاینہ۔ اپنی آنکھ سے دیکھنا۔ مُراد تحقیق و یقین (عین)۔

طِیب۔ خوشی۔ خوش مزاجی۔

خیار۔ ککڑی۔ کھیرا (خیر)۔

وقتِ معلوم۔ مقررہ موسم۔

وجود۔ ہونا۔ موجودگی۔

ز دست بر آید۔ ہاتھ سے بن پڑے۔ ہو سکے۔

صفحہ ۱۰۷

خاتمۃُ الکتاب

مُستعان۔ مددگار۔ مدد مانگا گیا جس سے مدد مانگی جائے (عون)۔

باری۔ پیدا کرنیوالا۔ خدا تعالیٰ کا ایک نام ہے۔ بَرَا جمع (برء)۔

عَزَّ اِسمُہٗ ۔ اُس کا نام بزرگ ہوا ۔
مُؤلِّفان ۔ مضامین جمع کرنیوالے ۔ کتاب بنانیوالے ۔
مُتَقدِّمان ۔ اگلے لوگ ۔ متقدم کی فارسی جمع
متقدّمین عربی جمع (قدم) ۔
استعارت ۔ عاریت چاہنا ۔ کوئی چیز مانگے
کے طور پر لینا ۔ استعارات جمع (عور) ۔
تلفیق ۔ جمع کرنا ۔ ملانا ۔ پیوند لگانا ۔ سینا ۔ (لفق)
طِیبت ۔ خوش طبعی ۔ پاکیزگی ۔ خوشبو (طیب)
دُودِ چراغ خوردن ۔ راتوں کو چراغ کے
سامنے لکھنے پڑھنے کی مصیبتیں اُٹھانا ۔

صفحہ ۱۰۸

الحمدُ للہِ ربِّ العالمین ۔ ساری
تعریفیں خدا ہی کو سزاوار ہیں جو سارے
جہان کا پروردگار ہے ۔
بلاغ ۔ پیغام پہنچانا (بلغ) ۔

یا ناظراً فیہِ ۔ اے اس کتاب (گلستان)
کے دیکھنے والے ۔
سَل باللہِ مرحمۃً ۔ خدا تعالےٰ سے
رحمت کا سوال کر ۔
عَلَی المُصَنِّفِ ۔ کتاب تصنیف کرنیوالے پر ۔
وَاستَغفِر لِصَاحِبِہٖ ۔ اور اُسکے صاحب
کے لئے بخشش طلب کر ۔
وَاطلُب لِنَفسِکَ ۔ اور اپنی ذات کے لئے
طلب کر ۔
مِن خَیرٍ تُرِیدُہَا ۔ جس نیکی کی تو خواہش
رکھتا ہے ۔
مِن بَعدِ ذَالِکَ ۔ اور اس کے
بعد ۔
غُفرَانًا لِکَاتِبِہٖ ۔ اسکے لکھنے والے کیلئے
بخشش مانگ ۔

فرہنگ ولغاتِ بوستان

صفحہ ۱

جہاندار (اسمِ فاعلِ ترکیبی) دارندۂ جہان۔ بادشاہ۔ خدا۔

بنامِ جہاندارِ جان آفرین (ابتدا میکنم مقدر ہے) جان کے خالق خدا کے نام سے شروع کرتا ہون۔

پوزش ۔ عُذر۔ توبہ۔

نگیرد بفور ۔ فوراً سزا نہین دیتا۔

ماجرا درنوشت ۔ (نوشت ماضی بمعنی مضارع از نوشتن و نوردیدن) جو گُناہ سرزد ہوا معاف کردیتا ہے۔

صفحہ ۲

دوکون ۔ دوجہان۔ دُنیا وآخرت۔

ادیمِ زمین ۔ سطحِ زمین۔ رُوے زمین۔

خوانِ یغما ۔ تُرکستان مین یہ دستور ہے کہ سال مین ایک مرتبہ انواع واقسام کے کھانے تیار کرکے صحرا مین لے جاتے ہین اور قوم کے سردار کے سپاہی اُنکو لُوٹ کر کھاتے ہین۔ لیکن یہان ایسی دعوتِ عام اور لنگرخانہ سے مُراد ہے جہان سے اپنے بیگانے کی تمیز کے بغیر سب کو مُفت کھانا ملے۔

بری ذاتش ...... جنّ وانس ۔ اُسکی ذات مخالف اور تجنس کے الزام سے پاک ہے۔

یعنی نہ کوئی اُسکی مانند ہے اور نہ کوئی اُسکا مخالف ہے۔ اُسکو اس بات کی بھی کچھ پروا نہیں کہ جنّ اور انسان اُسکی عبادت کریں۔

مراورا رسد - اُسی کو زیبا ہے۔

کبریا و منی - بزرگی اور عظمت۔

شقاوت - بدبختی - بدنصیبی۔

آلا (جمع اِلی) نعمتیں - برکتیں۔

بآلاے خود - اپنی نعمتوں اور برکتوں کے وسیلہ سے۔

تہدید - ڈرانا - سختی - عتاب۔

کرّو بیان - فرشتگان - فرشتے۔

صُمّ و بُکم (کرو گنگ) بہرے اور گونگے۔

صلا - دعوت دینا - کھانے کے لئے بُلانا۔

عزازیل - ابلیس - شیطان۔

تضرّع - عاجزی اور خاکساری سے رونا۔

دعوت - مناجات - دُعا - اِلتجا۔

مُجیب - جواب دینے والا - قبول کرنیوالا۔

صفحہ ۳

نابُودہ - غیر موجود - جو کچھ ابھی ظہور میں نہیں آیا۔

حسیب - اِمالۂ حساب - جیسے کتاب سے کتیب۔

خداوندِ دیوانِ روزِ حسیب - روزِ قیامت کی عدالت کا مالک - یہ مصرعہ سورۂ فاتحہ کے فقرۂ مٰلِکِ یَوْمِ الدِّیْنِ کا ترجمہ ہے۔

برحرفِ او - اُسکے کلام پر - اُسکے فرمان پر۔

جاے انگشت - اعتراض کی جگہ - اعتراض کا مقام۔

کتمِ عدم - پردۂ نیستی۔

محشر - جاے حشر - اِکٹھا ہونیکی جگہ - میدانِ قیامت۔

ماوراے جلال - جلال کی دوسری طرف۔

بشر...... نیافت ۔ اِنسان اُس کے جلال کی دوسری طرف نہین پہنچ سکا یعنی اِنسان اُسکی بزرگی کی انتہا کو دریافت نہ کرسکا۔

قُم (صیغۂ امر حاضر از قوم) برخیز۔ اُٹھ۔

غَور ۔ پایان ۔ تہ ۔ گہرائی ۔

خاصان ۔ خدا کے خاص لوگ ۔ برگزیدگانِ الٰہی ۔ نبی و ولی وغیرہ۔

فرس (افراس و فروس جمع)۔ گھوڑا۔

لا اُحصی ۔ مَین گن نہین سکتا مَین احاطہ نہین کرسکتا ۔ یہ ایک حدیث کا شروع ہے جسمین عرفان وحمدِ الٰہی سے قاصر رہنے کا اقرار مندرج ہے ۔

کہ خاصان ...... ماندہ اند ۔ برگزیدگانِ الٰہی یعنی انبیا و اولیا نے عرفانِ ذاتِ خدا کی راہ مین اپنے عقل و علم کے گھوڑے دوڑائے ہین لیکن لا اُحصی کہتے ہوئے تھک کر بیٹھ گئے ہین ۔

صفحہ ۴

کسے را...... وہشد ۔ اِس عرفانِ الٰہی کی مجلس مین اُس شخص پر جلوۂ ذاتِ پاک ظاہر کرتے ہین جس کو بالکل بیہوش اور از خود رفتہ بنا لیتے ہین۔ " کانرا کہ خبر شد خبرش باز نیامد"۔

گنجِ قارُون ۔ مجازاً بڑا خزانہ۔ یہان عرفانِ ذاتِ خدا مُراد ہے کیونکہ اہل اللہ کے نزدیک وہی سب سے بڑا خزانہ ہے ۔

وگر بُرد...... نبُرد ۔ اگر کوئی خدا تک پہنچ بھی جاتا ہے تو واپس نہین آسکتا۔ " ہر کہ در کانِ نمک رفت نمک شد"۔

دریاے خُون ۔ عرفانِ ذاتِ خدا۔

عہدِ اَلَست ۔ وہ عہد و پیمان جو لفظِ اَلَستُ سے شروع ہوتا ہے ۔ قرآن شریف مین مرقوم ہے کہ خداوند کریم نے ازل مین تمام ارواح کو حاضر کرکے پُوچھا " اَلَستُ بِرَبِّکُم "؟ کیا مین تمہارا رب نہین ہُون؟ اور ارواح نے جواب دیا

"بَلیٰ" ہاں بیشک۔

طلبگارِ عہدِ اَلَست - ازلی عہد و پیمان کا خیال کرنیوالا - وہ تائب اور نیکوکار انسان جو اُس عہد پر قائم رہنے کی کوشش کرے۔

صفحہ ۵

اقصاے عالَم - اطرافِ جہان - ممالکِ دُور دست - دُور دُور کے مُلک -

تولّا - دوستی - محبّت -

برانگیختم خاطر از شام و روم - دل مرا از شام و روم برانگیخت - میرے دِل کو شام و روم کی طرف سے ہٹا دیا - برانگیخت کا فاعل لفظِ تولّا مصرعۂ اوّل مین ہے -

ارمغان - ہدیہ - تُحفہ -

صفحہ ۶

این نام بردار گنج - یہ بڑا مشہور خزانہ یعنی کتابِ بوستان -

پرنیان - ایک قسم کا منقّش چینی ریشم -

حَشو - لحاف و قبا یا تکیہ وغیرہ مین روئی یا پشم بھرنا - جو چیز لحاف و تکیہ وغیرہ مین بھری گئی ہو - کلامِ زائد - مجازاً عیب -

روزِ اُمید و بیم - روزِ قیامت -

بمردی (ب قسمیہ) تجھے اپنی جوانی کی قسم ہے - تجھے آدمیت کی قسم ہے -

تعنّت - عیب جوئی اور بدگوئی کرنا -

عیبہ - چمڑے یا ٹاٹ کا بڑا تھیلا جسمین کپڑے وغیرہ رکھتے ہین -

فلفل (پپل کا معرب ہے) گول مرچ - کالی مرچ -

صفحہ ۷

سیّد - سردار - سردارِ قوم - یہان حضرت محمد مراد ہین -

سنرو....... **نوشیروان** - حضرت محمد نوشیروان کے زمانہ مین پیدا ہوئے تھے اور اُنکو اُس عادل بادشاہ کے عہدِ سلطنت

مین پیدا ہونے پر فخر تھا۔ شیخ سعدی ابوبکر بن سعد کے زمانہ مین پیدا ہوئے اور چونکہ یہ بادشاہ بھی عادل تھا اسلئے اِس شعر مین کہا ہے کہ اگر مین اپنے ممدوح کے عہدِ سلطنت پر فخر کرون جس طرح حضرت محمدؐ نے نوشیروان کے عہدِ سلطنت پر فخر کیا تو زیبا ہے۔ اِس شعر سے غرض ابوبکر بن سعد کو عدل و انصاف مین نوشیروان کے برابر قرار دینا ہے۔

فطوبیٰ - پس خوشی ہو۔ شادمانی ہو۔

لِباب - (لِ = برائے - باب = دروازہ) اُس دروازہ کے لیئے۔

کَبَیْتِ - (ک = مانند - بیت = گھر) **العَتِیق** - پُرانا - بزرگ - لقب کعبہ - جو کہ خانۂ کعبہ کی مانند ہے۔

حَوالیہ حوالی جمع حالیہ بمعنی اُس پاس - ہ ضمیر واحد مذکر غائب - اُسکے اس پاس - گرداگرد۔

مِن - سے۔

کُلِّ - ہر ایک - تمام۔

فَجٍّ (فجاج جمع) گھاٹی - درّہ دو پہاڑ کے درمیان کا فراخ میدان

عَمِیْقٍ (عمائق جمع) ژرف گہرا۔ مجازاً فراخ و وسیع۔

ہر ایک وسیع گھاٹی سے

یاتِین (محذوف) آتے ہین۔

اس عربی شعر مین شیخ سعدی نے اپنے ممدوح کے دربار کی عظمت مین مبالغہ کرکے اُسے کعبہ سے تشبیہ دی ہے۔

وقف (اوقاف جمع) زر و زمین یا اور جو چیز کسی نیک کام کے لئے مخصوص کردیجائے۔

بیفگند (عاجزی کند) خاکساری اور تواضع اختیار کرے۔

چہ خاست - تو کیا ہُوا - کونسی بڑی بات ہے؟

اُفتادہ - خاکسار - حلیم - متواضع۔

صفحہ ۸

زال (اسم پدر رستم) بوڑھا۔ کمزور۔

رستم۔ یہاں زبردست و زور آور مُراد ہے۔

سَبَق بُردن۔ آگے بڑھ جانا۔ سبقت لے جانا۔

یاجُوج (یاجُوج و ماجُوج) ایک نہایت زبردست و قدآور قوم کا نام ہے۔ قرآن شریف مین لکھا ہے کہ یہ قوم دیگر اقوام کو بہت ستاتی تھی چنانچہ اُنھون نے تنگ آکر ذوالقرنین سے فریاد کی اور اُس نے ایک نہایت مضبوط دھاتی دیوار کھینچ کر اس قوم کو دو پہاڑون کے درمیان قید کر دیا۔ اِسی دیوار کو سدِّ سکندری کہتے ہین کیونکہ اکثر علما نے سکندر بن فیلقوس ہی کو ذوالقرنین قرار دیا ہے۔

یاجُوجِ کُفر (باضافتِ تشبیہی) کُفر جو کہ یاجُوج و ماجُوج کی طرح مضرت رسان اور تباہی خیز ہے۔

مُستظہر۔ مدد یافتہ۔ مدد پانیوالے۔

از وُجُودت۔ تیری ذات سے۔ تجھ سے۔

وُجُود۔ کائنات۔ مخلوقات۔

املاکند و انشا کند۔ بنویسد۔ لکھے۔

صفحہ ۹

فسانست و باد۔ افسانہ گوئی اور یاوہ گوئی ہے۔

رود (پور) فرزند۔ بیٹا۔

بدستِ کرم .... ثُریّا بُرد

سخاوت کے وسیلہ سے اُس نے سمندر کو بے آبرو کر دیا اور بزرگی کے ذریعہ سے ثریا کا رُتبہ چھین لیا یعنی ممدوح اِسقدر سخی ہے کہ سمندر اُس کے مقابلہ مین اپنی گہُر ریزی کو دیکھ کر شرمندہ و بے آبرو ہے اور اُس کی بلندیِ جاہ کے مقابلہ مین ثریا بالکل پست ہے۔

صفحہ ۱۰

پرہیز ۔ (نگہدار) بچائے رکھ۔

باب اوّل

زبانِ سپاس (باضافتِ اقترانی) شکرگذار زبان

صفحہ ۱۱

قزل ارسلان (شیرِ سُرخ) ایک بادشاہ کا لقب ہے جو کہ مشہور فارسی شاعر ظہیر فاریابی کا ممدوح تھا۔

چہ حاجت کہ نُہ کُرسیِ آسمان
نہی زیرِ پاے قزلِ ارسلان

اس بات کی کیا ضرورت ہے کہ قزل ارسلان کو نو آسمانوں سے بھی اوپر چڑھا دیا جائے؟

ایک مرتبہ ظہیر نے قزل ارسلان کی مدح میں ایک قصیدہ لکھا تھا جس کا ایک شعر یہ تھا کہ

نُہ کُرسیِ فلک نہد اندیشہ زیرِ پا
تا بوسہ بر رکابِ قزلِ ارسلان دہد

جب کسی اونچی چیز تک ہاتھ نہیں پہنچتا تو کسی دوسری چیز پر چڑھتے ہیں۔ اسی بنا پر ظہیر قزل ارسلان کی رکاب کی بلندی کے مبالغہ میں کہتا ہے کہ اگر خیال چاہے کہ قزل ارسلان کی رکاب کو چومے تو اُسے نو آسمانوں کے اوپر چڑھ کر کھڑا ہونا ہوگا۔ پس جب قزل ارسلان کی رکاب کی یہ بلندی قرار پائی تو وہ خود کسقدر نوین آسمان سے بلند تر نہ ہوگا؟

سعدی کو اپنے ممدوح کی مدح کرتے کرتے ظہیر کے اس شعر کا خیال آگیا۔ لہذا وہ کہتا ہے کہ اس قسم کے بے بُنیاد اور لغو مبالغوں کی کیا ضرورت ہے کہ بادشاہ کو عرشِ الہٰی سے بھی اونچا بتایا جائے؟

صفحہ ۱۲

مدار ۔ مت خیال کر۔ مت سمجھ۔

شگفت - تعجب - تعجب کی بات۔

صفحہ ۱۳

مُستکبران - تکبر کرنیوالے - گھمنڈی۔

مُراعات - نگہبانی - حفاظت - دلجوئی۔

چشمش ز دیدن بخفت (یعنی مرگیا)۔

سَمَر (اسمار جمع) کہانی - افسانہ - مشہور۔

بگیتی سمر کند - جہان مین مشہور کرتی ہے۔ پھیلاتی ہے۔

دُودِ دل - آہین - آہ و نالہ۔

صفحہ ۱۴

چو نوبت رسد - جب وقت آجائے گا۔

عزیمتش - اُسکے سفر کا - اُسکے مرنے کا۔

ترحّم فرستند بر تربتش - لوگ اُسکی قبر پر اُسکے حق مین رحمت و مغفرتِ الٰہی کی دُعا کرین گے۔

کاز دستِ شان دستہا بر خدا ست - جنکے ہاتھ سے لوگ خدا کے حضور مین ہاتھ اُٹھاتے ہین یعنی جنکے ظلم سے لوگ خدا کی درگاہ مین فریاد کرتے ہین۔

رسمِ بد - بدانتظامی - بدامنی۔

رسُول - (رُسُل جمع) قاصد - ایلچی۔

صفحہ ۱۵

جلّاب (صیغۂ مبالغہ از جلب) کھینچنے والا۔ حاصل کرنے والا۔

ضَیف (ضُیُوف جمع) مہمان۔

زِیّ - لباس - بھیس۔

ہرم - پیری - بڑھاپا۔

تا بچاشت - کچھ عرصہ تک - کچھ وقت کے لئے۔

صفحہ ۱۶

مُشرِف - میرمنشی - خزانچی۔

ناظِر - نگہبان - محافظ۔

عمل بر گرفت - نوکری چھین لے یعنی جب مُشرِف اور ناظر دونون ملکر بے ایمانی و خیانت

کرنے لگیں تو دونوں کو موقوف کر دے۔

ہم قلم۔ ہم پیشہ۔

اَمَل (آمال جمع) اُمید۔

نویسندہ .... اَمَل۔ اگر کسی اہلکار کی نوکری کا ستون گر جائے (یعنی اُسکی نوکری جاتی رہے) تو وہ اپنی اُمید کی رسّی کو قطع نہیں کرتا (یعنی پھر اپنی نوکری پر بحال ہونے کی اُمید رکھتا ہے)۔

صفحہ ۱۷

ایثار۔ اپنی حاجتوں پر دوسروں کی حاجتوں کو مقدم رکھنا۔ خود تکلیف و تنگی برداشت کرکے دوسروں کو دینا اور سخاوت کرنا۔

الحمد خواندن۔ فاتحہ پڑھنا۔ مُردوں کے حق میں دُعاے رحمت کرنا مغفرت چاہنا۔

بسمعِ رضا۔ (باضافتِ افترانی) رضامندی کے کان سے۔ خوشی سے۔

عُذر نہادن (معذور داشتن) معاف کرنا۔

صفحہ ۱۸

فتویٰ۔ (فتاوی جمع) حکمِ شرع شرعی فیصلہ۔

تبار۔ دُودمان۔ خاندان۔

تطاوُل۔ لُوٹ مار۔ دست درازی۔

صفحہ ۱۹

ستر (پوشیدنِ تن) جسم کو چھپانا۔ لباس۔

آئین۔ آرایش۔ زیب و زینت۔

باجِ دہ یک۔ زمین کے حاصلات کا دسواں حصّہ جو زمینداروں سے بادشاہ لیتا ہے۔ دسواں حصّہ بطورِ خراج۔

بر اُفتادہ زور (بر اُفتادہ زورآوری کردن) عاجز کو ستانا کسی بیکس پر جبر و زبردستی کرنا۔

حَیف (حُیُوف جمع) ظلم و ستم۔ بے انصافی۔

صفحہ ۲۰

دسترس۔ قابو۔ غلبہ و تسلط۔

تُغلُق۔ ایک قسم کا تیر۔ تیر۔

کیش۔ ترکش۔

سروش - نیکی کا فرشتہ - حضرت جبرائیل -

مرعیٰ (جائے رعایت ونگہبانی) چراگاہ -

صفحہ ۲۱

مہتری - سرداری - بادشاہی -

حضر - حضوری - دربار - سامنے -

خیل (خیول جمع) گھوڑا -

کلہ - (سقفِ خانہ) چھت - چوٹی - خیمہ -

بکیوان ...... خوابگاہ - تو جس کی خوابگاہ کی چھت کیوان ستارے تک بلند ہے یعنی تو جو اونچے محلون مین عیش وعشرت مین غرق ہے تجھے دادخواہ کی کیا پروا ہے؟

صفحہ ۲۲

بدر سیمائے مردم ہلال شدہ - لوگون کے چہرے جو فربہی کے سبب سے پورے چاند کی طرح گول اور چمکتے ہوئے تھے (فاقہ کشی کے سبب سے) ہلال کی طرح نحیف ونزار ہو گئے -

دمع - (دموع جمع) سرشک - اشک - آنسو -

صفحہ ۲۳

گزیند ...... خویشتن - اپنی آسایش پر ترجیح دیتا ہے - اپنے آرام پر مقدم رکھتا ہے -

دیریاز - دراز -

مرا فتنہ خوانی ...... بیدار کس - تو مجھے فتنہ قرار دیتا ہے اور کہتا ہے کہ مت سو حالانکہ روشن ضمیر بادشاہ کے عہدِ سلطنت مین کسی کو فتنہ بیدار دکھائی نہین دیتا - ان تینون مصرعون سے غرض یہ ہے کہ بادشاہ کے عدل وانصاف نے فتنہ کو ایسا بیکار کر دیا ہے کہ اسے سوائے سو رہنے کے اور کوئی کام نہین یعنی فتنہ بمنزلہ نیست و نابود ہے -

صفحہ ۲۴

یکرہ (یکبار - بارے) ایک مرتبہ - ایک دفعہ -

طامات و دعویٰ (لاف و گزاف در اظہارِ کراماتِ خود) اپنی کرامات کے اظہار میں لاف زنی کرنا - جھوٹے دعوے کے وسیلہ سے اپنے آپ کو صاحبِ کرامات اور ولی قرار دینا۔

قدم۔ عملی طور سے خدا کی راہ پر چلنا۔ نیک اعمال۔

دَم - دعویٰ۔

دَم بے قَدَم - دعویٰ ہی دعویٰ۔ جھوٹا دعویٰ۔

صفحہ ۲۵

منازِل - (جمعِ منزل) مرتبہ۔ رُتبہ۔ درجہ۔

حائِن - نادان۔ بیوقوف۔ مصیبت زدہ۔

پُشتِ دست بدندان بُریدن۔ (بُریدن سے گزیدن اچھا محاورہ ہے) بہت افسوس کرنا۔

بہل تا ...... نان در نبست ایسے افسوس کرنے دے کیونکہ تنور خوب گرم تھا اور اُسنے روٹی نہ پکائی۔ گرم تنور سے اچھا موقع مُراد ہے اور روٹی پکانے سے نیک اعمال۔ یعنی جس شخص کو نیکی کرنے کا اچھا موقع ملا اور اُسنے موقع کو غنیمت نہ جانا اور نیکی نہ کی اُسے قیامت کے روز رونے اور افسوس کرنے دو۔

صفحہ ۲۶

مرزبان - فرمانروا۔ بادشاہ۔

یدِ ظُلم (باضافتِ اقترانی) دستِ ظُلم۔ ظلم کا ہاتھ۔

صفحہ ۲۷

نخواہد شدن دشمنِ دوست دوست (دشمنِ دوست را دوست نخواہد شد) دوست کے دشمن کا دوست نہیں ہوسکتا۔ خدا دوست نے حاکم کو جواب دیا کہ میں خلقِ خُدا کا دوست ہوں اور تو اُنکا دشمن ہے پس تو میرے دوستوں کا دشمن ہے اسلئے مَیں تیرا دوست نہیں بن سکتا۔

نمط۔ طور و طریقہ۔ وضع۔ ڈھنگ۔

بر آید بہیچ۔ ذراسی بات کے لئے تیری

مخالفت کرے گا۔

میندازدر پاے (درپاے میندار)

حقیر ست جان۔

بہمت۔ دُعا بین۔ دُعا کے وسیلہ سے۔

صفحہ ۲۸

زرع و نخیل کھیتی اور باغ۔ کھیت

اور درخت۔

بخوشید (خشک شد۔ واحد بجاے

جمع) سُوکھ گئے۔

شخ۔ سخت پتھریلی زمین۔

نہ برمی رود دود فریاد خواں

نہ فریاد کرنے والوں کی آہیں اوپر جاتی ہیں۔

یعنی بارش بھی نہیں ہوتی اور مصیبت زدہ

لوگوں کی دُعائیں بھی بے تاثیر ہیں گویا وہ

آسمان پر خدا کے حضور پہنچتی ہی نہیں۔

کُشد زہر جائیکہ تریاک نیست

زہر اسوقت ہلاک کرتا ہے جبکہ تریاک نہ ہو۔

جس کے پاس تریاک ہو اُسے زہر کیا کر سکتا

ہے؟ مطلب یہ کہ قحط سالی سے وہ ہلاک

ہوگا جو کہ تہید ست ہے۔ آپ تو مالدار ہیں۔

آپ کو کیا فکر ہے؟

صفحہ ۲۹

بط را ز طوفان چہ باک؟

(استفہام انکاری) بط کو طوفان سے کچھ

خوف نہیں۔ اسی طرح سے مالدار کو قحط سالی

میں کچھ نقصان نہیں پہنچتا۔

کہ مردار چہ ...... در بوستان۔ ان

سات اشعار میں شیخ سعدی کے دوست

کا نہایت معقول جواب مندرج ہے۔ وہ

طرح طرح کی مثالوں سے سعدی کو سمجھاتا

ہے کہ جب آدمی اپنے رشتہ داروں اور دوستوں

اور دیگر بنی آدم کو دُکھ درد میں دیکھتا ہے

تو اگرچہ وہ خود ذاتی طور پر اُس دُکھ درد سے بری ہو تو بھی ہمدردی کے سبب سے بےچین اور بے آرام ہو جاتا ہے۔ اگرچہ میں مالدار ہوں لیکن جب دوسرے لوگ قحط کی وجہ سے مصیبت زدہ ہیں تو میں کیونکر اندوہگین نہ ہوں؟

معدہ تنگ کردن (سیر خوردن) خوب پیٹ بھر کر کھانا۔

صفحہ ۳۰

بسند است - کافی ہے۔

اگر خار..... ندروی - جو کچھ بوئے گا وہی کاٹے گا۔ "گندم از گندم بروید جوز جو"۔

مظالم (جمعِ مظلمہ) ظلم وستم۔

مقر (اسم ظرفِ مکان از قر) جائے قرار۔ قرارگاہ۔

بارکش - مظلوم۔ ستم رسیدہ۔ رنجیدہ و آزردہ۔

صفحہ ۳۲

جیش (جیوش جمع) سپاہ۔ لشکر۔

قارون - مجازاً بمعنی صاحبِ زروسیم بے قیاس۔ بہت مالدار۔

گربزی - (مرکب از گرگ و بز و یائے مصدری) مکاری۔ دھوکہ۔ فریب۔

صفحہ ۳۳

کافِ کُن - (لفظِ کُن کا پہلا حرف یعنی ک) کُن کون سے امرِ حاضر کا صیغہ ہے بمعنی "ہوجا"۔ خدا نے تمام کائنات کو کُن کہکر پیدا کیا اسلئے کافِ کُن سے اِبتدائے حکمِ الٰہی مُراد ہے۔

چو بخشش نکون بُود در کافِ کُن - چونکہ ازل ہی سے اُسکا نصیبہ اُلٹا تھا۔ اِس شعر میں لفظِ کُن کے تکرار میں صنعتِ تجنیسِ تام ہے۔

کتف - (کتفہ واکتاف جمع) شانہ۔ کندھا۔

صفحہ ۳۴

وفاق - موافقت۔ سازگاری۔

کرمان خورم - کرمان شہر کو بے لون
کرمان اور کرمان مین تجنیس ناقص
ہے۔

صفحہ ۳۵

شر انگیز...... کمتر رود - فساد برپا
کرنیوالا خود اُسی فتنہ وفساد مین تباہ ہوجاتا
ہے جیسے بچھو (اپنی بدی کے سبب سے) اپنے
گھر تک نہین پہنچتا یعنی یونہی لوگ اُسے
دیکھتے ہین فوراً مار ڈالتے ہین - موذی
آدمی کا بھی یہی حال ہوتا ہے - جب لوگون
کو موقع ملتا ہے تو اُسے زندہ نہین چھوڑتے

نہاد - دِل - ذات -

دواب (جمعِ دابہ) چوپائے -

گرو بُردن - سبقت لے جانا - بہتر ٹھہرنا

گراز (خوک مجازاً مردِ موذی) سؤر - مردم آزار -

صفحہ ۳۶

گز - ایک قسم کی بے پھل جھاڑی ہے - جھاؤ -

زقّوم (فارسی مین بے تشدید بھی جائز ہے)
ایک قسم کی خاردار زہریلی جھاڑی ہے -
دوزخ مین آتشی زقوم اہلِ دوزخ کی
خوراک ہوگی - تھوہر -

خرزہرہ - درختِ کنیر -

نطع (انطاع و نُطُوع جمع) وہ چمڑا جو
مجرمون کو قتل کرتے وقت اُن کے نیچے
بچھا لیتے تھے -

صفحہ ۳۷

روزِ پسین (روزِ بازپسین بروزِ اجل)
مرنے کا دن - موت کے وقت - مجازاً
قیامت کے روز -

پاک اندرون - پاک دِل - نیک آدمی -

برآرد یارب (دعائیہ وحدت) یارب
کہے - فریاد کرے - بد دُعا دے -

صفحہ ۳۸

تا - زنہار - ہرگز -

نَوم - نیند - خواب -
اَلَا تا ...... سالارِ قوم - خبردار! ہرگز غفلت سے نہ سونا کیونکہ قوم کے سردار کی آنکھوں پر نیند حرام ہے - یعنی سردارِ قوم پر فرض و واجب ہے کہ قوم کی حفاظت و حراست کے لئے ہمیشہ ہوشیار و بیدار رہے -
دُوک - چرخے میں لوہے کی ایک باریک و دراز سیخ ہوتی ہے جس پر سوت لپیٹتے جاتے ہیں - اُردو میں "تکلا" کہتے ہیں -
جَسَد (اجساد جمع) بدن - جسم -
ضُعفِ جَسَد - جسمانی کمزوری -
بَیدَق - پیادۂ شطرنج - مجازاً مردِ عاجز و لاچار -
در نَفَس - دم بھر میں - فی الفور - فوراً
صفحہ ۳۹
بخشائشِ حق نگر - خدا کی رحمت کی اُمید رکھ -
کجا دست گیرد (استفہام انکاری) - مدد نہیں کرے گی -
رَکعت - نماز کی چوتھائی تہائی یا نصف بشرطیکہ اُسمیں رکوع واقع ہو -
دو رَکعت نماز - خدا کی اس قدر عبادتِ ظاہری جس میں دو رکوع یعنی دو مرتبہ جُھکنا اور چار مرتبہ سجدہ کرنا ہوتا ہے -
دستِ نیاز (باضافتِ افترانی) دستِ نیازمندی - دستِ دُعا -
وَلی (اولیا جمع) دوست - مردِ خُدا - دوستِ خدا -
صفحہ ۴۰
مَرَو یا ...... رشتہ سر
پھر ایسا نہ کرنا - کہیں ایسا نہ ہو کہ تُو دوبارہ مُبتلا ہو جائے -
نہ بر باد رفتے (بیاےِ استمرار و استفہام اقراری)

بر بادِ مَی رفت ؟ کیا ہوا پر نہیں چلتا تھا؟ یعنی چلتا تھا

سریرِ سُلیمان علیہِ السّلام - سلیمان علیہِ السّلام کا تخت۔

بر باد رفت - نیست و نابود ہو گیا "بر باد رفت" کے تکرار میں صنعتِ تجنیسِ تام اور ایہام ہے۔

از روئے عقائدِ اسلام سُلیمانؑ کا تخت ہوا پر چلتا تھا۔ اِس امر کو پیش کر کے سعدی کہتا ہے کہ اگرچہ سلیمانؑ کی شان و شوکت اسقدر تھی کہ اُسکے تخت کو ہوا اُڑائے پھرتی تھی تو بھی آخر کار اُسکی شان و شوکت جاتی رہی اور بخت و تخت سب کچھ نیست و نابود ہو گیا۔ اسی طرح سے ہر قسم کی دُنیاوی جاہ و حشمت بے قرار و ناپائیدار ہے اور اُس پر دل لگانا سخت نادانی ہے۔

اَجَلّ - بڑا - بزرگ۔

لایزال زائل نہ ہونے والا ہمیشہ رہنے والا۔ خُدا۔

صفحہ ۴۱

ہور (بروزنِ مور) آفتاب - سُورج۔

الوَند ایران کے ایک بلند پہاڑ کا نام ہے۔

چنان نادر .... طبق بیضہ

وہ قلعہ باغ و سبزہ زار میں ایسا خوشنما تھا جیسا لاجوردی رنگ کی تھالی میں انڈا دھرا ہو۔

صفحہ ۴۲

بگنجے نشاند - بیکار کر دیا۔ عاجز بنا دیا۔ قبر میں سُلا دیا۔

پشیز (سکۂ حقیر از مس و آہن) پیسہ۔ کوڑی۔

کسریٰ (معربِ خسرو) لقبِ نوشیرواں و دیگر شاہانِ ایران۔ اکاسرہ جمع۔

اَلپ - دلیر - بہادر } ایک بادشاہ کا لقب ہے
اَرسلان - شیرِ درندہ }

جان بجان بخش داد - مُرد - مر گیا۔

تُربت - خاک - مجازاً قبر۔

دِہ خدا (باضافتِ مقلوب) خدا ے دہ - گاؤں کا مالک۔

صفحہ ۴۳

عَلَف - گھاس - چارا وغیرہ۔

چو بام .... بام پست

چون خود پرست را خانۂ بلند باشد خاک و خاشاک بر خانۂ پست افگند - جب کوئی متکبر اونچا مکان بنا لیتا ہے تو اپنے گھر کا کوڑا کرکٹ اُس پاس کے نیچے مکانوں پر پھینکتا ہے یعنی جب کوئی گھمنڈی کسی بڑے رُتبہ پر پہنچ جاتا ہے تو جو اُس سے چھوٹے درجہ کے لوگ ہیں اُن کو بہت ستاتا ہے۔

کُرد - ایک صحرانشین قوم کا نام ہے۔

اُستخوان - زنگیون کے ایک ہتھیار کا نام ہے - لفظِ اُستخوان کے تکرار مین صنعتِ تجنیسِ تام ہے۔

صفحہ ۴۴

مگر حالِ خضرت نیامد بگوش شاید

تو نے حضرت خضرؑ کا قصہ نہیں سُنا - قرآن شریف مین مندرج ہے کہ حضرت خضرؑ اور حضرت موسیٰؑ سمندر کے کنارے کنارے جا رہے تھے - وہان ایک کشتی تھی جس مین خضرؑ نے ایک بڑا بھاری رخنہ کر دیا اور حضرت موسیٰؑ نے اس پر اعتراض کیا اور کہا کہ آپ نے یہ کیا کیا؟ کسی کا ناحق نقصان کر دیا لیکن خضرؑ نے کہا کہ ایک ظالم بادشاہ کشتیان بیگار مین پکڑ رہا ہے - وہ اس رخنہ کو دیکھکر اس کشتی کو نہین پکڑے گا اور کشتی والے اُسکی مرمت کرکے اپنی روزی کما سکین گے - یہ سُنکر حضرت موسیٰؑ نے مان لیا کہ اُن کا اعتراض بیجا تھا - اسیطرح بہت سی باتین ہین جو بظاہر معیوب اور بُری معلوم ہوتی ہین لیکن حقیقت دریافت کرنے سے اُن کی

خوبی نظر آنے لگتی ہے۔ اسی بناپر گدھے والا
کُرد ظالم حاکم سے کہتا ہے کہ میرا گدھے کو
مارنا تجھے اسلئے برا معلوم ہوتا ہے کہ تو
اسکی پوشیدہ مصلحت سے ناواقف ہے۔
تو جو مجھکو مست اور دیوانہ کہتا ہے یہ تیری
جہالت پر دلالت کرتا ہے کیونکہ جب خضرؑ
نے کشتی کو توڑا تو اُس مصلحت کے سبب سے
جو توڑنے مین ملحوظ تھی خضرؑ کو مست و دیوانہ
کوئی نہین کہتا۔ اسی طرح سے میرا گدھے کو
مارنا مستی یا دیوانگی کے سبب سے نہین بلکہ
بنا بر مصلحت ہے۔

حرز۔ پناہ گاہ۔ تعویذ۔ قبضہ و تصرف۔
اَحراز جمع۔

متاع (امتعہ جمع) مال و اسباب۔ چیز۔

تفو (تف بمعنی آبِ دہن) کلمۂ حقارت
و نفرت۔ تھوا!

شُنعت (شناعت) برائی۔ طعن و تشنیع۔

فردا۔ کل۔ قیامت کے روز۔

دران محفلِ نام و ننگ۔ میدانِ قیامت
مین۔

اَوزار (جمعِ وِزر) بوجھ۔ گناہ۔

صفحہ ۴۵

یزک قراول۔ فوج کا وہ دستہ جو باقی
فوج سے آگے رہتا ہے تاکہ دشمن کے
آنے سے آگاہ کرے۔

یزک تاختند۔ قراول کے طور پر پھرتے
رہے۔ پہرا دیتے رہے۔

دوشینہ۔ گذشتہ رات والا۔ کل والا۔

شبِ گور۔ قبر کی رات۔ شبِ مرگ۔ جس
رات کو موت آگئی ہو۔

صفحہ ۴۶

نفیر۔ فریاد و فغان۔ آہ و نالہ۔

نکردم .... **گشتہ گیر**۔
تیرے ظلم کے ہاتھ سے فقط مین نے ہی فریاد

نہیں کی بلکہ ایک جہان (فریادی ہے)۔
تُو (مجھے قتل کرنے سے) اُن میں سے ایک کو
مقتول خیال کرلے یعنی مجھے قتل کرنے سے
تیری بدنامی کم نہیں ہوگی کیونکہ جب دُنیا
فریادی ہے تو ایک کا مُنہ بند کرنے سے کیا ہوگا؟

گر توانی کُشت (ماضی بمعنی مصدر)
اگر کُشتن میتوانی۔

صفحہ ۴۷

پر سر آید۔ غالب آتا ہے۔ غلبہ پاتا ہے۔

نہ زیرش کند عاقبت خاکِ گور؟
(استفہامِ اقراری) کیا خاکِ گور آخر کار اُسے
مغلوب نہیں کرتی؟ یعنی مغلوب کرتی ہے۔

صفحہ ۴۸

عروسی بُود...... خاتمت (اگر ترا
خاتمۂ نیک روزی بُود وقتِ مرگ تو زمانِ
شادمانی باشد) یعنی اگر آدمی ایمان کے
ساتھ مرے تو اُسکی موت بجائے ماتم وسوگواری

کے خوشی وخرمی کا وسیلہ ہے۔

شام (طعامِ شب) رات کا کھانا۔

چاشت (طعامِ صبح) سویرے کا کھانا۔
صبح کا کھانا۔

عظام (جمعِ عظم) استخوانہا۔ ہڈیاں۔

صفحہ ۴۹

عِقد (عُقُود جمع) سلک۔ رشتۂ منظوم
ہار۔ لڑی۔

نہ اینست حالِ دہن زیرِ گل؟
(استفہامِ اقراری) کیا قبر میں منہ کی یہی
حالت نہیں ہے؟

دیہیم۔ تاجِ مرصع۔ وہ تاج جس پر
قیمتی جواہر جڑے ہوں۔

صفحہ ۵۰

درخورد۔ (درخور) سزاوار۔ لائق۔
چو در وَے نگیرد۔ جب اُسمیں میری
بات اثر نہیں کرے گی۔

مُعَطّل ۔ معزول ۔ بیکار ۔

مَرفُوع (اسم مفعول از رفع) بلند کیا گیا ۔ بلند ۔

صفحہ ۵۱

مدارا (در اصل مدارات بود از تصرفِ فارسیان مدارا شد) صلح و آشتی ۔

تعوِیذ ۔ پناہ دادن و در پناہ آوردن ۔ مجازاً وہ چیز جس کو پناہ کا وسیلہ تصور کریں ۔ چنانچہ اسی بنا پر جو دُعا وغیرہ لکھ کر گلے میں پہنتے یا بازو پر باندھتے ہیں اُسے بھی تعویذ کہتے ہیں ۔

تعوِیذِ احسان (باضافتِ تشبیہی) تعویذ کا کام کرنے والے اِحسان کے وسیلہ سے ۔

خسک ۔ گوکھرو ۔ مجازاً خار و خاشاک ۔

لوس (بروزنِ نوش) خوشگوئی و خوشامد ۔ چاپلوسی ۔

صفحہ ۵۲

سالخورد ۔ پیر ۔ بوڑھا ۔

ہیجا ۔ جنگ ۔ لڑائی ۔

صفحہ ۵۳

بر لشکرِ ماندہ زن ۔ تھکے ہوئے لشکر پر حملہ کر ۔

میغ (بروزنِ تیغ) ابر ۔ بادل ۔

بگیرند گِردت (گِرد گرفتن گھیر لینا) تجھے گھیر لیں گے ۔

ژوپین (لواوِ مجہول و یائے معروف) ایک قسم کا چھوٹا نیزہ ۔

تہوّر ۔ افراطِ قوّتِ غضبی ۔ دلیری ۔

مقدار ۔ قدر ۔ رُتبہ ۔ درجہ ۔

برگ ۔ ساختہ و پرداختہ ۔ باسامان ۔

صفحہ ۵۴

دستان ۔ فن فریب ۔ حیلہ بازی ۔

جوانانِ پیل افگن ..... روباہِ پیر

ہاتھیون کے پچھاڑنے والے اور شیرون
کو قید کرنے والے نوجوان بوڑھون کی سی
روباہ بازی اور حیلہ سازی نہین جانتے۔

کارِ معظم - بڑا کام - بڑا رتبہ۔

نوخاستہ - نوجوان - نوخیز - ناتجربہ کار۔

نتابد سگِ صید ...... نادیدہ جنگ

شکاری کتا چیتے سے منہ نہین موڑتا اور
جس شیر نے کبھی لڑائی نہین دیکھی وہ
لومڑی سے بھاگ جاتا ہے۔ یعنی تجربہ کار
جنگ آزمودہ سپاہی خواہ کیسا ہی کمزور
ہو بڑے بڑے پہلوانون کے مقابلہ سے
منہ نہین موڑے گا اور ناتجربہ کار خواہ
کتنا ہی موٹا تازہ اور مضبوط ہو کمزور
سپاہی کے مقابل کبھی کھڑا نہین رہ سکیگا۔

صفحہ ۵۵

گرگین - ایک ایرانی پہلوان کا نام ہے

قربان - کماندان۔

آب ریختن - بے عزت کرنا - بیقدر کرنا۔

نہ مردیست ...... آوازِ چنگ

یہ مردی نہین ہے کہ دشمن تو لڑائی کی تیاری
کر رہا ہو اور تو ساقی اور سارنگی کی آواز سے
مدہوش ہو رہا ہو۔

صفحہ ۵۶

آیت (آیات جمع) نشان - جملہ و فقرہ۔

سدِ روئین - دھاتی دیوار - پیتل یا کانسے
کی دیوار۔

نیرنگ - مکر و فریب - حیلہ - بہانہ۔

صفحہ ۵۷

مشتغل - مشغول - کسی کام یا خیال مین
لگا ہوا۔

مِغفر (اسم آلہ از غفر) سرپوش - ڈھکنا۔
مجازاً خود۔

مصاف (جمعِ مصف بمعنی جائے صف
کشیدن) مجازاً جنگ و میدانِ جنگ۔

وگر کشتی .... بندی خویش را
اگر تو نے اس دل آزردہ قیدی کو قتل کر ڈالا
تو پھر تو اپنے قیدی کو نہیں دیکھے گا یعنی تیری
سپاہ سے جو سپاہی دشمن کے پاس قیدی
ہیں وہ بھی مار ڈالے جائیں گے۔
سر بر خط نہد۔ تیرا فرمانبردار اور مطیع
بنجائے۔
تلبیس (لباس پوشیدن) مجازاً مکر و
فریب۔
پیوند۔ رشتہ دار۔

صفحہ ۵۸

نگہدار .... کیسہ بر۔ وہ ہوشیار
آدمی تھیلی میں موتی سلامت رکھتا ہے جو تمام
لوگوں کو چور سمجھتا ہے یعنی جو شخص از روے
احتیاط سب لوگوں سے ایسا خبردار رہتا ہے
گویا سب چور ہیں اسکے مال و اسباب کو کچھ
نقصان نہیں پہنچتا۔

درامیر (در حقِ آقاے خود) اپنے مالک کے
حق میں۔
بخدمت مگیر۔ نوکر نہ رکھ۔
استوارش مدار۔ اسکا یقین نہ کر اُسے
قابلِ اعتماد خیال نہ کر۔
ریسمان کن دراز (رسّی لمبی کر) مہلت دے۔
معاف کر۔
حلقوم۔ شاہرگ۔ گلو۔
عام۔ عام لوگ۔ رعایا۔ رعیت۔

صفحہ ۵۹

بزیرِ نگین۔ در قبضہ و تصرّف۔ قبضہ میں۔
ہمّت۔ دعاے خیر۔ نیک دعا۔
استعانت۔ (مدد و یاری خواستن) مجازاً
مدد و یاری۔
زد۔ (ماضی مطلق از زدن) مارا۔ مجازاً
لڑائی کی۔
از پیش برد (غالب آمد و ظفر یافت)

جیت گیا۔ فتحمند ہوا۔

بابِ دُوم

درزیرِ گِل (زیرِ خاک۔ تہِ خاک) مجازاً قبر میں۔

غمِ خویش...... از حرصِ خویش

(لفظِ خویش دُوم بمعنی رشتہ دار و در تکرار این لفظ صنعتِ حُسنِ تکرار و تجنیسِ تام است) تو اسی زندگی میں اپنی فکر کر کیونکہ رشتہ دار اپنی حرص کے سبب سے مُردوں کا خیال نہیں کرتے یعنی وہ اپنے کاروبار اور اپنی ضروریات کو پُورا کرنے میں ایسے مشغول رہتے ہیں کہ مُردہ رشتہ داروں کے لیئے نہ دُعا کرتے ہیں اور نہ خیرات وغیرہ کے وسیلہ سے کچھ ثواب پہنچاتے ہیں۔

پریشان کُن امروز گنجینہ چُست

آج اپنا خزانہ بے تامل و بے درنگ لُٹا دے۔ یعنی جو زر و مال تیرے قبضہ میں ہے اسی زندگی میں خیرات کر دے کیونکہ مرنے کے بعد اُس پر تیرا کچھ اختیار نہ ہوگا اور حسرت و پشیمانی کسی کام نہ آئے گی۔

صفحہ ۹۷

بپوشیدنِ ستر...... بود پردہ پوش

(ستر اوّل بمعنی برہنگی و دُوم بمعنی پردہ پوشی و در تکرار لفظِ ستر صنعتِ تجنیسِ تام است) تو درویشوں کے ننگے پن کو چھپانے میں کوشش کر یعنی اُن کو کپڑے پہنا تاکہ قیامت کے روز خداوند کریم کی پردہ پوشی تیرے گناہوں پر پردہ ڈالدے یعنی تیرے گناہ معاف کردے اور تو اُن کے ظاہر ہونے سے رُسوا نہو۔

یتیم (ایتام و یتامیٰ جمع) تنہا اکیلا۔ مجازاً وہ بچہ جس کا باپ مرگیا ہو۔

یتیم ار بگرید...... کہ بارش بَرد؟

(در ہر دو مصرعہ استفہامِ انکاری است) اگر یتیم روئے تو اُسکی نازبرداری کون کرے گا؟ اور

اگر خشمناک ہو تو اُسکی برداشت کرنیوالا کون ہے؟
جن بچوّن کے والدین زندہ ہین اُنکی نازبرداری
ہوتی ہے یہانتک کہ دوسرے لوگ بھی اُن سے
اچھا سلوک کرتے ہین لیکن بیچارے یتیم اگر
روتے ہین تو روتے رہین۔ کوئی نہین پوچھتا
اور اگر کبھی غصّہ دِکھلائین تو والدین کے لاڈ پیار
کی جگہ لوگ تماچے مارتے ہین۔

صفحہ ۶۱

نصیر (انصار جمع) مددگار۔ محافظ۔

خُجند۔ توُران کے ایک شہر کا نام ہے۔

صدرِ خُجند۔ ایک بزرگ کا لقب ہے۔

اگر تیغِ دوران ...... ہنوز آختست

(در مصرعۂ دُوم استفہامِ اقراری است) اگر
اُس تہیدست کو زمانہ کی تلوار نے گرا دیا ہے
تو کیا ابھی زمانہ کی تلوار کھنچی ہوئی نہین ہے؟
یعنی اگر کوئی دوسرا تہیدست و محتاج ہو گیا ہے
تو کیا ممکن نہین کہ تو بھی ویسا ہی ہو جائے؟

چشم از تو دارند۔ تجھسے اُمید رکھتے ہین۔ تیرے
دست نگر ہین۔

ابنُ السّبیل (پسرِ راہ) کنایۃً مسافر۔ راہی۔

صفحہ ۶۲

نَعَم (کلمۂ ایجاب) بلے۔ آرے۔ ہان۔

کہ دانست خُلقش علیہ السّلام۔

(دانست ماضی مطلق بمعنی ماضی استمراری و مرجع
ش خُلقش حضرت ابراہیم است) کیونکہ وہ
حضرت ابراہیم علیہ السّلام کے خُلق کو جانتا تھا۔

رقیبان (جمعِ فارسی رقیب) نگہبان و
محافظ۔

خلیل (خلیلُ اللہ) دوستِ خدا۔ حضرت
ابراہیم علیہ السّلام کا لقب ہے۔

بِسْمِ اللہِ (باسم اللہ) بنامِ خدا۔ خدا کے نام
کے ساتھ۔ ہر کام کو ان الفاظ سے شروع کرتے
ہین اور غرض یہ ہوتی ہے کہ خدا کی طرف سے
برکت نازل ہو۔

نہ شرط است (استفہام اقراری) کیا یہ بات ضروری نہیں ہے؟ یعنی ضروری ہے۔

آذر - آتش - آگ۔

پیر آذر پرست - آتش پرستوں کا پیشوا۔

منکر - مکروہ - ناپسند - ناگوار - بُرا۔

صفحہ ۶۳

زرق و شید - مکر و فریب۔

کہ محکم فرو ماندہ ام در گلے (دگفت مقدر است) اور کہا کہ بہت بُری طرح سے کیچ مین پھنسا ہُوا ہون - یعنی ایک سخت مشکل و مصیبت مین مبتلا ہُون۔

دنبال من (در پے من است) میرے پیچھے لگا رہتا ہے۔

پریش (پریشان) مصیبت زدہ - بے آرام۔

درون دلم چون درِ خانہ ریش - میرا دل اندر سے ایسا زخمی ہے جیسا کہ میرے گھر کا دروازہ - یعنی اُسکی باتون سے میرا دل زخمی ہے اور اُسکے بار بار آنے اور دروازہ پر بیٹھ رہنے سے دہلیز بھی ٹوٹ پھوٹ گئی ہے۔

نہ دانستہ از دفترِ دین الف - دین کا کتاب سے تو وہ ایک الف بھی نہیں جانتا یعنی دین سے بالکل ناواقف ہے - دین کی اُسے کچھ بھی خبر نہیں - وہ کیا جانے کہ غریبون کو قرض دینا اور نرمی و آہستگی سے صبر کے ساتھ وصول کرنا دینی خوبی کی بات ہے۔

لاینصرف (نفی فعل مضارع معروف صیغہ واحد مذکر غائب) باز نمی گردد - وہ نہیں پھرتا یا باز نہیں آتا۔

نخواندہ بجز باب لاینصرف اُسے فقط یہی سیکھ رکھا ہے کہ تقاضا کئے جاؤ - اِس سے باز نہ آؤ۔

قلتبان - دیوث - بے غیرت - بے حیا۔

دُرست - سکۂ زر - مُہر - اشرفی۔

صفحہ ۶۴

بر شیرِ نر زین نہد - شیرِ نر پر زین ڈالتا ہے یعنی سوار ہوتا ہے - مطلب یہ کہ بڑا ہی ہوشیار و عیار ہے - اُس سے کوئی نہیں بچ سکتا۔

اَبُو زَید (زَید کا باپ) ایک نہایت کامل شطرنج باز تھا۔

اسپ و فرزین نہد - ہرا دیتا ہے۔

سالُوس - خوشگوئی و چرب زبانی - مکر و فریب۔

افسوس - جور و جفا، ظلم و ستم۔

بد و نیک را .... دفعِ شر - بد و نیک کو سونا چاندی دے کیونکہ یہ (یعنی نیک کو دینا) نیکی کمانا ہے اور وہ (یعنی بد کو دینا) بُرائی کو دُور کرنا ہے - اِس شعر میں صنعتِ لف و نشرِ غیر مُرتّب ہے۔

یکے رفت و دُنیا ازو یادگار - ایک شخص مرگیا اور دُنیا اُس سے یادگار رہی - یعنی بہت سا زر و مال چھوڑ گیا۔

خُلَف (اَخلاف جمع) پیچھے آنیوالا - نیک فرزند۔

مُمسِک - بخیل - کنجوس - مکّھی چُوس۔

صفحہ ۶۵

باد دست (آنکہ دستِ باد دارد) ہوا کے ہاتھ والا - چونکہ ہَوا جو کچھ سامنے آتا ہے اُڑا دینے کی کوشش کرتی ہے اسلئے کنایۃً فضول خرچ کو "باد دست" کہتے ہیں۔

بانُو (مستورات کے لئے عزّت کا لقب ہے) خاتون - کدبانو - گھر کی مالک۔

روزِ نوا برگِ سختی بنِہ - خوشحالی کے زمانہ میں تنگی کے دنوں کے لئے سامان جمع کر۔

بہ دُنیا .... یافتن (دُنیا بمعنی زر و مالِ دُنیا) دُنیاوی دولت کے وسیلہ سے عاقبتِ نیک حاصل کر سکتے ہیں - یعنی دُنیاوی

مال کو خدا کی راہ میں اُسکی مرضی کے موافق خرچ کرنے سے اُسکی خوشنودی اور ثواب آخرت حاصل ہو سکتا ہے۔ تہیدست اِس سے محروم رہتے ہیں۔

بزر...... تافتن - زر کے وسیلہ سے دیو کا پنجہ بھی مروڑ سکتے ہیں - یعنی زردار اپنے سخت سے سخت دشمنوں پر بھی غالب آتا ہے۔ اگر بیرونی دُشمن ہو تو اُسکے نوکر چاکر اُسے مار ہٹاتے ہیں اور حرص و آز اور حسد وغیرہ اندرونی دشمن ہوں تو غنی ہونے کے سبب سے اُسکی سیرچشمی دیوِ حرص کو منہزم کر دیتی ہے اور دُزدی و کُشت و خون کے گناہوں سے محفوظ رہتا ہے۔

دیوِ سفید - ایک مازندرانی قوی ہیکل پہلوان تھا جسے رستم نے مار ڈالا تھا - یہاں قوی دشمن مُراد ہے اور اِس شعر کا مطلب بھی بہت کچھ اِس سے پہلے شعر کا سا ہے۔

بکف برنہی - (بر کف نہادن بمعنی برباد را آمادہ داشتن) اگر تو خرچ کر ڈالے۔

مَنّاع (صیغۂ مبالغہ از منع) منع کرنیوالا - بہت روکنے والا۔

صفحہ ۶۶

بدُنیا توانی ...... حسرت بری تو دُنیا کے وسیلہ سے عاقبت کو خرید سکتا ہے۔ اے عزیز خرید لے ورنہ افسوس کرے گا - اِس شعر کا مطلب بخوبی سمجھنے کے لئے بائیسویں صفحہ کے چھٹے شعر کی تشریح دیکھو۔

شُوے - شوہر - خاوند - پتی۔

خَبّاز (صیغۂ مبالغہ از خُبز) نان پز - نانوائی - روٹی پکانے والا۔

واگرفت (ماضی بمعنی مصدر واگرفتن) باز رکھنا - روک لینا۔

خُطوہ - گام - قدم۔

صفحہ ۶۷

بتلبیسِ ابلیس...... راہ رفت شیطان کے فریب سے گڑھے میں گر گیا (یعنی یہ خیال کرنے لگا) کہ اِس سے بہتر طور پر عبادت نہیں ہو سکتی۔ یعنی اپنی عبادت پر مغرور ہو گیا۔

گرش رحمتِ حق نہ دریافتے۔ اگر خدا کی رحمت اُسکی دستگیری نہ کرتی۔

ہاتف (اسمِ فاعل از ہتف) آواز دینے والا۔ وہ فرشتہ جو عالمِ غیب سے پکارتا ہے۔

نُزل (ضیافت و طعام کہ پیشِ مہمان می آرند) مجازاً تحفہ و چیزے نادر۔

اُلف (آلاف و الوف جمع) ہزار۔

درِ رزق زن (روزی کا دروازہ کھٹکھٹا) روزی کی تلاش کر۔

صائم (اسمِ فاعل از صوم) روزہ رکھنے والا۔ روزہ دار۔

صائم الدّہر (روزہ دار زمانہ) ہمیشہ روزہ رکھنے والا۔

روزہ داشت (داشت ماضی بمعنی مصدر داشتن) روزہ رکھنا۔

بہم بر کنند (بہم آمیزد۔ واحد بمعنی جمع) باہم ملا دیتے ہیں۔

صفحہ ۶۸

ضمان۔ ضمانت۔ زرِ ضمانت۔

صفحہ ۶۹

مُرغ از قفس رفتہ۔ مروز ندانی۔

زمانہا۔ روزہا۔

رَمق۔ نفسِ اندک۔ سسکنا۔

دَلو۔ ڈول۔ دِلیّ و دِلاء جمع۔

حَبل۔ رسن۔ رسّی رِجال جمع

دَم۔ جرعۂ آب۔ گھونٹ۔

صفحہ ۷۰

قنطار۔ بیل کی کھال کا ایک ظرف ہے۔ مُراد کثرتِ زر ہے (قناطیر جمع)۔

دست رنج - محنت مشقت - ہاتھ کی
کمائی -

درخورد - لائق -

ملخ - ٹڈی -

از پا درآید - عاجز شود (اس فعل کی ضمیر
کاف سر مصرع دُوُم کی طرف راجع ہے اور کاف
بمعنی ہر کہ) -

رہی - غلام -

تمکین - قدر - مرتبہ - وقعت -

عام مکن - بسیار مکن -

افتد - اتفاق افتد -

بیذق - پیادہ (پیادہ کا معرب ہے)
شطرنج کا کم اختیار مہرہ ہے - چلتے چلتے
ساتوین خانہ مین پہنچکر فرزین ہو جاتا ہے -

فرزین - شطرنج کا ایک ذی اختیار مہرہ ہے
جسکو وزیر بھی کہتے ہین اس کا معرب فرزین
بکسر فا ہے (فرازنہ جمع) -

سرگران کردن - ناخوش ہونا جھنجھلانا -

خداوند .... **نہد**

کھلیان والا اپنا نقصان کر رہا ہے جو بال
چُننے والے پر ناخوش ہوتا ہے کیا اُس کو
یہ خوف نہین ہے کہ خدا مسکین کو نعمت
دیدیگا اور غم کا بوجھ اُس سے اُٹھا کر اسکے
دل پر رکھے گا - یعنی جو دولتمند فقیر پر ناخوش
ہوتا ہے اُس کو اِس نقصان سے ڈرنا
چاہیئے کہ ایسا نہو کہ وہ فقیر ہو جائے
اور فقیر غنی ہو جائے -

صفحہ ۱۰۷

دینار - سونے کا سکہ - یہان کے ڈھائی
روپیہ کے برابر (دنانیر جمع) -

دانگ - چھٹہ رتی کا وزن - یہان مُراد
کوڑی پیسہ جو کم مالیت ہے -

سرباری - علاوہ تھوڑا بوجھ جو بھاری
بوجھ کے اوپر ہو - ٹنگنی - پُشتی -

طیرہ۔ غصّہ۔ غضب۔
خون گرفتنِ دل۔ دل پر صدمہ پہنچنا۔ چوٹ لگنا۔
بارے۔ بھلا۔ بہرحال۔ الغصّہ۔ یہ کلمۂ تقلیل وانحصار ہے۔
خواست۔ سوال۔ مانگنا۔
کوتہ نظر۔ کم عقل۔ مُراد خداوندِ مال۔
زَجر۔ گھُڑکی جھڑکی۔
عُطارِد۔ بُدھ۔ یہ ستارہ دوسرے آسمان پر ہے۔ دبیرِ فلک ومنشیِ فلک کہلاتا ہے۔ عِلم وعقل اسکے متعلق ہیں۔
قلم در سیاہی نہادن۔ بدبختی کے لکھنے کو آمادہ ہونا۔
بارگیر۔ گھوڑا۔ اونٹ۔ بیل۔
خاک بر سر فشاندن۔ رسوا کرنا۔
مُشَعبِد۔ بازیگر۔ بھان متی۔ شعبدہ کرنے والا۔

نہاد۔ طینت۔ سرشت۔ خلِش پیدائش۔ اصل۔ بُنیاد۔
دِیباچہ۔ رُخسارہ۔ چہرہ (دیباج سے بنا ہے جو معرب دیباہ کا ہے)۔

صفحہ۲

مَملُوک۔ لونڈی۔ غلام۔ زر خرید۔
اَملاک۔ جاگیر۔ مال (جمع مِلک کی)۔
مُنعِم۔ مالدار۔ صاحبِ نعمت۔
شِبلی۔ ایک کامل ولی کا نام ہے۔
حانُوت۔ دُکان (حَوانیت جمع)۔
اَنبان۔ چرم دباغت کردہ۔ زنبیلِ فقیراں۔ مشکیزہ۔ گون۔
ماویٰ۔ ٹھکانا۔ گھر۔ جائے بازگشت۔ پناہ گاہ۔

صفحہ۳

تسخیرِ مردم۔ رام کردنِ مردم۔ لوگوں کو مطیع بنانا۔

خُبثِ - بدباطنی - شرارت -

تخمِ بد - نکما بیج - ناقص دانہ -

(بُرائی کا ثمرہ اچھے دوست سے بھی بُرا ہی ہوتا ہے جیسا کہ خراب بیج سے اچھا پھل نہین ہوتا) -

نقش ورنگ - رونقِ کار - آب ورنگ - نمایش -

سَبُک - فوراً - جلد - جھٹ پٹ -

صفحہ ۱۴۴

خَوِید - غلّہ کا ہرا درخت جو جانورون کو کھلایا جاتا ہے -

خَبِید - معرب خَوید کا -

یُوز - چیتا - یہ درندہ پنیر شوق سے کھاتا ہے -

پنیر - دہی مین نمک چھڑک کر اُسکی رطوبت دُور کرتے ہین پھر اُسکو خُشک کر لیتے ہین یہی پنیر ہے -

پنیر بر زبانِ کسے مالیدن - پنیر کھلانا -

قُوت - غذا - روزی (اقوات جمع) -

زنخدان - ٹھوڑی - مزید علیہ زنخ کا ہے جسکو ٹھوڑی کہتے ہین -

زنخدان بجیب فرو بردن - کسی چیز کی تاک مین بیٹھنا - کسی چیز کی اُمید رکھنا -

تیمار - غمخواری -

چنگ - ایک قسم کا باجا ہے - کجک آنکس -

صفحہ ۱۴۵

دَغَل - مکّار - فریبی - کھوٹا (خام عقل - ناتجربہ کار) -

شُل - لُنج - ہر چیز سُست ونرم -

فُضلہ - بچا ہُوا -

گوش کردن - نگاہ کرنا - تاکنا -

سعیِ تو در ترازوے تو بُوَد - تیری کوشش کا نتیجہ تیرے ہی پاس رہے -

دون ہمّت - پست ہمّت -

پوستِ بے مغز - بادام بے مغز کنایہ مرد ناکامل سے

پاکیزہ بوم - پاک طینت -

اقصا - نواح - اطراف -

سالوک - راہرو -

قاصد - ارادہ کرنے والے ہوکر -

رز - انگور -

زرع - کھیتی -

صفحہ ۷۶

گرم رو - مستعد - آمادہ -

قوی - سخت - بسیار -

ہجوع - آرام - نیند -

تہلیل - لاالٰہ الا اللہ کہنا -

جوع - گرسنگی - بھوک -

ربع - خانہ - گھر -

تصحیف - لکھنے میں جانکر غلطی کرنا - یہاں الفاظ کے ہمشکل کرنے سے مراد ہے مثلاً بوسہ کو توشہ کرنا -

توشہ - راہ کی روٹی - مرکب ہے توش بمعنی سینہ اور ہا سے نسبت سے -

مرا .... بوسہ ہو

اس نے کہا کہ میرے لئے بوسۂ تعظیمی کو بدل دیجئے اور توشہ دیجئے کیونکہ بھوکے کے واسطے توشہ بوسہ سے بہتر ہے -

کفش - جوتی -

ایثار - غیر کی حاجت کو اپنی حاجت پر مقدم رکھنا - کرم - بزرگی -

سبق بردہ - سبقت لے گئے ہوئے -

بایثار .... مردہ انہ

کرم میں بازی لے جانے والے جوانمرد ہیں نہ دل بجھے ہوئے شب بیدار -

مقالات بیہودہ - گفتار ہائے ناحق - بڑبڑانا -

دم بے قدم - قول بے عمل -

خیل - گلۂ اسپان -

بادپائے چو دود - ایک مشکی گھوڑا -

اَدْہم - سیاہ گھوڑا۔
پیشی گرفتن - سبقت کرنا۔
تگ - دوڑ۔
ژالہ - اولہ۔
تو گفتی - گویا۔
ہامون - جنگل۔

صفحہ ۷۷

ہمتا - مثل - نظیر - برابر - مانند۔
جولان - دوڑنا - گھوڑوں کا دوڑانا - گھوڑے کو کاوے پر لگانا۔
ناوَرد - جنگ - رن۔
دستور - وزیر۔
سماط - دسترخوان (سُمُط جمع)۔
دست بدندان کندن - افسوس کرنا۔
موبد - دانشمند - پیشوائے آتش پرستان۔
دُلدُل - سفید سیاہی مائل خچر جو حضرت علیؓ کی سواری میں تھا اور جسکو حاکم اسکندریہ نے پیغمبر خدا کی خدمت مین بھیجا تھا۔
دوش - گذشتہ رات۔

صفحہ ۷۸

فاش - پراگندہ - مشہور۔
تشریف - خلعت۔
کسے .... سرکش
جو شخص اُس کے قریب حاتم کا نام لیتا تو وہ ضرور اُس سے جھنجھلا اُٹھتا۔
بادسنج - مفلس - نادار - تہیدست۔
خون خوردن - قتل کرنا۔
پے گرفتن - سراغ لگانا۔

صفحہ ۷۹

پوزش - عذر۔
بپاے - قیام کیجئے۔
ایدر - اس جگہ - اب۔
مہم عظیم - اشد ضرورت - سخت کام۔
برپا جستن - اُچھل پڑنا۔

ترکش - تیردان -

کش - سینہ -

صفحہ ۸۰

فتراک - شکار بند -

شاطر - دلاور - چالاک - قاصد -

ازین در - ازین باب - اس قسم کی -

مہر - اشرفی -

منشور - فرمان (مناشیر جمع) -

مولا - آقا -

بشیر - بشارت دینے والا -
خوشخبری دینے والا -
نذیر - ڈرانے والا - نُذُر جمع
} القابِ رسول

صفحہ ۸۱

تیغ نہادن در قومے - قتل کرنا اس قوم کا -

بنگاہ - مکان جہاں نقد و جنس رکھتے ہیں - بھنڈار خانہ -

فانید - شکر سفید - مصری -

تُنگ - گون - برتن جس کا پیٹ بڑا گردن چھوٹی اور منہ تنگ ہو -

نوال - بخشش -

صفحہ ۸۲

گل - دلدل -

ظلمت - تاریکی -

ذیل - دامن -

سقط - بیہودہ باتیں - نا ملائم کلمات -

نفرین - بد دعا - کوسنا -

بر - خشکی - جنگل -

زان - ملکیت -

منکر - بد - خراب -

عالی محل - بلند مرتبہ -

وحل - کیچڑ - دلدل -

صفحہ ۸۳

اَحْسِنْ اِلٰی مَنْ اَسَا - اس شخص کے ساتھ

نیکی کر جس نے بدی کی۔

سائل۔ مانگنے والا۔ بھکاری۔

پوشیدہ چشم۔ اندھا۔

افطار۔ روزہ کھولنا۔

نرگس۔ آنکھ استعارۃً۔

دیدہ برکردن۔ آنکھ کھولنا۔

صفحہ ۸۴

چُغد۔ اُلّو۔ کھوسٹ۔

توتیا۔ سرمہ۔

جُرّہ۔ نرباز۔

کنجشک۔ چڑی۔

حَمام۔ کبوتر۔

چوبہ۔ تیر۔

ہدف۔ نشانہ۔

راحلہ۔ سواری کا جانور۔

صفحہ ۸۵

ساربان۔ شتربان۔ مرکب ہے سارہ یعنی
اونٹ اور بان کلمۂ محافظت سے (بجائے
سارہبان ساربان بہتر ہے کیونکہ اس مین
لطف روی مضاعف کا ہے)۔

مُشَائخ۔ جمع شیخ کی ہے۔ بوڑھے۔ بزرگ۔
یہان صوفیون سے مُراد ہے۔

مردے۔ اس مین یائے ایمائی ہے
یعنی مردے کامل۔

مُلاخ۔ ایک شہر کا نام ہے۔ ایک جزیرہ ہے۔

سنگلاخ۔ پتھریلا مقام۔ سخت زمین جہان
کھودنے پر پتھر نکلین۔ اس مین لاخ کلمۂ
ظرفیت ہے۔

اوباش۔ لُچّے۔ بدمعاش۔ شہدے۔
کمینے۔ یہ جمع ہے وابش کی اور وبش مقلوب
بعض بوش کا ہے۔

قاعدہ

بول چال مین کبھی کبھی بعض کلمہ کے حرفون
کی جگہ مین تبدیلی ہوتی ہے۔ جب آخر سے

با ترتیب اولٹتا ہے تو اسکو قلبِ مستوی
کہتے ہین جیسے روم و مور اور جب درمیان سے
کوئی کلمہ اُلٹتا ہے تو اسکو قلبِ بعض کہتے ہین
جیسے قفلی کو بیچنے والے قُلفی پکارتے ہین۔

شوریدہ رنگ۔ بگڑا رنگ۔ بگڑا حال۔
پریشان حال۔

بسر وقتِ کسے افتادن۔ بحالِ
کسے وارسیدن۔

کسے .... **چو نار**
جس کو کسی دوست سے محبت ہو جاتی ہے
کیا نہین دیکھتے ہو کہ وہ دشمن کی اذیتین کیسے
سہتا ہے۔
وہ تو اپنے ہاتھون سے کپڑے پھاڑتا ہے
جیسے کانٹون سے ٹکڑیان پھٹ جاتی ہین
بلکہ خون در دل افتادہ یعنی عاشق انار کی طرح
کھل جاتا ہے۔

مراعات۔ سلوک۔ رعایت۔

شوریدہ سر۔ دیوانہ۔

صفحہ ۸۶

ظن۔ گمان۔ تہمت (ظنون جمع)۔

ولایت۔ ولی ہونا۔ صاحب کمال ہونا۔

فراز۔ بند کرنا۔ کھولنا۔ لغات اضداد سے ہے۔

در .... **فراز**
خداشناسی کا دروازہ اُن لوگون کے لئے
کھلا ہے جنکے منہ پر بہت سے دروازے بند ہین
یعنی جنکو کوئی پاس آنے نہین دیتا وہی باکمال
خداشناس ہین۔

خُلد۔ بہشت۔

نواخانہ۔ بندیخانہ۔ قیدخانہ۔

خریف۔ خزان کا موسم۔ ساونی کی فصل
جس مین جوار۔ مکئی وغیرہ ہوتی ہے۔

طریف۔ نادر۔ عجیب غریب۔ نوزاد۔ نو میوہ۔

مسرف۔ خراج۔ بیجا خرچ کرنے والا۔
آمدنی سے زیادہ خرچ کرنے والا۔

زہرہ ۔ پتہ ۔ طاقت ۔

فردا ۔ آئندہ الا کل ۔ کنایہ قیامت سے ہے ۔

لئیم ۔ کنجوس ۔ ناکس ۔

(بخیل وہ ہے جو خود کھاوے اور دوسرون کو نہ کھلاوے ۔ اور لئیم وہ ہے جو نہ خود کھائے اور نہ دوسرون کو کھلائے) ۔

کمین ۔ گھات ۔ تاک ۔

(در کمین حال ہے پسر کا یعنی تاک مین لگ کر)

ممسک ۔ بخیل ۔ کنجوس ۔ روپیہ پیسے کا تھامنے والا ۔

کم زن ۔ کم ہمت ۔ عاجز ۔ بے وقعت حقیر فرومایہ ۔

بیباک رو ۔ دلیرانہ روش رکھنے والا ۔

میزر ۔ تہ بند ۔ تہمد ۔ چادر ۔ شلوار ۔ زیر جامہ ۔ پاپجامہ ۔

چنگ در ناے نہادن ۔ لقمہ گلے سے اُترنے نہ دینا ۔ بخل کرنا ۔

چنگی ۔ چنگ نواز ۔

نائی ۔ نے نواز ۔

صفحہ ۸۶

عیال ۔ زن و فرزند و دیگر رشتہ دار جنکا نان ونفقہ صاحب عیال کے ذمہ ہو ۔

(۱) بدی مین یا سے خطاب ہے یعنی بدی سے ۔

(۲) منال یعنی شکایت نہ کرنا ۔

چشمارو ۔ اکثر کاشتکار کوے کو مار کر ایک بانس مین باندھ دیتے ہین اور اُسکو کھیت مین گاڑ دیتے ہین ۔ جسکے سبب سے کوئی چڑیا کھیت مین نہین جاتی ۔ اسی کو چشمارو کہتے ہین ۔ یہ دفع نظر بد اور حفاظت کے واسطے ہوتا ہے (ظاہر ہے کہ چشمارو کے گر جانے پر پرندے سیر ہو کر کھا سکتے ہین ۔ اسی طرح بخیل کے مرجانے پر عیال اُسکے مال پر تصرف کر سکتے ہین) ۔

طلسم ۔ ڈراونی صورتین جو خزانون پر حفاظت

کے خیال سے بنا دیجاتی ہین۔

صفحہ ۸۸

آہیختہ۔ مخفف آہیختہ۔ کشیدہ۔ آویختہ۔

ہَول۔ خوف۔

بدِ مَردُم۔ لوگون کی بُرائی کیونکہ بیرا مرنا لوگون کے حق مین بد ہے پس بیرا مرنا چاہنا لوگون کی بُرائی ہوئی۔

چارسو۔ حلقہ۔

قِصَاص۔ بدلہ لینا۔ مقتول کے بدلے قاتل کو قتل کرنا۔

جانے۔ ایک زندہ دل۔

چِہ سے۔ کنایہ احسان اندک سے ہے۔

عُوج۔ ایک کافر کا نام ہے۔ اتنا لمبا آدمی تھا کہ طوفانِ نوح کا پانی اُس کی کمر تک تھا۔ حضرت موسیٰ نے اپنا عصا اُس کو مارا تو اُس کے ٹخنہ پر پڑا اور وہ مرگیا۔ دیکھئے عُوج کے قد و قامت دیکھنے ہوئے عصا کی کیا حقیقت اسی طرح بلاے سخت کے مقابلہ مین جو بھر خیرات کی کیا مقدار ہے مگر غلبہ اسی کو حاصل ہے۔

صفحہ ۸۹

بُقعَہ۔ مکان۔ خانقاہ۔ مندر (بقاع جمع)

رَحمَۃُ الْعَالَمِین۔ اہلِ جہان کے لئے رحمت (یہ لقب خدا کی جانب سے خاص پیغمبرِ خدا کا ہے)۔

عدو .... ندانند ہم

آے سعدی تو اس سرزمین مین جہان ابوبکر سعد ایسا جہانگیر ہے دشمن کا قدم نہ دیکھے گا۔

اے بادشاہ کہ اہلِ جہان تیرے دیدار سے خوش ہین (احسان و کرم) سے سارا جہان لے لے خدا کرے تیرے چہرے پر خوشی بنی رہے۔ تیرے عہد مین کوئی کسی سے غمدیدہ نہین ہے۔

اور چمن میں کوئی پھول کسی کانٹے کا ستم رسیدہ
نہیں ہے تو تو دنیا میں خدا کی مہربانی ہے
ہے جیسا کہ پیغمبرِ خدا اہلِ عالم کے لئے رحمت
ہیں۔ اگر آپ کی کوئی قدر نہ جانے تو کیا پروا
کیونکہ لوگ شبِ قدر کی بھی قدر نہیں جانتے۔

مس - تانبا۔

دادار - عالم - خدا۔

یاور - مددگار۔

چہ گفتم - چہ خوش گفتم میں نے بہت ہی خوب کہا۔

چو حل کردم - جب میں نے اس راز کو حل
کر لیا یعنی میں تاڑ گیا۔ میں بادشاہِ شیراز
کو خوشخبری دیتا ہوں۔

صفحہ ۹۰

خشب - چوب - لکڑی۔

جہانسوز .... **داغ**

ظالم کا مر کر دوزخ میں جلنا اس سے بہتر
ہے کہ لوگ اس کے ظلم کے داغ میں جلیں۔

کاروان زدن - قافلے کا لوٹنا۔

سقف - چھت - آسمانہ (سُقُف و سُقُوف)

لانہ - چھڑ کا چھتہ - پرندوں کا جھونسلا

صفحہ ۹۱

عسس - شب گرد - چوکیدار - عسّہ
کی جمع ہے بطور مفرد مستعمل ہے۔

یوسف - پسر یعقوب - یہاں کسی
عزیز سے مراد ہے کیونکہ خاص لوگ عام
مراد لیتے ہیں - چونکہ حضرت یوسف
بھائیوں نے اقرار کیا کہ یوسف کو بھیڑیا
کھا گیا اسلئے آج تک زبان زد خلائق ہے

محکم - مضبوط۔

اساس - بنیاد۔

پیکرانِ توسن - اصیل گھوڑا۔

صفحہ ۹۲

دیو در شیشہ - جن و آسیب کو عامل لوگ
بوتل میں بند کرتے ہیں اور اس کو کسی محفوظ جگہ

[illegible]

[illegible]

آیا۔ کھولا تو ایک پیارا بچہ پایا اور اسکو بیٹا بناکر پالا۔ اس طرح اللہ تعالیٰ نے حضرت موسیٰ کو بچایا۔

صفحہ ۹۴

چو .... گشد

جب سلطان عزت یعنی خدا تعالیٰ اپنا جلال ظاہر کرے تو تمام جہان ناپود ہو جائے۔

چاوش۔ نقیب لشکر و قابلہ۔

یل۔ پہلوان۔

نخچیر۔ شکار۔

پیغوله۔ گوشہ۔

صفحہ ۹۵

راغ۔ جنگل۔

کرمک۔ کیڑے پتنگے۔ یہاں جگنو سے مُراد ہے۔

حاصل حکایت

خدا سے ذوالجلال کے دربار میں مقرب فرشتوں اور اولوالعزم نبیوں اور ولیوں کی شان یون ہی ہے جیسے جگنو کا حال آفتاب کے سامنے۔

اللہ و بس۔ خدا ہے اور وہی کافی ہے (یہ کلمہ بادشاہ کی زرینہ پوشاک مین نقش کیا ہوا تھا)۔

سجا بوسہ دادن۔ آداب شاہی بجالانا۔

پشت پازدن۔ ترک کرنا۔

حاصل حکایت

کسی نے سعد زنگی کی تعریف کی خدا کرے اسکی قبر پر رحمت نازل ہو۔ بادشاہ نے اُس کے لائق قدر کی اور انعام دیا اور ایک خلعت عطا فرمایا اُس خلعت مین اللہ و بس لکھا تھا۔ اس کلمے کو دیکھکر اُس ہوش جاتے رہے۔ اپنے جامے سے باہر ہوکر اُس خلعت کو اُتار کر پھینکدیا اور بیقرار ہوکر